

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

На правах рукопису

Гуржій Іванна Олександрівна

УДК 316.343.34(477-25) “18”

**Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність
купецтва міста Києва в ХІХ столітті**

07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –

Борисенко Володимир Йосипович

доктор історичних наук, професор,

заслужений діяч науки і техніки України

Київ - 2011

ЗМІСТ

Список умовних скорочень.....	4
Вступ.....	5
Розділ 1	
Історіографія, джерельна база та методи дослідження.....	11
1.1 Стан наукової розробки теми.....	11
1.2 Класифікація та характеристика використаних першоджерел.....	21
1.3 Методологічні засади й основи наукового пошуку.....	26
Розділ 2	
Соціально-економічне становище, джерела формування й етнічний склад.....	35
2.1. Кількісне зростання та структуризація купецького стану в першій половині XIX ст.....	35
2.2. Кардинальні зміни в статусі та майновому цензі купців у другій половині XIX ст.	56
2.3. Найважливіші аспекти та проблеми повсякденного життя.....	65
Розділ 3	
Умови функціонування та головні види діяльності.....	90
3.1. Влада й основні організаційні заходи в галузях торгівлі та підприємництва міста.....	90
3.2. Купецька конкуренція.....	114
3.3. Характерні риси й особливості професійної діяльності.....	124
3.4. Інші види діяльності : суспільна значущість і моральні заохочення.....	145

Висновки і конкретні здобутки дисертанта.....	162
Додатки. Термінологічний словник.....	167
Список використаних джерел і літератури.....	169

Перелік умовних скорочень

Арк. – аркуш

ДАК – Державний архів м. Києва

Журнал МВД – Журнал министерства внутренних дел

Кн. – книга

Крб. – карбованці

м. – місто

м-ко – містечко

млн. – мільйон

оп. – опис

Отд. - Отдел

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

С. – сторінка

с. – село

Собр. – собрание

Т. – том

Тис. – тисяча

Труды КДА – Труды Киевской духовной академии

УІЖ – Український історичний журнал

Ф. – фонд

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Ч. – частина

Чтения ИОИДР – Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете

ВСТУП

Актуальність теми. Рівень торгових відносин і стан економіки є найважливішими показниками розвитку будь-якого цивілізованого суспільства, які багато в чому визначають напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави, зумовлюють ті чи інші стосунки між народами. Купецтво протягом кількох століть було чи не головним, хоча й не найчисельнішим, репрезантом торгово-економічних інтересів жителів кількох континентів, безпосереднім (наприклад, у вимогах і зверненнях до урядів), або опосередкованим учасником організації “потоків” реалізації предметів споживання, розкоші, культурного збагачення. Без перебільшення можна стверджувати, що у діяльності, соціальному статусі й майновому забезпеченні купців м. Києва як у краплині води відобразилися складні, неоднозначні, а часом кризові процеси та явища, які мали місце не тільки в Україні, а й у Російській імперії загалом періоду розкладу кріпосницької системи господарства та інтенсифікації буржуазних відносин. Цей стан слід розглядати як особливо “чутливу” групу людей до будь-яких змін у сферах народного господарства й державного управління, інтеграції та суспільної трансформації. На нашу думку, досвід набутий у прийнятті відповідного законодавства стосовно, найбільш економічно активної й соціально “рухливої” частини населення, її оподаткування, а також професійної діяльності цілком можна використовувати й нині, хіба що з урахуванням статусу незалежної України в міжнародному співтоваристві.

Дослідження багатьох аспектів теми актуалізується й їх недостатнім вивченням, а також невирішенням багатьох методологічних питань (зокрема, відсутністю чітких визначень самих понять “купець”, “купецтво”, “торгова людина”).

Вирішення поставлених у дисертаційній роботі завдань безпосередньо на прикладі одного великого міста дозволить розкрити, як нам здається, в усій повноті специфіку та найдетальніші механізми становлення й еволюції

національного купецтва, виявити джерела його формування й економічний потенціал, відобразити значущість і місце в функціонуванні всеукраїнського та всеросійського ринків, дослідити соціальну структуру тощо. При цьому, в контексті мікроісторії як наукового напрямку, є можливість показати не лише соціо-професійний портрет київського негоціанта, а і його культурні вподобання, причини (причому не завжди безкорисливі) благодійності, найважливіші риси повсякденного життя. Крім того, простежується чимало спільного в образах і типах тогочасних торговців з новітніми “бізнесменами”, у проблемах реалізації продукції, які були тоді й існують нині в столиці (територіальне забезпечення та профільне будівництво відповідних споруд; то прихована, то відверта безкомпромісна боротьба за керівництво ринками та місця на них; міська торгівля та влада; охоронна політика стосовно продавця-покупця та гарантія його споживацьких прав; конкуренція і так зване “мздоимство” – хабарництво тощо).

Отже, за допомогою всебічного, поглибленого та комплексного вивчення означених параметрів можна висвітлити в усій повноті історію київських купців XIX ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у руслі наукової тематики кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова “Актуальні проблеми історії України”. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова протокол № 4 від 24 грудня 2008 р.

Також вона може бути складовою частиною держбюджетної теми відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України “Влада і суспільство на Українських землях у XIX – на початку XXст. : тенденції розвитку в контексті історії Центрально–Східної Європи” (державний реєстраційний номер 0105U000284).

Метою дослідження є всебічна й об’єктивна характеристика ролі й визначення місця цієї категорії жителів у суспільно-політичному й

економічному розвитку міста на тлі відповідних процесів, які відбувалися і в інших великих населених пунктах на території так званої підросійської України.

Мета роботи полягає у розв’язанні таких **наукових завдань**:

- проаналізувати рівень розробки теми у вітчизняній і зарубіжній історіографії. класифікувати типи та визначити репрезентативність використаних документальних матеріалів;
- висвітлити специфіку методологічних засад і творчого пошуку;
- дослідити кількісне (поетапне) зростання та структуризацію купецького стану протягом XIX ст.;
- відобразити основні аспекти повсякденного життя в контексті впливу на них професійної діяльності;
- окреслити спільне та відмінне в політиці царського уряду стосовно представників різних етнічних груп у середовищі київських купців і простежити тенденції денаціоналізації місцевих “кадрів”;
- з’ясувати “часові” і “просторові” зрушення в їх оподаткуванні;
- охарактеризувати найважливіші організаційні заходи влади в сферах торгівлі й підприємництва міста;
 - визначити суть, форми та наслідки конкуренції;
- виявити характерні риси та суспільну значущість різних видів діяльності “столичних” негоціантів;
- дати оцінку процесу накопиченню капіталів і майновому забезпеченню.

Об’єктом дослідження є історія купців м. Києва у найголовніших проблемних її аспектах: соціальний статус, економічний потенціал, джерела формування та основні види діяльності названої групи населення.

Предметом дослідження визначені загальні тенденції становлення й еволюція купецького стану в Україні, а також політика імперського уряду Росії щодо його функціонування.

Наукова новизна одержаних результатів при студіюванні зумовлена, насамперед, метою, предметом, об’єктом і завданнями самої

дисертаційної роботи, котра ґрунтується на опрацюванні широкої джерельної бази. У ній вперше в історичній науці досліджено соціо–професійний тип київського купця на тлі його повсякденних проблем. До наукового обігу автором залучено великий масив документального, зокрема й архівного, матеріалу, переважно офіційного характеру чи мемуарного жанру, який і дозволив відобразити в усій повноті істинний портрет тогочасної торгової людини та підприємця. Також уперше в історіографії були виявлені, уточнені й систематизовані (при всій їх неоднозначності та дискусійності) статистичні дані за головними параметрами (чисельність, національний склад, соціальний зріз, розміри капіталу та майнове забезпечення) функціонування купців м. Києва. Водночас досліджено вплив позаслужбових зв'язків (протекція, особисті знайомства, родинна спорідненість, використання благодійності та ін.) на їхню професійну діяльність і можливості збільшення доходів.

Хронологічні рамки охоплюють ХІХ ст. – своєрідний період від становлення та зміцнення позицій купецького стану за царювання Олександра І (1801– 1825 рр.) і до кризисних явищ у політиці та економіці Російської імперії кінця цього та початку ХХ ст., які призвели до російсько-японської війни (1904–1905 рр.) і революції 1905–1907 рр.

Географічні межі дисертації зумовлені тогочасною територією Києва. В окремих випадках: при розгляді деяких законодавчих актів уряду Російської імперії, висвітленні окремих сюжетів і проведенні аналогій з іншими містами держави, виникала необхідність “територіального розширення” наукового пошуку.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що її теоретичні викладки та положення, фактичний матеріал і одержані результати можуть бути використані при підготовці й написанні загальних і спеціальних навчальних курсів у вузах, синтетичних праць з минулого українського народу, соціальної історії, розвитку держави і права.

Методологічні ж підходи та засади сприятимуть поліпшенню подальших студіювань еволюції оподаткування та взаємин підприємців із владою.

Апробація результатів дисертації. Основні результати роботи обговорювались на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, а також доповідалися на Третіх Гуржіївських історичних читаннях, присвячених 90-річчю від дня народження члена–кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія (Черкаси, 2006 р.) і Четвертих (Міжнародних) Гуржіївських історичних читаннях 22–23 вересня 2009 р., м. Черкаси.

Публікації на тему автором здійснені у таких виданнях:

1. Гуржій І. О. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. // УІЖ – К., 2009. – № 6. – С. 24-35.
2. Гуржій І.О. Структурні зміни, майновий ценз і капітали київського купецтва XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 25-29.
3. Гуржій І.О. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 38-52.
4. Гуржій І.О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського: Збірник наукових праць. Вип. 27: Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2009. – С. 52-64.
5. Гуржій І. О. Купецька конкуренція в галузі торгівлі м. Києва XIX ст. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 174-179.
6. Гуржій І., Гуржій О. Соціально-економічне становище, джерела формування та етнічний склад купецтва Києва у другій половині

XVIII– першій половині XIX ст. // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.:Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 657 - 673.

7. Гуржій І. О. Боротьба купців за ринки збуту товарів у Києві в XIX ст. // Гуманітарний вісник : всеукр. Зб. Наук. Праць. – Число 15. Вип.1 [Текст] / М-во освіти і науки України, Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси : ЧДТУ, 2010. – С. 84-91. (Серія: Історичні науки)

Отже, основні положення та висновки роботи відображені у чотирьох статтях автора, опублікованих у фахових виданнях, а також у трьох публікаціях, котрі додатково висвітлюють їх зміст. Загальний обсяг праць становить 4,5 друк. арк.

Структура дослідження складається зі списку умовних скорочень; вступу; трьох розділів, поділених на 10 параграфів; висновків; короткого термінологічного словника; списку використаних джерел і літератури (всього 457 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 213 сторінок, з яких основна частина – 167 сторінки. Необхідність вміщення додаткового роз'яснення окремих термінів зумовлена специфікою об'єкта вивчення.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історія купців, які проживали і діяли в Києві протягом ХІХ ст., знайшла хоч і побіжне, але певною мірою сформоване відображення в різноплановій за характером походження, формою та жанром літературі, а саме: синтетичних (колективних) і спеціальних дослідженнях; довідкових, науково-популярних і навчально-методичних працях; критико – біографічних студіях; мемуарах, спогадах, біографіях тощо. Розглянемо їх зміст, принаймні, в головних рисах і концептуально (більш конкретні оцінки й дискусійні аспекти подані на відповідних сторінках рукопису). Застосуємо при цьому “традиційний”, відпрацьований десятиліттями, коли й не століттями, аналіз їх за хронологічним принципом. Правда, в окремих випадках від такого методу доводилося відмовлятися через “блокування” одного якогось питання, або “групування” викладу суті відразу кількох аспектів. В основному ж характеристика опрацьованої автором історіографії передбачає таку т. зв. “чотирьохчленість” (термін, на наш погляд, не зовсім вдалий, але часто застосований фахівцями) : до революцій, радянський, сучасний періоди та зарубіжна спеціальна література (остання включає в новітньому вимірі й країни СНД).

Одним з перших істориків, хто визначив характерні риси “малоросійського” купця, виявив його відмінність від російського, став “класик” досліджень торгівлі на українських ярмарках І. Аксаков (1823–1886рр.). При цьому цікаво відзначити той факт, що свою оригінальну працю на цю тему він видрукував “на утримання” (кошти) санктпетербурзького купецтва [357, с.383]. А особисто вчений був дійсним членом імператорського Російського географічного товариства. Зокрема

автор вважав, що в Україні не існувало такого різкого поділу на стани за видами “занять”, як у Росії, а також різниці між “станом освіченим” і простим народом. “У нас побут купецький стикаючись з вищими класами суспільства. – наголошував дослідник, – і в той же час близький до народу, вилився в ту особливу, дивну форму, яка породила типи комедій П.Островського. *Ці типи зовсім незрозумілі в Малоросії; нічого схожого не знайдете в малоросійському купецтві.* Незаможній пан, козак-хуторянин, гільдійський купець, міщанин, всі живуть у злагоді, одним способом життя, говорять однією мовою, підходять під один загальний рівень освіти. Ви їх ніяк не розрізните між собою: жінки ще менше мають відбиток свого звання; природна грація, смак до вишуканості, художній склад думки, витонченість, доведена до неможливості в галузі почуття (чому найкраще свідчать народні пісні) – однаково притаманні всім малоросіянкам і приховують недолік освіти, – тоді як у Росії купчиха є явище типове й різко виділяється в ряді жінок інших станів. У Росії – істотну прикмету купецтва становлять уже бороди; в Малоросії – всі голять обличчя. В Росії дворянське походження нагадує те різке розмежування, котре існувало в давній до Петровській Русі, між станом служилим і земським; в Малоросії сам служилий стан козацький розпався на служилий і на землевласницький, частково торговий” [357, с. 7].

Одним же з перших, хто спеціально висвітлив історію міста від раннього середньовіччя до початку ХІХ ст. став М. Берлинський (1764–1848рр.). У своїй праці “Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень всего города, так же показания достопамятностей и древностей оного” (СПб., 1820) стосовно початку ХІХст. він зокрема змалював зовнішній вигляд столиці. Щоправда, при цьому майже не звернув увагу на її повсякденне та економічне життя, діяльність місцевого купецтва. У свою чергу, київський губернатор І. Фундуклей навів важливі дані щодо останнього окремо поділивши його на дві статті: купці чоловіки та жінки [445, с. 549].

Приблизно у той самий час побачили світ дві важливі праці російських істориків П. Іванова та О. Семенова. Перший ретельно розглянув соціальний статус і “зобов’язання” перед державою купців – співвітчизників, а другий навів конкретний фактичний матеріал про зовнішню торгівлю та розвиток промисловості від середини XVII ст. до 1853 р. [389, с. 376 ; 436, с. 386] наприклад, Семенов описав деякі труднощі транспортування товарів по Дніпру в межах Київщини [436, с. 288-289].

Про умови торгівлі й побут, який існував на київських контрактах, написав і в 1900 р. опублікував у Санк–Петербурзі спеціальну студію польський дослідник і публіцист Генріх Улашин [457, с. 108]. Однак місцеві негоціанти не стали в ній об’єктом висвітлення. Його увагу більше привернули, зрозуміло, представники польської національності. Побіжно про євреїв і їх торгівлю в місті кінця XVIII ст. написав а потім надрукував статтю на сторінках “Киевской старины” І. Житецький [387, с. 57-80]. Схожий за змістом праць обох названих авторів історичний матеріал, але протягом 1654-1855 рр. і набагато ґрунтовнішій джерельній основі подав у своїй монографії В. Іконников. Однак слід зазначити, що в ній мають місце помилкові або не зовсім точні посилання на використані документальні й історіографічні джерела, деякі фактологічні помилки, сюжетні повтори, не чітко структурований виклад матеріалу тощо. А це, в свою чергу, помітно ускладнює сприйняття й аналіз змісту в цілому цікавої спеціальної (тематично) роботи. Окремих з означених аспектів торкнувся й К. Фоменко на шпальтах часопису “Киевские епархиальные ведомости” [391, 364 с.; 444, с. 393-397].

В. Аскоченський, описуючи функціонування Києво–Могилянського колегіуму (академії), навів важливі кількісні показники стосовно співвідношення купецьких будинків з іншими житловими спорудами наприкінці XVIII ст.” [361, с. 239]. На підставі його даних, нам вдалося встановити, що на той період купці становили близько 0,7% від загальної кількості городян. Отже, можна без перебільшення твердити: становлення

цього стану та його еволюція активно розпочалися лише на початку наступного століття. Деякі схожі моменти мають місце і в статті В. Горленка про Київ у 1799 р., де читача намагаються переконати в тому, що міста, як такого – “справжнього”, ще не існувало [380, с. 581-592] П. Лебединцев, І. Каманін і О. Левицький ввели у науковий обіг значний фактичний матеріал про кількісне зростання купців на Подолі в окремі роки, обґрунтували як саме вони і за рахунок яких представників формувалися (наприклад, вихідців з різних місцевостей України, Росії, Польщі, Франції та інших країн), описали їх оподаткування та зловживання, а також функціонування купецьких і міщанських “товариств” у Києві [423, с. 352-354; 409, с. 312-330 ; 397, №5, с.140-168, №8, с. 157-195 ; 410, с. 169-194].

У радянській історіографії тема з минулого купецтва м. Києва ХІХ ст. мало досліджена, висвітлювалась фрагментарно, епізодично, безсистемно за винятком деяких побіжних студій і синтетичних праць. Так, у 1920-1930-х у напрацюваннях про роль вітчизняного господарства в економіці Російської імперії й характер українсько-російських торгових відносин частково йшлося і стосовно національного складу купецького стану в “Малоросії”. Причому, такі вчені, як О. Варнеке, О. Оглоблін (Оглоблін), М. Слабченко, відстоюючи положення про наявність певної автономії української економіки, разом з тим писали про малочисельність вітчизняного купецтва на всіх етапах його розвитку, а наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. – про практичне злиття (в статусі, торгових інтересах, навіть у використанні мови) з російським [372, с.7-10; 421, с. 45,46; 420, с. 38; 441, с. 9]. В. Щербина висвітлив адміністративне вирішення господарських справ у місті (прибутки, видатки, борги та повинності городян), оповів про створення (1805 р.) і діяльність спеціальної комісії з представників усіх станів “київської людності”, підзвітної Казенній палаті і губернаторові. Також писав про переорієнтацію торгівлі з Печерська на Хрещатик після пожежі 1811 р. [452, с. 1-44].

Деякі методологічні проблеми, правда з порівняно обмеженим використанням джерел, спробували вирішити тоді Д. Бованенко, М. Волобуєв й І. Бровер. Хоча основну увагу вони приділили загальним тенденціям в економіці України означеного періоду, порівнянню чи протиставленню її все імперській [369, с. 90-93, 378, с. 56-62, 370, с. 175].

Важливі оціночні характеристики та судження щодо означених у нашій роботі аспектів міститься в студії К. Антиповича, напрацювання В. Щербини в галузі історії Києва. Зокрема він наголосив на тому, що вивчаючи минуле міста, можна не лише краще зрозуміти, а й пояснити багато моментів з української історії взагалі. “Тим–то кожен історик України, – зазначив учений, – завсіди зупинявся над дослідженням історії Києва і *цим робив свою вкладку до загальної скарбниці культурних надбань людства взагалі, української культури зокрема*” [360, с.25]. Серед науковців К. Антипович виділив здобутки в цій царині Антоновича, Іконнікова, Каманіна, Андрієвського та деяких інших. Також названий автор звернув увагу на те, що коли Павло I у 1796 р. повернув Києву весь його попередній статус, то той вже не відповідав умовам часу, бо в столиці змінився не лише склад людності, а й *почався “процес денаціоналізації міщанства”*. Погоджуючись з думку В. Щербини, Антипович обґрунтував тезу про те, що за тодішніми “гарними формами не було вже серйозного змісту”. Причинами такого явища стали, з одного боку “централістичн ” політика царського уряду, який не міг і не бажав залишити автономності міста; з другого боку, наявні в магістраті надмірні зловживання, котрі вже давно викликали підозру вищої влади. Укази уряду 1830 р. і 1831 р. учений охарактеризував, як безпосереднє втручання в фінансові справи магістрату, а від 23 грудня 1834 р. про реорганізацію управління Києва та від 8 березня 1835 р. про пільги місцевим купцям (конкретно про них мова йтиме в §2.1.), як надання переваги російським негоціантам. З його погляду, події в столиці яскраво відображували загальноімперські тенденції по всій інкорпорованій Україні. А їх “провідниками”, зокрема, стали такі міські голови, як купець-старовір

Парфеній Михайлович Дехтерьов і його наступники – Єлисеєв, Бухтев, Ходунов та інші [360, с. 25-34].

Стосовно ж здобутків радянської історіографії другої половини 30-40-х років можна в основному підтримати точку зору сучасного дослідника вітчизняного купецтва О. Доніка: “... Діяльність купецтва як окремого стану *перестала бути об’єктом історичних досліджень*, адже пріоритетними вважалися суто економічні проблеми та процеси, пов’язані з ними. Ця верства розглядалася як складова буржуазії, виходячи з тези, що у ХІХ ст. відбувався розклад станів і формувалися класи капіталістичного суспільства. Водночас буржуазія вивчалася як антагоністичний пролетаріату клас, який мав урешті-решт зійти з історичної арени” [385, с. 4].

У середині 50-х-першій половині 60-х років ХХ ст., можна сказати, пробили “бреш” у цій царині дослідження І. Гуржія та І. Слабєєва [382, с.205, 440, с.138]. На тлі відображення розвитку української торгівлі вони писали й про питому вагу, значення й джерела формування кадрів в національній буржуазії. В їх працях неодноразово зроблені відповідні “географічні прив’язки” й до Києва. Зокрема І. Гуржій, використавши широке коло архівних джерел, обґрунтував положення про те, що чисельне домінування купців – росіян слід розглядати лише як локальне явище в окремих українських містах. Він назвав конкретні прізвища представників місцевого купецтва, в руках яких зосереджувалося близько 50% торгівлі.

Протягом 70-90-х років у цьому напрямі особливо плідно працювали Б.Кругляк, В. Борисенко, В. Крутіков, Т. Лазанська та інші вчені [404, с.34-43, с. 191, с. 72-81; 367, с. 256; 368 с. 152; 405, с. 171; 408, с. 112-126]. Помітною подією в контексті вивчення теми стала поява у 1986 р. Т. 2 “Історії Києва” в 3-х томах, 4-х книгах, де вміщені спеціальні параграфи про соціальні відносини, економіку та управління в місті ХІХ ст., а конкретніше – про купецьке підприємництво, банки і всілякі контори [392, с. 440].

Про керівництво Києвом і губернією протягом 30-х років XIX ст. (1914р.) йдеться в монографії В. Шандри [448, с. 144], де частково охоплені й господарські проблеми міста.

Початок XX ст. ознаменувався виходом у світ конкретно–історичної й теоретико–методологічної студії О. Гуржія, а також нових статей Т.Лазанської та Т. Ігнат'євої [384, с. 80; 408, с. 24-41; 390, с. 172-179]. Так, перший з названих авторів оповів про соціально–економічні й політичні умови, за яких формувалася купецький стан України протягом головним чином XVII – XVIII ст. Він навів принципові характеристики і оцінки сучасників стосовно професійної діяльності торговців, висвітлив питання їх структуризації й юридичного (законодавчого) оформлення. Правда, в роботі виклад матеріалу хронологічно доведено лише до початку XIX ст. Деякі питання з цієї теми розкриті у працях О. П. Реєнта [427, с.155]. Україна за імперської доби (XIX – початок XX ст.) у роботі наводяться конкретні цифри і факти із соціально-економічного розвитку України у XIX ст.

Окремий напрям досліджень, пов'язаний із діяльністю українських ломбардів, започаткувала М. Г. Казмирчук [394, с. 71-74; 396, с.72-80; 395, с.101-108; 393, с. 74-83]. Зокрема дослідниця ретельно висвітлила правові засади їх функціонування в Києві наприкінці XIX – на початку XX ст., показала місцеву специфіку накопичення ними капіталу, визначила місце у соціально-економічному розвитку міста. Деякі аспекти її праць безпосередньо стосуються участі київських купців у процесі становлення та зростання ролі цих установ у економіці України.

Очевидно, серед інших напрацювань слід назвати дві книги письменника та культуролога А. Макарова “Малая энциклопедия киевской старины” і “Киевская старина в лицах. XIX век”, які побачили світ у Києві протягом 2002 – 2005 рр. [417, с. 558, 416, с. 878]. І хоча з огляду на “науковість” у контексті висвітлення нашої теми вони мають певні вади, все ж деякий фактичний матеріал у них заслуговує на увагу дослідника. Так, скажімо, окремі сюжети про український побут міста, стару громаду,

“київське українство” тощо. Правда, важко погодитися з твердженнями автора про те, що на середину XIX ст. Київ перетворився на маленький куточок Росії на краю українських степів” і став “чужим” для українців, а також і з тим, ніби в 50-х і на початку 60-х років у ньому не існувало жодної суспільної організації, “яка б сприяла розвитку національної ідеї” [417, с.350]. Проте вже на наступній сторінці він написав дещо інше, а саме : “Зруйноване Катериною II, Олександром I і Миколою I українське середовище почало потроху відроджуватися з появою київської Громади (1859, а в інших джерелах – 1861 р.) – полулегальної організації молодих київських інтелектуалів, яка стала справжнім генератором суспільного життя міста другої половини XIX століття. Без її участі не обходило жодне велике починання і в галузі науки, і в книгодрукуванні, в організації музеїв, різних товариств (зокрема і купецьких ? – Авт.), конференцій і з’їздів” [417, с. 350]. В названих працях відображені побутові нюанси життя городян і специфіка міської культури, наведені характерні життєписи історичних постатей і свідчення сучасників тощо.

Чимало інформації про повсякденність жителів міста містить 5-титомне видання В. Ковалинського “Київські мініатюри” [400, с. 416]. Названий автор також написав і видрукував у 1998 р. збірку нарисів про відомих киян, які залишили по собі помітний слід в історії Києва [402, с. 528]. В книзі описані, наприклад, меценатська діяльність представників декількох купецьких родин у XIX – на початку XX ст., особливості набуття ними прибутків з торгівлі, місце в суспільстві, а головне – причини й умови переселення багатьох з них до української столиці з різних регіонів Російської імперії та зарубіжних країн В. Ковалинський яскраво і переконливо зобразив образи таких негоціантів, як Дегтерьови, “київських” Бродських, Яхненків, Терещенків і інших.

На тлі минулого столичного Хрещатика М. Рибаків у своїй монографії побіжно висвітлив окремі риси норовів і звичаїв купців, котрі так чи інакше були з ним пов’язані. Безпосередньо відобразив характер їх “виїздів” на

Хрещатик, проведення ними тут вільного часу тощо [429, с. 504]. Різноманітні реалії існування киян яскраво, за допомогою залучення великого ілюстративного матеріалу, відтворив на сторінках своєї оригінально задуманої праці О. Анісімов. Історико-побутові нариси він подав на фоні тогочасної епохи, з поглибленим урахуванням місцевого колориту [359, с. 348].

Принциповими при висвітленні означених нами питань стали положення, методологічні підходи та концептуальні оцінки, які містяться у фундаментальній праці В. Молчанова про повсякденне життя городян правобережного регіону України протягом 1900 – 1914 рр. [418, с. 318].

Вплив моди, зокрема й західноєвропейської, та реклами на життєвий рівень міського населення України, національні особливості його повсякдення досліджено у спеціальних студіях О. Вільшанської, де проаналізовані причини та соціокультурні явища, котрі призвели до значних змін у цій сфері на зламі ХІХ і ХХ ст. Безпосередньо висвітлено прояви українських специфічних рис у облаштуванні житла, одязі й харчуванні киян [376, с. 33-34; 377 с. 172].

Очевидно, слід виділити цілий комплекс праць (часописи, рукопис дисертації, автореферат дисертації та ін.), у яких йдеться про культурне життя городян у ХІХ ст., їх художні й мистецькі вподобання, вплив на їх повсякденність представників Росії й Західної Європи [419, с. 107; 424, с. 533-540; 433, 434, 19 с; 365, с. 31-32; 364, с. 29-30; 435, с. 174-175]. В дисертації також використані профільні статті, розміщені на шпальтах газет і електронних сайтах “Інтернет–системи” (в тому разі, коли вони містять оригінальну інформацію в контексті теми) [412; 406; 398; 415; 356].

На тлі загальної податкової політики уряду Російської імперії гільдійські й акцизні збори стосовно купецтва Київської губернії й, зокрема, столиці побіжно дослідив у фундаментальній праці В. Орлик [422, с. 631]. Безпосередньо він обґрунтував положення про те, що при переході міщан у купецтво їх серйозною проблемою ставали попередні фіскальні зобов’язання, виконання яких вимагали міщанські “товариства”, наприклад, за померлих

членів і в першу чергу, батьків. Учений відобразив при цьому роль Київської казенної палати, яка мусила звертатися до міністерства фінансів за роз'ясненнями у найбільш складних випадках [422, с. 631]. Важливо те, як це показав В. Орлик, що уряд конкретно реагував у випадках з київськими купцями й приймав або розробляв адекватні рішення, постанови тощо. В монографії на великому фактичному матеріалі простежується еволюція взаємовідносин царської влади й керівництва українських регіонів у фіскальній галузі з кінця XVIII ст. до 1861 р., поширення на “київські” терени імперських податкових статей, особливості різних видів місцевих зборів, їх етнічні складові й т. ін. Книга стала першим у вітчизняній історичній науці спеціальним дослідженням співвідношення загальнодержавного та місцевого оподаткування населення “підросійської” України.

Вже вище названа книга О. Доніка присвячена основним аспектам соціально–правового статусу українського купецтва в Російській імперії протягом усього XIX ст. Ним поглиблено проаналізовано зміни в чисельності й етнічно–релігійному складі, форми й головні напрями діяльності купців, а також їх участь у міському самоврядуванні, станових і професійних об'єднаннях, меценатстві тощо. Значну увагу приділено соціокультурному виміру життя купецтва. Зрозуміло, що автор не міг при цьому обійти відповідні сюжети пов'язані з Києвом, його ролі, в загальнодержавних процесах [385, с. 271]. Так, він навів цікавий фактичний матеріал опору купців від імені “київської міської громадськості” тим особам, наприклад, дворянам, які незаконно позаймали їх крамниці і при торгівлі не сплачували ніяких податків [385, с. 19].

У контексті загальноросійської історії, а також у плані порівнянь і аналогій використані монографії Л. Кошмана, В. Захарова, Ю. Петрова та М.Шацилли [388, с. 296; 403, с. 448].

Отже, історія київського купецтва Києва, як на це вказує свідчить аналіз основної спеціальної літератури, однозначно ще не знайшла

поглибленого вивчення й всебічного висвітлення. Відображення її лише в окремих фрагментах засвідчило відсутність фахового дослідження на означений предмет. Разом з тим, опрацьована історіографія виявила найбільш вузькі місця в цій царині. Саме їх з'ясуванню головним чином і підпорядковані найважливіші завдання дисертаційної роботи. В свою чергу, останнє значною мірою зумовлює наукову новизну й актуальність теми.

1.2. Класифікація та характеристика використаних джерел

Тематична специфіка дисертаційної роботи зумовили, принаймні, три особливі риси відбору та опрацювання першоджерел. *По-перше*, цілеспрямована географічна локальність об'єкта дослідження – купці одного м. Києва – передбачала, зі зрозумілих причин, використання фондів лише двох місцевих архівів: Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАУК) та Державного архіву Києва (ДАК), де головним чином і зосереджено відповідний історичний документальний матеріал ХІХ ст. *По-друге*, порівняна нечисленність наявної *спеціальної літератури* (близько 70 позицій) спонукала до активного залучення справ архівосховищ – до 260. Отже, слід констатувати, що навіть з формального боку кількість останнього перевищила показник використаних наукових студій більше як у 3,5 раза. *По-третьє*, у зв'язку з висвітленням у дисертації таких принципово важливих аспектів як повсякденне життя та непрофесійна діяльність, досить широко використана *мемуарна й епістолярна спадщина* (20 основних позицій). З неї, в першу чергу, опрацьовані спогади та щоденники сучасників, нотатки різних за соціальним статусом осіб про подорожі й найбільш вагомні події з історії міста, листування громадян з представниками світської чи духовної влади тощо. З інших видів джерел також можна умовно виділити такі: *опубліковані законодавчі акти* (понад 50 позицій), які значною мірою відобразили урядову політику в означеному контексті; *статистичні й інші інформативно-довідкові матеріали*. “Змішаним” видом отримання даних слід вважати

періодичні видання, зокрема ті з них, де на шпальтах друкувалися як наукові (публіцистичні) статті, так і документи (повністю чи уривками).

Перша група джерел охоплює документи та матеріали 13 фондів, а в них 100 описів названих архівів . Їх значна частина маловідома або вперше введена автором до наукового обігу. Зрозуміло, що справ проглянуто й взято до уваги набагато більше, але на деякі з них не зроблені посилання, оскільки вони мають “типовий”, або занадто загальний характер.

Особливо вагомий за змістом і найбільш численний комплекс джерел вивчено у ф. 442. “Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора” ЦДІАУК (описи 1, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 45, 46, 49, 51, 53, 56, 65, 66, 67, 71, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 89, 99, 101, 138, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 178, 190, 191, 517, 518, 519, 525, 529, 537, 540, 543, 544, 561, 622, 623, 627, 629, 630, 631, 633, 794, 800, 803, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 829, 834, 847). У ньому йдеться не лише про соціальний і майновий статус купців міста, а й джерела поповнення їх за рахунок вихідців з різних місцевостей України, Росії, а також іноземців. Наведені відповідні статистичні дані по роках. Персоніфікована діяльність купців у сфері меценатства, показано процес зростання індивідуальних капіталів. Знайшли значне відображення торгово-економічні зв’язки місцевих кадрів з різними українськими регіонами, загалом містами у межах імперії, а також зарубіжними країнами. Репрезентовані тут скарги і різні за характером “прошення” купців певною мірою відтворюють реальні картини їхніх життєвих проблем, основні форми й види зловживань щодо них представників влади, найважливіші організаційні заходи та правила в галузі торгівлі. Досить не однозначним, а в окремих випадках невинувато складним, виглядає становище єврейських неогоціантів, особливо у співставленні з російськими та іноземними. Принципове значення мають дані про обсяги й суть акцизних зборів, оподаткування та додаткові всілякі збори

великий обсяг листування губернатора та інших офіційних представників, тощо.

Не менш важлива інформація міститься в паперах київського військового губернатора (ф. 533, описи 1, 2, 3, 5 – всього 41 справа). З них, зокрема, довідуємося про дозволи вивозу за кордон різних товарів, взаємні матеріальні претензії купців Київської губернії й за її межами, грошові справи між багатьма особами в галузі торгівлі. Тут присутній матеріал щодо цін при реалізації на київських базарах сільськогосподарської та промислової продукції.

Певною мірою схожа інформація, але набагато в менших обсягах, міститься і в деяких інших фондах ЦДАУК: ф. 193 “ Київське намісницьке правління ” (опис 2); ф. 204 “Чернігівське намісницьке правління” (опис 5); ф. 274 “Київське міське жандармське управління” (опис 2); ф. 486 “Київська палата цивільного суду” (опис 5); ф. 575 “Канцелярія київського окружного фабричного інспектора” (опис 1); ф. 707 “Управління попечителів київського учбового округу” (опис 87); ф. 884 “Комісія для опису губерній Київського учбового округу ”(опис 1); ф. 1336 “Малоросійське губернське правління” (опис 1); ф. 1627 “Управління слобідського українського тимчасового військового губернатора” (опис 1).

Про родинні справи, сімейні капітали та майно, характер і обсяги торгівлі київських купців зосереджені документи й матеріали в ф. 90 (опис 1) і ф. 165 (опис 31) Державного архіву Києва. Тут також містяться свідoctва про нагородження найкращих з них за меценатську і торгово-підприємницьку діяльність, описи будинків і особливості комерційної поведінки тощо.

Частково архівний матеріал з історії Києва у спеціальних “виїмках” опублікували О. Андрієвський і О. Мердер [272; 276, с.92-93].

Одним з найчисленніших і вагомих видів опублікованих джерел слід вважати *законодавчі акти*. Це, насамперед, маніфести, “іменні” укази вищої особи в імперії, положення та постанови Сенату та Державної думи,

рескрипти, статuti, “інструкції”, всілякі “правила” тощо. В них знайшли своє значне відображення зміни офіційних форм і методів при вирішенні, наприклад, різних соціально-економічних проблем : організація купівлі-продажу товарів у Києві, купецька конкуренція й її законність, протидія спекуляції й лихварству, покарання за невиконання державних підрядів і замовлень тощо. Правда, аналізуючи ті чи інші закони, необхідно враховувати той факт, що вони лише певною мірою впливали, а швидше “протоколювали”, суспільні процеси та явища, виражали нагальні потреби населення. Водночас з їх змісту стає цілком очевидною та розстановка сил у соціальному протистоянні, які існувала у відповідний момент історичного розвитку [413, с. 16]. При цьому, як зазначила В. Шандра, “закони створюються як механізм для проведення певної урядової політики. Саме тому текст закону виступає... як умовна система координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати урядові структури, як створювачі законів, а з іншої, уряд відштовхується від реального становища, яке перестає задовольняти найвищі органи державної влади і управління” [447, с. 6]. І як справедливо наголосив сучасний вітчизняний дослідник хлібної торгівлі і купецтва Південної України XIX ст. О. Гордуновський, законодавчі акти є якщо і “не всеосяжним джерелом, то принаймні багатоплановим, у котрому відображені основні положення політики, явища і етапи, пов’язані з експортом і імпортом” [379, с. 45].

Законодавство стосовно купців Києва XIX ст. опубліковане в 1-му (всі томи позначені 1830 р.), 2-му та 3-му виданні “Повного зібрання законів Російської імперії”, а також у кількох тематичних збірниках. Перше видання ПЗЗРІ (ПСЗРИ) почали готувати в 1804 р. і проводилося це з відома, а з 1826 р. під безпосереднім контролем, імператорів. Побачило світ воно в Санкт-Петербурзі. Акти ж, вміщені до нього, хронологічно охоплюють 1649-1825 рр., тобто до царювання Миколи I. Усього опубліковано 40 томів текстів, 2 томи (41 і 42) – покажчиків до них, 2 томи (43 і 44) – становлять так звані книги штатів і один том (45) – тарифи.

Друге видання здійснювалося з 1830 р. по 1884 р., отже протягом 54 років. Формально його різнить від першого друк томів у декількох частинах – “отделениях”. Якщо з 1-го видання ПЗЗРІ нами в роботі використано 17 актів у 13 томах, то з 2-го всього 20 у 16 томах. У третьому виданні проаналізовано тільки два закони, що так чи інакше стосуються теми (т.4 і 18).

Серед інших публікацій законів виділимо такі: “Свод законов Российской империи”. – Т.9: Законы о состояниях (СПб., 1899); “Акты царствования – Екатерины II: Учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам” (Под ред. Г. Н. Шмелева. – М., 1907); “Российское законодательство X – XX веков: В 9-ти т. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма” (М., 1987).

Дотичними до них слід вважати матеріали “Архива Государственного совета” (СПб., 1878. – Т.3: Царствование імператора Александра I. 1801 – 1810гг.); “Журналов Комитета министров 1802-1826 гг.” (СПб., 1888. – Т.1) і деякі інші. Тут представлена ділова документація вищих органів імперської влади: “думки”, пропозиції й обґрунтування членів Державної ради й Комітету міністрів, положення Міністерства торгівлі та промисловості тощо. Отже, ділову документацію можна віднести до другої категорії джерел.

Особливо широко в дисертації використана *мемуарна література*, а також *епістолярна спадщина*. Так, серед *спогадів* необхідно виокремити нотатки О. Алексєєва, П. Вігеля, С. Вітте, Г. Григор’єва, П. Лебединцева та С. Ярона. В них, як правило, йдеться про давній Київ, культурне життя й побут городян, приїзд відомих іноземців і таке інше [324, с. 186; 322, с. 675-707; 321; 334, С. 346-351; 326, с. 357]. Крім того, в спогадах С. Вітте та С.Ярона фігурують яскраві характеристики місцевих купців, наприклад, братів Бродських і Дегтерьових. Незавжди вони показані як порядні люди, а в окремих випадках – скнарми та корисливими, навіть у своєму меценатстві [325, с. 555 ; 339, с. 212].

Щоденники І. Долгорукова, Є. Дьяконової та С. Русової помітно доповнюють картини з побуту киян XIX ст. Особливо двох останніх, у яких показане місце жінки-купчихи в суспільстві, їх проблеми в галузі отримання вищої освіти, ставлення влади тощо. А І. Долгоруков ще й зазначив про поступове збільшення населення міста, зокрема за рахунок прочан, поляків і росіян під час проведення “контрактів”. Він звернув увагу й на житлові проблеми. Цікаві також його порівняння Києва з Новгородом [328 с. 1-208; 329 с. 171-352; 327, с. 837; 336, с. 544].

У всілякого роду “записках” і “хроніках” йдеться про стан Києва у XIX ст., пожежі та їх наслідки, епідемії хвороб і їх вплив на демографію. Згадуються деякі постанови щодо купецтва міста й значення для городян, наприклад євреїв [337, с. 614-624; 331, с. 688-693; 320, с. 423-466; 338, с. 1-21; 333, с. 1-40; 332, с. 688-693; 330, с. 149-187; 316, с. 72-75]. У листуванні знайшли своє відображення складні взаємини діячів культури й духовної влади [274, с. 458-476].

Про діяльність деяких купців міста – вихідців з різних місцевостей імперії, їх допомогу національним меншинам і громадам (євреїв, караїмів, поляків і ін.), а також благодійні профільні фонди можна почерпнути інформацію на сторінках власне *київської преси*. Тут же сповіщається про торгово – економічні зв’язки городян з представниками країн Західної Європи та Америки, постачання промислових виробів у Росію. Згадується про відповідні окремі розпорядження Міністерства внутрішніх справ [349; 342; 345; 344; 348; 350; 351].

Отже, залучений і критично використаний у дисертації комплекс першоджерел, на нашу думку, є досить репрезентативним і дозволяє проаналізувати означену тему всебічно й на належному джерелознавчому рівні.

1.3. Методологічні засади й основи наукового пошуку

Наша робота написана значною мірою в контексті мікроісторії, з урахуванням особистісно–психологічного підходу до аналізу минулого.

Такий напрям видається цілком закономірним і логічним, адже за О.Яницьким, інтерес до усвідомлення соціальної динаміки “через людину” і її мікроісторію зростає завдяки тому, що сучасній особистості необхідні “свідки повсякденності”. Саме вони мають репрезентувати думки й рефлексії “маленьких, але справжніх агентів історичного процесу”. Водночас їй потрібні не тлумачі, а здібні аналітики, здатні створити ефективне “пробудження розуму”. При цьому “розсекречування історії” неможливе лише завдяки використанню архівного документу (в тому числі й опублікованого). Щоб “далеке минуле вийшло на сучасність, потрібні живі свідчення”[454, с. 149-152]. Разом з тим, мікроісторія передбачає виявлення типовості, а не виключності й оригінальності, дозволяє відобразити множинні й поодинокі суспільні ідентичності, насамперед ті, які “занепадають” в умовах конкуренції (зокрема купці в сфері купівлі-продажу) чи проявів колективності. Таким чином вона вибудовує ланцюг між окремою й загальною ідентичностями.

Загалом, як і в нашому конкретному випадку, “історія цілого в подробицях” базується на основі залучення здобутків *серійно-статистичного аналізу й етнографічних досліджень, із використанням методів соціальної психології, політичної й історичної антропології, культурології*. Як зазначила Я. Верменич, орієнтація на вивчення життя “маленької людини” в її органічному середовищі, глибоке проникнення у життєвий світ індивіда і його оточення в контексті широких історичних узагальнень, з урахуванням суспільних, економічних, політичних і культурних умов і відносин, *дослідження мікроспільнот, заснованих на родинних чи сусідських зв'язках* – все це перетворює мікроісторію у перспективний науковий напрям, за допомогою якого вдається простежити ті глибокі рівні соціальних “правил гри”, які лишаються непоміченими за умов використання традиційних методів історичного пошуку” [374, с. 156-169].

Названий автор прийшов також до висновку про те, що *переорієнтація істориків* від вивчення “суспільства”, “нації”, “колективної самосвідомості”

до аналізу досвіду самоідентифікації окремої людини, котра відчуває себе членом певної спільноти і живе за її законами (або всупереч їм), стала помітною ознакою часу, в якому розвиваються і втрачаються чіткі суспільні обриси й засади корпоративної психології. При цьому девальвували, “втративши власний генералізуючий пафос”, не лише марксистсько – ленінські канони, але й структуралістські схеми, котрі вибудовувалися на пошуку закономірностей у людському поступі. За таких обставин звернення до “нормальних винятків”, що є предметом мікроісторії, сприймається не стільки як, за висловом М. Копосова, “потреба історіографічного розуму розкласти інформацію в різні шухляди інтелектуального комода”, а швидше як пошук нової парадигми для гуманітарних дослідницьких програм.

Водночас комплексне наукове висвітлення історії купецького стану м. Києва протягом ХІХ ст. не може, зрозуміло, зводитися тільки до опису фактів і подій далекого минулого, а передбачає концептуальне тлумачення й теоретичне осмислення їх. Це, в свою чергу, потребує застосування багатьох чітко визначених *методів пізнання: діяхронний (періодизації), історико-порівняльно ретроспективний, структурно-системний, статистичний*, що дозволили не лише проаналізувати фактичний матеріал, а і зробити *власні викладки на підставі принципів історизму та об’єктивності*. Також при дослідженні об’єкту теми були використані *методи історіографічного аналізу, джерелознавчої критики, генетичний і просопографічний*. Так, діяхронний метод дозволив простежити структурні й якісні зміни в еволюції купецького стану в Україні і в Києві зокрема. Наприклад, це стосується його безпосереднього оподаткування (гільдійські збори, майновий ценз, оброчна подать, подушне) й опосередкованих стягнень (митні збори, податки на виробництво, і реалізацію алкоголю та тютюну). Історико – порівняльний полегшив проведення аналогій у імперському законодавстві стосовно всіх категорій торговців і на території різних економічних центрів, а також сприяв виявленню пріоритетних фіскальних цілей уряду на певних етапах його діяльності. Ретроспективний метод застосовувався з метою кращого

усвідомлення витоків і наслідків того чи іншого явища, яке мало місце протягом ХІХ ст. Активне використання статистичного методу в першу чергу пояснюється необхідністю підрахунків і кількісних показників, які переконливо показали як саме і наскільки змінювалася чисельність купців від початку до кінця століття (навіть у окремо взяті роки). Методи історіографічного аналізу й джерелознавчої критики засвідчили, з одного боку, недостатню дослідженість теми та її вузлових аспектів для майбутніх пошуків, а з іншого боку, – наявність необхідного комплексу документального матеріалу і, зокрема, архівного.

Соціально–економічна еволюція та функціонування купецтва перебувають у площині перетину вивчення об’єкту трьох наук: власне історії, економіки та права. Такий *міждисциплінарний підхід* передбачає використання їхнього науково–методичного інструментарію. Безпосередньо йдеться про застосування відповідних юридичних термінів і навичок, наприклад, при опрацюванні законодавчої бази як умовної системи координат дослідження. Адже правові норми, на думку Райнгольда Циппеліуса, слід розглядати “або наказом робити щось, чи не робити чогось, чи й зовсім нічого не робити, або частиною такого наказу (як, наприклад, правове визначення), або описом обставин, за яких дозволяється певна індивідуальна чи загальна поведінка, і, зрештою, описом самої цієї поведінки” [446, с.176]. Застосування ж методів економіки як науки робить можливим краще розуміння суті механізмів й наслідків економічних (і торговельних зокрема) процесів у державі.

В зв’язку з цим, виникає потреба правильного застосування ключових дефініцій, використаних при висвітленні теми: “купець”, “торгова людина”, “негоціант”, “податкова політика”, “податки”, “акциз” і таке інше. Що вже й казати, коли навіть стосовно визначення терміну “купець” існує декілька підходів про що мова йтиме нижче у відповідному місці). Тут лише зазначимо, що навіть такий фахівець у галузі української торгівлі ХІХ ст. як І. Аксаков в окремих випадках ототожнював його з поняттям “міський

покупець” (що особливо принципово звучить у контексті нашого дослідження). Так він писав: *“Міській покупець, слово прийняте в торгівлі, означає роздрібного купця городского, осілого, місцевого. Це покупець фундаментальний, як висловлюються купці, тривкий, справжній покупець, за звичай володіючий нерухомістю і більшою частиною великоросійського походження ”* [357, с. 383].

Однією з найбільш вагомих теоретичних і методологічних проблем, так і не вирішеною понині вченими, є типологія міста. Саме вона дозволяє виявити критерій совокупності чи однієї з ознак, що визначає поняття “місто” та його класифікацією. Зокрема недостатньо повно з’ясоване місце Києва в системі українських міст (історико-порівняльний аналіз стосовно західних, східних, південних регіонів), не проведена класифікація в контексті аналогій з великими поселеннями Європейської Росії (за соціальним, етнічним і кількісним складом жителів, характером самоуправління) тощо. Такий стан речей певною мірою пояснюється тим, що навіть на початку ХХст. поняття та ознаки міста офіційно, на рівні закону, ніде в імперії “с положительностью” встановлені не були [317]. “Звуженість поняття міста” зазначена і в матеріалах Загального перепису населення Російської імперії 1897 р. У них таке поселення співвідноситься з центром певної адміністративної влади [311, с. 5]. Тому-то відсоток городян на території всієї держави навіть у кінці ХІХ ст. не перевищував 14%.

Отже, через названі причини важко виділити ту чи іншу сферу життєдіяльності киян як домінуючу, з одного боку, а з другого – пріоритетність адміністративних функцій у місті (через часті зміни й “суміш” форм влади). Хоча, як це намагався пояснити російський вчений П. Риндзюньський, “при досить широкому підході до суспільних явищ і належній увазі не лише до виробничої діяльності людей, але й до всіх істотних сторін їх суспільного життя, розгляд міст у тому складі, яким він був офіційно визнаним, отримує своє виправдання й є єдино можливим” [432, с. 127].

Класифікація міст за демографічними ознаками нині загально визнана фахівцями і широко використовується в працях істориків, етнологів, соціологів та ін. За нею, стосовно ХІХ ст., до так званих малих міст слід відносити поселення, в яких мешкає до 10 тис. осіб, середніх – від 10 до 15 тис. і великих понад 50 тис. осіб [403, с. 56]. Коли так, то у хронологічних межах означеного періоду Київ розвивався “не виходячи” за рамки “середнього”, можна сказати, “провінційного” поселення, отже і роль його порівняно не чисельного купецтва (як, наприклад, у Москві, Санкт – Петербурзі) в загальному вимірі імперських масштабів мала б бути далеко не провідною. Тоді стає не зовсім зрозумілим: чому ж більшість дослідників як “дожовтневих” і радянських, так і сучасних акцентують увагу на їх великому економічному потенціалі й суспільній значущості як стану?

У відповідних параграфах розділів II і III-го нами здійснена спроба дати відповідь на це питання, а тут зазначено ще й таке. Важливою соціокультурною проблемою для Києва був його зв'язок зі селами. Адже серед городян продовжували існувати яскраво виражені сільськогосподарські заняття, аграрні відносини, взаємозв'язок міста та “промислових” сіл тощо. Причому такий зв'язок слід вважати характерним не лише для Києва, міст України, а й для цілої імперії та Західної Європи. В основі цих процесів були торгово-економічні зв'язки, становлення єдиної системи господарства, до якої втягувалися і місто і села, до того ж останні могли знаходитися на великих відстанях. Про передмістя годі вже й казати. Таке явище мало всеохоплюючий, загальноєвропейський, характер. А пояснити його причини, як ще зробив А. Вебер, можна тим, що “ера пару і машин” певною мірою зруйнувала відмінність між містом і селом вже на початку ХІХ ст. “В другій половині ХІХ ст., – зокрема наголосив учений, – всі фактори новітньої цивілізації спільно попрацювали над тим, щоб усунути відокремленість сільського населення... Залізниця, періодична преса, свобода пересування та інше сприяли поширенню ідей, що зародилися у великих містах і вивели

сільське населення з стану розумового застою. Промисловість почала розвиватися поза великих міст” [373, с. 10-11].

Також слід зазначити й те, що протягом усього XIX ст. домінування в Україні аграрного сектору над промисловим зумовлювало в таких містах, як Київ (у провінційних, зрозуміло, ще більше) великий вплив сільських околиць не тільки на економічний, а й культурний розвиток і побут городян. Це проявлялося, насамперед, у характері облаштування житла, умовах громадського та домашнього побуту, відсутності “класичного” міського благоустрою, а головне – в певній спільності світоглядних засад і ставленні до традиційних духовно-моральних цінностей. В решті–решт село долучилося й до урбаністичних процесів.

Незважаючи на все це, в основі життєдіяльності Києва та його мешканців продовжували лишатися централізовані адміністративні функції, на відміну від загального, дещо “розпорошеного”, управління громадою села. “ Місто, яке б воно там не було, все – таки сила в ньому хоча б тому, що воно завжди центр влади”, - наголосив у кінці XIX ст. М. Шелгунов [449, с. 73]. Іноземні ж дослідники простежують специфіку міст у Російській імперії в “підпорядкуванні” центральній владі для контролю та збиранні податків [456, с.299].

Культурне ж середовище, в якому перебували купці, лише частково відображало інтелектуальне життя міста, але воно до деякої міри слугувало показником суспільного потенціалу й рівня “громадянськості” всіх городян (адже купцями могли ставати представники фактично всіх станів і прошарків). Їх культурний потенціал визначав глибину та “наповненість” непрофесійної діяльності (наприклад, меценатства), яка, в свою чергу, впливала на сутність повсякденного міського життя. Купецтву, як системозначущому елементу цивілізації, в духовних процесах Києва якщо і не належало першорядне місце, то й далеко не останнє. Саме його представники найактивніше долучалися до нових форм і заснування установ,

які найбільше відповідали передовому соціокультурному укладу, відповідним чином забезпечували буржуазні зміни в суспільстві.

Водночас вивчення їх повсякдення дозволяє краще зрозуміти суть епохи, визначити найбільш характерні й вагомі її риси [411, с. 103]. Хоча при цьому слід враховувати той, факт, що буденне життя людей, як предмет історичного дослідження, різниться своєю не тільки складністю та поліморфністю, а й об'ємністю та нашаруванням різних аспектів одного на іншого. Саме в повсякденні проявляється сукупність суспільних взаємин, притаманних особливому періоду. “Живу тканину”, “дух і атмосферу епохи” безпосередньо становлять людські ритуали, традиції, звички, манери одягатися та їсти, спілкування між індивідуумами суспільства [438]. В зв'язку з цим досить актуальним, і зокрема через недостатню дослідженість аспекту, видається відтворення історико – побутових аспектів купецького стану, які репрезентують відповідне ставлення до подій і явищ, дозволяють всебічніше й глибше осягнути загальні тенденції соціально – економічного розвитку, розширити сучасні знання щодо його статусу в тогочасній ієрархічній структурі населення.

Таким чином, історія купецтва м. Києва ХІХ ст., незважаючи на певну кількість (навіть не комплекс!) наукових праць, у більшості аспектів залишалася донині недостатньо дослідженою. Складність теми, яка включає такі вагомі складові, як соціум, економіка й юридичне становище, полягає у до кінця невирішених методологічних проблемах. Адже існують лише фрагментарні висвітлення означених питань. У зв'язку з цим виникла необхідність по “крихті” відшукувати на них відповіді у вітчизняній і зарубіжній історіографії, а там, де не вистачало фактичного матеріалу, проводити паралелі та аналогії з купецтвом у інших містах України, частково – Росії. Маловивченою слід вважати й політику імперського уряду стосовно місцевих негоціантів. А вона дуже різнилася, зазнавала помітних змін як до корінних представників, так і до іноземців (поляків, греків, німців, французів та інших). Майже не висвітленими залишилися регіональна специфіка

місцевої й зовнішньої (за межами міста) торгівлі київських купців, їх непрофесійна діяльність і організаційні заходи влади в цій царині.

Для розв'язання поставлених у дисертаційній роботі завдань, автор використував і критично проаналізував цілий комплекс першоджерел. За нашим переконанням, він є репрезентативним, а отже дозволяє в повній мірі відобразити такі параметри, як соціально-економічне становище, чисельність, етнічний склад і діяльність купців м. Києва протягом усього ХІХст. Серед залученого корпусу джерел помітно домінують неопубліковані матеріали та законодавчі акти, що ввійшли до перших трьох видань “Повного зібрання законів Російської імперії”. Весь же документальний корпус передбачає вироблення навиків користування економічними та юридичними термінами, застосування, крім “традиційних” історичних методів дослідження, ще й інших, наприклад, “формально–юридичного”.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ, ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ Й ЕТНІЧНИЙ СКЛАД

2.1. Кількісне зростання та структуризація купецького стану в першій половині ХІХ ст.

У межах Російської держави, до складу якої після 1654 р. входила і значна частина українських земель, перші спроби зорганізувати купецькі гільдії слід розглядати в контексті торговельно-промислової політики Петра І. Щоправда, тоді негоціанти, як й інші неслужилі стани, оподатковувались подушно і мали сплачувати в казну 40 алтин*, незалежно від того, до якої категорії (групи) вони належали. Враховуючи той факт, що ці особи в своїй основній масі вважалися найзаможнішим прошарком серед “міського товариства” (“громади”, “поспільства”), на них покладалися й податкові платежі “по торгах і промислах”. Окрім того, на державному рівні вони нерідко примушувалися до сплати недоїмок за малоїмущих і неїмущих міщан [422, с. 306]. Разом з тим їхні фіскальні зобов’язання, як частини городян певного населеного пункту, на той час ще не були безпосередньо пов’язані з власними капіталом і прибутками [388, с. 111].

Торговців на три гільдії, до яких обиралися старшина, староста та “товариші” терміном на один рік, “поділила” “Инструкция московского купечества старшинам и старостам с товарищами” від 19 січня 1742 р. Причому, керівництво третьої підпорядковувалося другій і першій гільдіям, а другої – тільки першій. І коли в Росії на середину ХVІІІ ст. купецтво вже склалося не лише фактично, а й законодавчо було оформлене в стан, то скажімо, в Гетьманщині (куди входив і Київ) ці питання лише порушувалися царатом перед місцевою владою. В уривку з “рапорту” Прилуцької полкової канцелярії від 24 жовтня 1749 р. йдеться про офіційне ставлення старшин до

* Алтин (тюркською алтин – золото) – мідна монета, поширена в Україні в ХVІІ-ХVІІІ ст. Дорівнював 3 копійкам.

означеної проблеми : “... В ревизиялних давних и нынешних ревизей книгах Прилуцкого полку в городе и местечках *градского звания обиватели писанни неоднако*. Иногда сами знатнейшии, показанни мещанами, а убогшии и рукоделием питающийся, також подворчане пашеннии писанни были посполитими, а иногда все генерално знатнии и убогии купечеством и ремеслом и паханием земли упражняющиеся писанни равно посполитими” [384, с. 39-40].

Отже, на середину XVIII ст. термін “купецтво” застосовується в діловодстві, але як соціальна група воно ще не мало чітко визначеного статусу. За переконанням же В. Орлика, законодавче оформлення гільдій як фінансового інституту, почала впроваджувати Катерина II [422, с. 306].

Конкретно імператриця “Маніфестом” від 17 березня 1775 р. звільнила купців від подушного оподаткування, а натомість зобов’язала їх сплачувати гроші в розмірі 1% з оголошеного ними “на сумління” наявного капіталу. Причому, негоціантом могла стати лише та повнолітня особа, переважно чоловічої статі, яка мала в своєму розпорядженні не менше 500 крб. Усі ж торгові люди в містах з капіталом у межах зазначеної суми писалися в ревізіях і офіційних документах міщанами [283, с. 82-86]. Сенатським указом від 25 травня 1775 р., де йшлося про збір із купців замість подушного по одному відсотку з оголошеного капіталу, вже були чітко визначені градації гільдій. Згідно цього акту, до третьої, нижчої, мали право вступати ті, хто володів капіталом від 500 до 1000 крб. , другої – від 1000 до 10 000, а до першої, вищої, – понад 10 000 крб. [307, с. 145-147].

Виокремленню негоціантів із загальної маси посполитих певною мірою сприяв і указ про їх звільнення, “до майбутнього узаконення”, від рекрутської повинності (1777 р.). Замість кожного непоставленого до армії рекрута вони зобов’язувалися сплачувати 360 крб. [289, с. 591-592].

Важливе значення у контексті визначення соціального статусу та майнового цензу, а також регламентації в справах успадкування має іменний указ, виданий Сенату 3 травня 1783 р. : “О податях с *купечества*,

мещан, крестьян и других обывателей губерний* Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Харьковской, Могилевской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имущества ближайшим родственникам...” [300, с.907]. Тим самим царат поширив на територію Лівобережної й Слобідської України не лише великодержавну подушну систему, а й організацію торгового люду в купецькі гільдії з відповідними для них зборами : “с капиталов по совести ими объявляемых по одному со ста” [300, с. 908].

Справжньою віхою в оформленні купецького стану на загальнодержавному рівні стала “Грамота на права и выгоды городам Российской империи” від 21 квітня 1785 р. Хоча нею й декларувався єдиний міщанський стан, “справжніми міськими жителями” визнавалися городяни тільки шести категорій : 1) ті, хто в місті мали будинок і іншу нерухомість ; 2) власне місцеві купці, поділені на 3 гільдії – I – від 10 до 50 тис. крб. , II – від 5 до 10 тис. крб. , III – від 1 до 5 тис. крб.** ; 3) цехові ремісники ; 4) іноземні й іногородні й неогоціанти, яким дозволене постійне проживання ; 5) імениті особи (власники підприємств і банкіри з капіталом не менше 50 тис. крб.), оптові торговці, судновласники, а також учені й митці ; 6) інші, прирівняні до названих груп, городяни.

Важливо те, що “Грамота” надала купцям вже значні пільги та переваги над міщанами. Зокрема, особи 1-ї та 2-ї гільдій звільнялися в разі їхньої осудності від тілесних покарань, як і дворяни, а 3-ї та нижчих прошарків міського населення – ні. Представникам 1-ї гільдії дозволялося офіційно їздити в кареті, запряженій парою коней. Другогільдійці мали право користуватися вже парокінною коляскою. Представники ж 3-ї гільдії могли

* Мова йде про створені на початку 80-х років не губернії, а намісництва під такими назвами.

** Розмір податку з капіталу залишився без змін – 1%.

пересуватися тільки коляскою, запряженою одним конем. Зрозуміло, що така різниця, окрім усього іншого, впливала на самосвідомість торговців, змушувала їх прагнути поліпшити свій соціальний статус і майнове забезпечення. У документі знову підтверджувалося право на можливість звільнення від рекрутчини купця, котрий сплатив спеціальний грошовий збір.

Водночас встановлювалися відповідні нормативи в галузі торгівлі. Першогільдійним особам дозволялося здійснювати професійну діяльність не тільки на території імперії, а й поза її межами, виписувати товари із-за кордону та відправляти їх в інші країни, вести купівлю-продаж оптом і вроздріб. Одночасно вони могли бути фабрикантами, заводчиками, володіти морськими (тобто великими) суднами. Фактично імперська влада зрівняла в правах представників 1-ї гільдії зі західноєвропейськими негоціантами. Мало чим, але вже тільки в межах держави, їм поступалися другогільдійні особи. Купці ж 3-ї гільдії могли здійснювати дрібний торг у певному місті чи повіті, утримувати цехи, невеликі річні судна, трактири, двори для постоїв.

Особливо привабливою для купецтва стала можливість отримання дворянства (для іменитих громадян та їхніх нащадків по чоловічій лінії, а звідси й прагнення багатьох до добродійності на користь міста, держави загалом) [267, с. 358-384; 260, с. 137-139; 313, с. 68-128].

Характерно, що саме з того року почастишали масові переходи різних категорій податного населення (крім кріпаків) у купецький стан. Зокрема, 1785 р. розглядалася справа в Київському намісницькому правлінні про запис до нього не лише козаків і міщан, а навіть казенних селян і підсусідків багатьох міст колишньої Гетьманщини [1, арк. 1-2]. Не став у цьому контексті виключенням і Київ. Про певне співвідношення місцевих негоціантів до всіх жителів маємо дані в офіційній відомості, наданій “малоросійським управителем” графом П. Румянцевим імператриці Катерині II того ж таки року. Згідно неї, на Подолі на той час існувало будинків : купецьких – 10, міщанських – 1974, різночинських – 89, підданих посполитих – 37 ; на території Печерська налічувалося купецьких – 20, міщанських – 46,

різничинських – 315, солдатських (російського гарнізону) – 632, підданих посполитих – 172 ; у межах так званого Старого міста купецьких – усього 1, міщанських – 54, різничинських – 222, солдатських – 305. Загалом же було 3899 будинків[361, с.339]. Отже, існував усього 31 купецький будинок, що становило близько 0,7 % від їхньої сумарної кількості.

Також слід зазначити, що багато купців мешкало і навколо міста, а тому їхня професійна діяльність дуже помітно впливала на його економіку, розвиток господарства. Зокрема, в районі Подолу та найближчих передмістях тоді проживало 334 купці й 4566 міщан. Серед них 51 виходець з різних українських місць і 37 іноземців. 1795 р. тут вже значилося 875 осіб “пришлого елементу”, 281 православний негоціант, а також 94 єврея, значна частина з яких займалася торгівлею, але непрофесійно (головним чином ремісники) [423, с. 352-354; 387, с.57-80; 271, с.13]. Більшість євреїв прибула з території Речі Посполитої, а тому формально (хоча то були здебільшого вихідці з Правобережної України) вони вважалися поляками (до 80%). Чимало людності переселилося з Білорусі (близько 10%). Проте, як зазначив у своїх нотатках російський чиновник Міністерства внутрішніх справ П. Вігель, наприкінці XVIII ст. у межах Києва проживало “жидов очень мало”[324, с. 47].

1786 р. на найвищому державному рівні було прийняте принципове рішення про заборону подальшого проживання в селах усім особам, які записалися до купецького стану. В зв’язку з чим передбачалося їхнє масове переселення до міст і передмість [2, арк. 7, 385, с. 15]. Це, безумовно, не могло загалом не вплинути на розширення містобудування, зростання кількості городян. Про схоже йшлося й 1799 р., коли в Малоросійському губерньському правлінні, згідно з царським указом, розглядалася справа про висилку в міста осіб, які приписалися до міщанства та купецтва, а живуть, як і раніше, в селах[250, арк. 1-49].

1794 р. сталося чергове збільшення розміру оголошуваного капіталу для запису в купецтво : 1-ї гільдії – не менше 16 тис. крб., 2-ї – починаючи з

8 тис. крб. і 3-ї – 2 тис. крб. [306, с. 532]. Тоді ж відбувся наступний етап дискримінації прав євреїв у галузі торгівлі. 23 червня видано царський указ про збирання з купецтва, записаного в гільдії, податку “единовременно по одному проценту со ста с объявленных капиталов”, а євреїв - “податей вдвое против христианского исповедания”. Причому, 29 грудня 1796 р. Сенат додатково проголосив спеціальний указ про обов’язкове “поширення сили” попереднього [305, с.256-257]. Того ж року купців і міщан, які користувалися селянськими землями, зобов’язали ще й сплачувати податки по “обоим состояниям” [398, с.245-246].

Протягом кількох наступних років “єврейське питання” неодноразово порушувалося як на загальноімперському, так і побутовому, місцевому рівні. У цьому аспекті Київський магістрат продовжував притримуватися попередніх позицій. Так за його клопотанням 1809 р. це питання обговорювалося в Комітеті міністрів. До того ж Сенат направив на розгляд Міністерству внутрішніх справ прохання чиновників магістрата не лише про виселення в інші міста київських євреїв, а й заборону їм у майбутньому тут прописуватися й постійно проживати*. Таке ставлення базувалося, з одного боку, на давніх привілеях наданих Києву, згідно яких останнім не дозволялося записуватися до “справжніх” городян, мешкати та торгувати в ньому, а з іншого, через численні судові позови та суперечки між ними. Це на думку влади міста, вносило дисгармонію в “спокійне” життя киян. Разом з тим, коли почали вивчати проблему, виявилось : 1) євреї селилися в “стольному граді” згідно офіційного дозволу 1794 р., а тому на законній підставі вони нині мають тут 25 власних будинків, постійно ж проживає 452 особи ; 2) указ від 1797 р. тільки підтвердив попереднє рішення “во всей силе” ; 3) у 1801 р. було “височайше” звелено їх з Києва не виселяти, а грамота знову підтвердила привілеї, якщо ті не суперечили загальнодержавним законам [282, с. 602] ; 4) “Положенням” про євреїв

* Насамперед йшлося про боязнь «захоплення ними торгівлі, а тому пропонувалося заборонити їм купівлю-продаж навіть у роздріб.

1804 р. дозволялося прописуватися їм у містах, а тому губернатор, на свій розсуд, запланував переселення цього контингенту лише з подільської частини, залишивши їх “у спокої” на Печерську та в Старому місті.

Через вище названі причини, а також враховуючи факт “корисності” євреїв і те, що правопорядок залежить від “пильності” місцевого керівництва, Міністерство внутрішніх справ прийняло рішення : їх не доцільно виселяти з Києва, а треба тільки заборонити їм записуватися в гільдії та цехові установи. З таким заходом погодився й Комітет міністрів – залишив євреїв у “настоящем положении” [340, с. 412].

Також слід зазначити : на початку царювання Олександра I (1801-1825 рр.) спостерігалася певна тенденція деякого пом’якшення у ставленні до них вищої влади. Проте досить швидко воно почало змінюватися й ставати жорстокішим, причому не без вини останніх [363, 107-109]. Особливо це було пов’язано з тим, що до Києва надходила велика кількість мідних грошей, а їх постійно не вистачало в обігу. У цьому, хоч і без належних доказів, звинуватили євреїв, запідозривши їх у скупівлі майже всіх монет і переплавці на метал. Адже вартість пуду міді тоді підскочила до 30 і більше карбованців. На такі обставини звернула 1808 р. увагу навіть Державна рада [319, с. 450; 391, с. 103].

Помітно вплинув на соціальний статус і чіткіше визначив ієрархічне місце купців у суспільстві Маніфест Олександра I від 1 січня 1807 р., який надав їм нові пільги, відзнаки й можливості для розширення та збільшення профільних підприємств. Причому, значні переваги передбачалися для власне російського купецтва в зовнішній торгівлі, а також у містах України. Зокрема, їм дозволялося зорганізовуватися в товариства “за інтересами”, щоб у гурті краще протистояти численним конкурентам. Одночасно відмінялося так зване “імените громадянство”, красномовно проголошене й дароване “Жалуваною грамотою містам” 1785 р. Для купців 1-ї гільдії, які здійснювали тільки оптову торгівлю, ввели престижне визначення “першостатейні”. На нього не могли претендувати навіть ті з них, які паралельно займалися

оптовою та роздрібною торгівлею, або ж тримали відкупи чи підряди. Звання “першостатейних” мали право отримувати також банкіри та великі судновласники. Цей законодавчий акт чітко відрізняв “дійсного купця” від підрядчика, крамаря та осіб, які брали відкупи. Персонально (без членів родин) “першостатейним” дозволялося їздити в кареті, запряженій парою чи четвіркою коней, відвідувати офіційні церемонії при царському дворі. А такі надані Маніфестом атрибути, як носіння шпаги й запис у так звану “оксамитову книгу” знатних купецьких родів, коли і не зрівняли, то, принаймні, наблизили негоціантів до дворянства. Стежити за непорушністю прав і привілеїв купецтва зобов’язувався міністр комерції, а імператор обіцяв свою “монаршу любов” [284].

Разом з тим, від 1807 р. для запису до першої гільдії необхідно було мати не менше 50 000 крб., другої – 20 000 і для третьої – 8 000 крб. Отже, мінімальні суми, встановлені для вступу до гільдій, порівняно з 1775 р., збільшилися відповідно у 5, 20 і 16 разів. Проте і такий високий ценз не перетворив купецький стан у замкнутий. Його рухливість і поповнення новими особами зумовлювали, з одного боку, банкрутства купців, а з іншого, - збагачення міщан і селян, яким дозволялося вступати в гільдії. Особливо яскраво це проявлялося в середовищі негоціантів найчисельнішої 3-ї гільдії, капітали і торгові операції яких були досить обмеженими.

Згідно із сенатським указом від 28 лютого 1809 р., дещо обмежилися можливості запису главами купецьких родин до свого капіталу “кревних” близьких – головним чином дітей і онуків. Брати ж їх могли вступити до певної гільдії, коли отримували капітал власника в спадщину й сплачували за нього всі необхідні податки. Всі інші випадки володіння спільним капіталом владою не визнавалися законними, а тому офіційно не оформлялися, через що родичі глави, навіть тоді, коли отримували в спадщину його капітал але не виконували необхідні зобов’язання, опинялися в статусі міщан і підлягали відповідному подушному оподаткуванню [422, с. 312].

Наступного року, з метою наповнення державної скарбниці, уряд збільшив збір з купецьких капіталів на 0,5% (Маніфест від 2 лютого 1810 р.) [293, с. 57].

Означені вище реформування в соціальній і фінансовій сферах, а отже чіткіше визначені критерії щодо статусу окремих груп населення, призвели до того, що 1811 р. серед купців Києва значилося : 1-ї гільдії – 3, 2-ї гільдії – 6, а 3-ї гільдії – 52 особи. Тобто, набагато менше, ніж у 90-х роках XVIII ст. Особливо це стосувалося 1-ї гільдії. Серед міщан – їх “потенційного” джерела поповнення - існувало : “старожилих, от рекрутской повинности освобожденных” – 4147, “новоприписанных” – 1854, євреїв – 285 [226, арк.18-19, 31].

Як бачимо, рухливість у середовищі київського міщанства становила майже 45 %. Число ж представників єврейської національності у місті зменшилося на шосту частину, в порівнянні з 1809 р.

Згідно з Маніфестом від 11 лютого 1812 р., у всеімперських масштабах збір з купецьких капіталів знову підвищили – на 3 % [303, с.184]. Отже, загальне податкове “навантаження” на купців у грошовому еквіваленті досягло 4,75 %. До того ж додатково ввели мито з купецьких облікових книг, а також з гільдійських капіталів на земські повинності (0,5%). У 1816 – 1818 рр. купців зобов’язали сплачувати ще 10% до раніше встановлених зборів з оголошених капіталів на розвиток водних і сухопутних шляхів сполучення. Усі ці заходи збільшили надходження в державну казну в кілька разів [275, 48].

Поступово зростала й кількість жителів, яких у 1817 р. налічувалося вже 23,5 тис. осіб. Порівняно з даними 1797 р. їхнє число збільшилося на 20% [391, с. 124].

Зростання податкового тиску породжувало нові проблеми в середовищі купецтва, значна частина якого мала великі заборгованості через невиконання зборів. Враховуючи таку обставину, уряд розробив, а Сенат оприлюднив у серпні 1820 р. указ, де відповідним чином у черговий раз регламентувалися

запис селян у купецький стан, перехід на проживання купців з міста до міста, видача їм паспортів на випадок від'їзду в справах комерції, стягнення недоїмок [290, с. 420-423]. Головна ж ідея цього законодавчого акту полягала в тому, щоб через адміністративні важелі й фіскальні заходи зменшити податкові недоїмки негоціантів.

Проте уряд досяг неочікуваних результатів. Зокрема, в Києві порівняно невелика кількість купців виплату податків то збільшила, а ось багаточисельне міщанство, навпаки, зменшило – через невиконання оголошувати наявні капітали. Замість відсотків з них, вони почали віддавати чітко фіксоване подушне. Отже, за таких обставин обсяги торгівлі останніх не враховувалися. Схожа тенденція простежувалася загалом по імперії, а тому видача гільдійських свідоцтв на її території на середину 20-х років скоротилася на 35% [442, с. 373].

Поліпшити ситуацію спробував міністр фінансів Є. Канкрін, під керівництвом якого було розроблено спеціальну реформу. Її санкціонував імператорський Маніфест від 14 листопада 1824 р. У ньому, зокрема, декларувалося : “Желая оказать верноподданным нашим новый опыт попечительности нашей к облегчению повинностей и к поощрению торговли, мануфактуры и всякаго рода промышленности, мы признали за благо допустить с наступающего года *значительное понижение платимых торговыми классами повинностей*, утверждая вместе с тем, для вящей определенности прав и обязанной *торгующих сословий*, прилагаемое у сего дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний” [309, с. 588].

У цій “додатковій постанові” купцям 2-ї гільдії дозволялося вести закордонну торгівлю в обсязі до 300 тис. крб., а підряди, відкупи та приватні контракти здійснювати не більше, а ніж на 50 тис. крб. Податок з оголошеного капіталу для першо- і другогільдійних негоціантів визначено в 4% , а 3-ї гільдії – 2,5%. Окрім того, останні отримали право на заснування підприємств легкої промисловості, де могли працювати наймані робітники

(до 32 осіб на кожному). У Волинській, Катеринославській, *Київській*, Подільській, Херсонській і Таврійській губерніях (виключення становили записані в губернських, отже і в Києві, та портових містах) їм також надавалися пільги в сплаті гільдійського збору протягом 10 років (1,5% замість 2,5% з оголошеного капіталу). Купців 1-ї гільдії, які здійснювали тільки закордонну чи оптову купівлю-продаж, було підтверджено в званні “першостатейних”. Після перебування 12 років у цьому статусі надавалося право на здобуття рангу комерції – чи мануфактур – радника, одного зі значимих соціальних шаблів у суспільстві [425, с.111, 138].

Одночасно реформа 1824 р. надала можливість усім дрібним торговцям, не записаним до гільдій (наприклад, селянам), здійснювати в межах свого міста вільну торгівлю й промислову діяльність, тобто скасувала практику монополізації окремих галузей у виробництві й економіці. А купцям підтвердила заборону на постійне місцепроживання в селах [389, с.102].

Важливим у ній було й те, що вона окреслила коло родичів, які офіційно визнавалися “купецькою сім’єю”. Їм дозволялося мати лише одне (загальне) свідоцтво на заняття торгівлею чи промислами. До таких належали : батько (за його смерті – вдова), сини, незаміжні дочки та внуки, але лише тоді, коли проживали разом і спільно вели господарство. “Купецькою сім’єю” вважалися також рідні брати й незаміжні сестри, котрі мешкали нероздільно в одному будинку. Разом з тим, у законодавчому акті наголошувалося, що лише той член з них “приемлет названия купца, и пользуется присвоенными гильдии торговыми правами и личными преимуществами”, на ім’я якого видано свідоцтво. Всі інші, “к семейству по вышеозначенному правилу принадлежащие лица, именуются купеческими детьми, братьями, внуками и проч.- и, не имея сами по себе отдельного права торговли, пользуются однако же, jako члены семейства, теми же гражданскими правами, которья принадлежат и главе онаго” [309, с.594].

Воно то так і було в реальному житті. Положення реформи Канкріна продовжували діяти і наприкінці 40-х років. Однак рідні однаково зверталися до місцевої влади за визнанням (підтвердженням) за ними прав глави сімейства після його втрати (смерті). Так, вдова київського купця А. Самохоцька в 1848 р. порушила клопотання про призначення їй і своїм дітям утримання з маєтку її померлого чоловіка [133, арк. 1,2].

Реформа Канкріна визначила правила торгівлі для міщан, селян і прикажчиків, за якими вони зобов'язувалися за певну плату також брати свідоцтва. Прикажчики, які залучалися купцями в процес торгівлі, поділилися на два класи. Отримання свідоцтва 1-го класу коштувало 80 крб., а 2-го – 40крб. [309, с.604]. За спостереженням П. Риндзюньського, купецтву з 1824 р. надавалося право займатися тим торгом, який воно вело і до того, лише з “разными подлогами, коих предупредить невозможно” [431, с.116].

Отже, реформа Канкріна помітно розширила можливості діяльності середнього міського купецтва, фактично вивела з “тіні” сімейні капітали, що оформлялися здебільшого для уникнення сплати податків кожним окремим членом родини.

Наступного року міністр фінансів пішов ще далі й на самому вищому рівні спробував ініціювати підвищення адміністративної відповідальності за неправильне надання пільг купецтву. Бо на той час частина останнього, користуючися недосконалістю законодавства та зловживаннями представників магістратів і дум привілейованих міст, не лише звела до мінімуму власні податкові платежі до державної скарбниці, а й взагалі намагалася їх уникати. Через це Є. Канкрін запропонував звільнити їх від попередньої заборгованості (включно до 1 січня 1825 р.), але разом з тим забезпечити, “дабы впредь причисление купцов и мещан на льготу производилось на точном основании существующих правил, а в случае злоупотреблений или упущений все взыскание непременно обращается на виновных в том членов магистратов и дум” [266, с.274]. Пропозицію

міністра фінансів підтримали члени уряду, а 19 травня 1825 р. її затвердив до реалізації імператор.

Говорячи про поповнення купецтва за рахунок представників міщанства, слід зазначити, що цей процес у середині 20-х років помітно стримували фіскальні зобов'язання останніх. Зокрема, міщанські громади вимагали, щоб бажаючі перейти в купецтво перед тим не лише “розрахувалися” за себе, а й виконали фіскальні зобов'язання їхніх померлих членів сімей, передусім батьків, згідно з громадською розкладкою. Причому, ця проблема виявилася такою гострою, що Київська казенна палата порушила перед Міністерством фінансів питання щодо спрощення процедури її розв'язання шляхом нормативного врегулювання. На це досить швидко зреагував Є. Канкрін і 8 червня 1826 р. на засіданні Сенату він роз'яснив ситуацію так: після смерті купців записаних до сімейних капіталів родичів не мали права переводити на статус міщан і вимагати від них сплати податків і виконання відповідних повинностей. Разом з тим, “при увольнении мещан в купечество, они могут быть обязываемы обществами к уплате податей и повинностей за принадлежащих к семействам их родственников умерших в мещанстве, в том единственном количестве, какое законом определено, а не в таком, какое причитается по общественным раскладам”[302, с.542].

Після цього побачила світ низка указів, які значно зменшили податковий тиск не тільки на купців, а й міщан, навіть селян. Так, у липні 1826 р. Микола I своїм указом зменшив збори для купців 3-ї гільдії з 220 до 150 крб., а в привілейованих містах – з 132 до 100 крб*. Міщанам же взагалі дозволялося не брати (отже не платити за них) патентів [302, с.685].

Указом від 21 грудня 1827 р. платежі знову зменшили. Причому фабрикантам і заводчикам дозволили знаходитися в 3-ій гільдії, але за неодмінної умови, що вони, “находясь в оной, приносили продажу изделий с своих фабрик и заводов, токмо в том уезде и городе онаго, где сии фабрики и

* Указ вступав у дію з 1 січня 1827 р.

заводы находятся, полагая продажу изделий в городе из лавки, состоящей при фабрике”. Ще у двох лавках, які міг мати купець 3-ї гільдії, передбачалася торгівля іншими товарами. Характерно, що від запису до гільдій звільняли російських підданих, а також іноземних виробників різних машин і апаратів, у разі, коли ті здійснювали їх продаж при власних підприємствах [295, с.1088-1099].

Усі названі заходи сприяли збільшенню числа купців загалом як на території імперії, України, так, зокрема, і в Києві. Проте найбільшими пільгами серед них продовжували користуватися представники 1-ї гільдії. Саме на таких у своїх соціальних прагненнях орієнтувалася заможна частина міщан, більшість городян з певними майновими статками. А тому в “рапорті” Київського магістрату військовому губернатору від 10 серпня 1829 р. йшлося про надання прав дітям “ іменних” киян поступати в усі навчальні заклади та державну службу нарівні з дітьми купців 1-ї гільдії, а також інших станів, “приравненных к ним” [5, арк. 14-15, 233, арк. 14-15].

Разом з тим, джерела зафіксували бажання окремих дітей купців при їх переселенні з одного міста до іншого записуватися до стану міщан. Так, син купця М. Бланка, проживаючи в Києві, значився в міщанському товаристві”. Коли ж він виявив намір переселитися до Одеси, то порушив клопотання перезапису його у таке саме, а не “купецьке товариство” (1829–1830 рр.) [232, арк.1-8].

У першій половині 30-х років з київськими купцями почали деякою мірою конкурувати кременчуцькі торгові люди, які одержали на той час значні пільги. Кременчук помітно розширювався територіально, а його населення зростало. Причому, “нові обивателі” звільнялися на 5 років від сплати гільдійських податків, а наступні 5 років їх збори досягли лише 50% від загально визначених. Тих осіб, які засновували фабрики, від таких платежів звільняли відразу на 10 років. Через це, військовий губернатор Левашов навіть висловив побоювання, що кияни почнуть туди переселятися,

а тому запропонував уряду цільове зниження податків для столичного купецтва [391, 153].

Є. Канкрін вважав побоювання губернатора безпідставними і висловив ряд аргументів на підтвердження своєї думки: насамперед те, що Київ сам по собі є важливим осередком внутрішнього споживання та торгівлі, а тому завжди буде приваблювати до себе купців; додаткові ж пільги, надані останнім, лише завдадуть невинуватих збитків державній казни й економіці сусідніх міст; окрім того, “поступливість” уряду в цьому питанні може стати поганим прикладом і спонукати зацікавлених осіб до подальших домагань. У крайньому випадку міністр фінансів погоджувався на незначне полегшення податкового тиску.

Комітет міністрів на своєму засіданні визнав слушними зауваження Є.Канкріна, а тому рекомендував надалі приваблювати торговий люд у міста не різними пільгами, а зацікавленістю у власних економічних вигодах.

Разом з тим, щоб додати “позитивних емоцій” киянам після невдалого польського повстання 1830–1831 рр. (адже серед них чимало було шляхтичів – вихідців з Речі Посполитої), уряд все ж таки розробив проект указу щодо поліпшення становища купців. Він набув чинності 8 березня 1835 р. і передбачав звільнення останніх від податків на 3 роки, якщо вони оселилися в місті та збудували власні будинки. Певною мірою указ поширювався й на іноземців. Зокрема в пункті першому конкретно зазначено : “Тем из купечества, которые построят или купят в Кieve дома, дозволить записаться в гильдии без платежа гильдийских податей, в течении 3-х лет, с 1836 г. Построившим или купившим дом ценою от 20 тис. й выше в I-ю гильдию; от 10 и выше во II-ю, от 3 и выше в III-ю. С января 1839 г. В течении 2-х лет взимать с них половинное число установленной гильдийской подати, не освобождая от земских и городских повинностей”. А пунктом четвертим дозволялося тим, хто забажає протягом пільгових років заснувати в Києві “значну фабрику”, звільняти від сплати “гільдійських повинностей”, окрім

існуючих земських і міських зборів, на п'ять років з часу появи підприємства [273, с.306, 307; 263, с.211].

До появи цього законодавчого акта побачили світ кілька спеціальних указів, назви яких красномовно говорять самі за себе : “Об отсрочке высылки из Киева евреев, имеющих недвижимую собственность” (15 квітня 1830 р.) [308, с.338-340] ; “Высочайше утвержденное Положение о доходах и расходах губернского города Киева, о управлении оными, и о квартирной повинности” (17 вересня 1831 р.) [262, с.30-45]; “Об участии купцов евреев в платеже подати за неимущих мещан” (22 жовтня 1831 р.) [310, с.141-142].

1830 р. військовий губернатор Княжнин на найвищому рівні запропонував переселити євреїв з усіх казенних і поміщицьких сіл Київської губернії в міста та містечка, очевидно, для кращого нагляду і контролю за їхнього підприємницькою діяльністю. Імператору сподобалася ця ідея і він доручив створити відповідний Комітет для реалізації цієї справи : спочатку складання плану, а потім й організації безпосереднього переселення. Проте польське повстання 1830-1831 рр. і епідемія холери на території регіону спонукали самого Княжнина просити Миколу I про призупинення дії такого акту [276, с. 92-93].

В свою чергу, Губернське правління звернуло увагу на те, що євреї Києва особливо активно займаються обміном грошей, тим самим підмінюючи функції відповідних урядовців. Вони, зокрема, ставили навпроти своїх будинків і крамниць столики, за якими і здійснювали такий обмін. Причому, робили міняли це цілком офіційно, сплачуючи щорічний податок у казну міста в розмірі 12 крб. Кияни ж скаржилися, що ті за обмін грошей беруть на 1% більше встановленого владою курсу. Тому правління прагнуло заборонити євреям займатися виключно грошовими операціями, а лише одночасно з торгівлею у власних крамницях. Проте таку ініціативу не підтримали ані в міністерствах внутрішніх справ і фінансів, ані в Сенаті, бо, на їх думку, вона обмежила б вже існуючі правила торгівлі. Тому Сенат прийняв рішення, щоб Губернське правління й губернатор стежили за

“правильністю” торгівлі й не допускали зловживань і несправедливого обкладання мінял додатковими зборами, а тільки відповідно до їхнього купецького чи міщанського звання [371, с.557, 558].

Вже навіть самі чутки та наміри стосовно пільг для євреїв, вочевидь, дуже не сподобалися киянам, бо 14 червня 1833 р. їхні представники – лавник Миславський та І. Ходунов поїхали до Санкт-Петербурга, щоб порушити клопотання перед урядом щодо заборони євреям селитися в Києві “на жительство по силе указа”. Ціль мандрівки в основному була досягнута, й уповноважені повернулися до міста 14 серпня того ж року “с приятным окончанием в пользу общества” [331, с.692]. Профільний комітет для складання “Положення про євреїв”, створений ще 1825 р., завершив роботу над даним проектом і передав його в Державну раду на затвердження, що і було здійснено 1835 р. Розпорядження охопило всі сфери єврейського побуту: від місць проживання до віросповідання та обрядів. У межі їхнього розселення входила й Київська губернія, але без Києва. Причому, ті з них, хто проживав у містах, уміли читати й писати “по-руськи”, допускалися до обрання в члени місцевих дум, магістратів і ратуш. Щоправда, знову ж таки виключаючи Київ і Вільно [263, с.308; 371, с.132-139]. Євреям дозволялося жити не ближче, ніж за 50 верст до кордону. Поза визначеної межі “осілості” їм можна було перебувати тільки тимчасово. Заборонялося купувати маєтки з людьми. А коли такі набувалися як спадщина, то їх новий власник мав продати не пізніше 6 місяців від моменту отримання. Всі юридичні акти й угоди між собою, зокрема й торгові книги, євреї повинні були оформляти російською мовою, аж ніяк не рідною. Утримання шинків, винокурень і “питейних будинків”, а також продаж міцних напоїв “розводом” чи “розносом”, не дозволялися. Те ж саме стосувалося й найму закладів для особистої реалізації товарів у столицях і портах, відкриття в них єврейських крамниць.

Вже згадуваний вище іменний указ від 8 березня 1835 р. щодо “облегчения способов к умножению населения и ободрению

промышленности в знаменитом древностию городе Киеве”, окрім сказаного, давав можливість записуватися до гільдій без сплати відповідних зборів протягом наступних 3 років. Причому, категорію гільдій визначала вартість будинку особи, яка споруджувала його в місті для постійного проживання. Зокрема, коли ціна будівлі перевищувала 20 тис. крб., то надавались права купців першої гільдії, 10 тис. і вище – другої, а починаючи від 3 тис. крб. – третьої. Коли закінчувався пільговий термін, у 1839-1840 рр. “новозаписані” зобов'язувалися до сплати лише 50% від встановлених податкових платежів. Коли ж людина виявляла бажання заснувати фабрику в пільгові роки, то її звільняли від “платежа гильдийських повинностей, кроме следующих в земские и городские сборы, на пять лет, со времени учреждения” [318, с.211].

Того ж року на рівні вищого губерньського керівництва розглядалося “Дело об уничтожении древних прав и привилегий г. Киева, данных польскими королями и царскими грамотами”. Через це, а також вибори міського голови, були складені списки київських купців (4 квітня) із зазначенням у них наявного капіталу [4, арк. 109].

Найбагатшими серед них виявилися :

Киселевський – 250 тис. крб. ;

Тимофій і Парфеній Дехтерьови – 200 тис. ;

Личиков – 100 тис. ;

Смородінови 100 тис. ;

Бабаєв – 100 тис. крб.

Від 50 до 80 тис. крб. мали 18 осіб (Болкунов, Боротовський, Бубнов, Єлісеєв, Протасов та ін.) ; від 20 до 50 тис. – 26 осіб ; від 10 до 20 тис. крб. – 32 особи [4, арк.124-125]. Окрім названих, “неотлучно по торгу и промыслу сверх должностных числится” 934 купця 2-ї гільдії [4, арк.121]. Головою міста тоді обрали Парфенія Дехтерьова.

При складанні списків робилися посилання на укази Сенату від 23 травня 1775 р. і 20 липня 1815 р. , а також 1824 і 1825 рр., “Об городском

управлении Киева по примеру великороссийских городов” від 28 грудня 1834р. [4, арк.109-125].

Щоправда, маємо й інші дані стосовно кількості купців у Києві на 1835 р., зокрема, наведені в працях І. Фундуклея та В. Іконникова. Згідно них, тоді в місті осіб 1-ї гільдії взагалі не було, 2-ї гільдії - 15 чол. і 20 жін., 3-ї гільдії – 342 чоловіки. і 228 жінки. Це при тому, що всіх жителів нараховувалося до 29 тис. осіб. Цікаво, що на контракти тоді приїхало [444, с.348-359; 391, с.198-199; 318, с.327] :

Поміщиків і дворян – 944;
 купців – 78;
 іноземців – 39;
 євреїв – 1656;
 прислуги – 1936.

Щодо 1838 р. архівні джерела зафіксували по місту кількість купців, а в них капіталів [187, арк.2] :

гільдії	число осіб	наявні суми
I	1	5 714 крб. 28 коп.
II	22	40 000 крб.
III	277	265 142 крб. 85 коп.
Усього	300	310 857 крб. 14 коп.

У 1839 – 1840 рр. київський військовий губернатор (пізніше – київський, подільський і волинський генерал–губернатор) Д. Бібіков у черговий раз запропонував низку заходів, спрямованих на обмеження діяльності торгового єврейського люду. Його пропозиції були розглянуті в особливому комітеті. У результаті протягом 1843–1846 рр. побачили світ розпорядження, які ліквідували кагали, заборонили своєрідний одяг євреїв і відсторонили їх в селах від шинкарства. Також було видане спеціальне “Положення” про євреїв-землеробів, їх навчальні заклади та особливий “свічковий збір” [450, с.90-131].

Саме в той період побачив світ указ Миколи I від 24 грудня 1841 р., який передбачав зміцнення та поширення “торговли и промышленности в Западном крае России, объемлющем губернии : Могилевскую, Витебскую, Минскую, Виленскую, Гродненскую, *Киевскую*, Волынскую, Подольскую и область Белостоцкую, и *возвыситъ чрез то благосостояние тамошних городов*”. Він охоплював осіб купецького та міщанського станів і загалом “людей свободного состояния и христианского исповедания, принадлежащих к другим, вышенепоименованным губерниям, и имеющих право на переход в городское сословие, если из них пожелает приписаться, – с постоянным при том в местах приписки водворением”.

Як бачимо, цей законодавчий акт, окрім задекларованої мети активізувати діяльність у торгівлі й промисловості, завуалювано призводив до зменшення в містах жителів єврейської та польської національності, для яких у своїй основній масі були притаманні антиросійські настрої, несприйняття великодержавної політики стосовно “іновірців”. Усім іншим бажаючим “приписатися” надавалася преференція від сплати податків на 15 років (з 1 січня 1842 р. до 1 січня 1857 р.). Отримавши таку пільгу, купці зберігали за собою статус тієї гільдії, в якій перебували до переселення. Більш того, у випадку, коли ними на новому місці проживання споруджувалися чи купувалися будинки, торгові або промислові заклади (крамниці, заводи, фабрики тощо), то особи 3-ї гільдії набували права 2-ї, а 2-ї гільдії – відповідно 1-ї. Якщо така нерухомість з’являлася у міщан (її ціна мала перевищувати 7 тис. крб.), то вони офіційно отримували дозвіл протягом 15 років вести торгівлю на правах купців 1-ї гільдії й також не сплачувати податків. При вартості нерухомості понад 3 тис. крб. міщани набували права 2-ї гільдії, а 1 тис. крб. – 3-ї гільдії. В разі смерті глави сім’ї, пільга поширювалася на інших родичів (до закінчення терміну її дії) [292, с.132-133].

Виходячи зі змісту названих указів і постанов, чітко видно те, що купцям надавалися пільги головним чином за “географічним принципом”.

водночас бралися до уваги національність і релігійна належність. Стосовно ж їх суті, то нормативні матеріали потребували ще додаткового тлумачення, в залежності від різних обставин. Через останнє до вищої влади нерідко зверталися купці зі скаргами про нібито порушення їх прав на пільги, особливо казенними палатами [422, с.327].

Означені вище обставини, вигідність торгівлі призвели до збільшення числа купців безпосередньо в Києві. Так, 1845 р. на території міста їх вже проживало : 1-ї гільдії – 18 чол. і 14 жінок, 2-ї гільдії – 93 чол. і 67 жінок. 3-ї гільдії – відповідно 586 і 547. А всього : 1325 осіб. І це притому, що все населення, порівняно з 1797 р., зросло більше ніж у двічі. На “контракти” наступного року приїхало :

поміщиків і дворян – 1597;

купців – 118;

іноземців – 115;

євреїв – 1731;

прислуги – 3486.

Тобто, порівняно з 1835 р. усі показники людності збільшилися на десятки (купці, іноземці, євреї), а то й сотні одиниць (поміщики та дворяни, їх прислуга).

Причому, як і раніше, на “контракти” приїздили переважно з південних і західних губерній України, частково “середньої полоси” Росії. Іноземців найбільше було з Австрії, Пруссії, Франції, Англії. Загалом до Києва протягом року прибувало в своїх потребах понад 200 тис. людей [391, с. 200].

Архівні справи 40 –х років рясніють всілякими “прошеннями” різних осіб про їхній запис до київського купецького стану. Назвемо лише окремі з них. Наприклад, 1844 р. таке прохання висловили купці Курської губернії Бессонов і Чернігівської Чибмов, на що отримали позитивне рішення [60, арк.1,2]. 1847 р. – місцевий міщанин В. Котичрев. Причому, його особисте питання розглядалося “по отношению” міністра внутрішніх справ “с препровождением представления” Київської казенної палати [62, арк.1-6].

У січні 1849 р. – червні 1850 р. мали місце записи у київський купецький стан жителів Київської, Подільської та Волинської губерній [65, арк. 1-2, 66, арк. 1, 67, арк. 1-2, 68, арк. 1-2, 69, арк. 1-2, 70, арк. 1-2, 71, арк. 1-2].

Причому, в кожному окремому випадку вивчалось питання: “в каком звании должно считать купцов и другого звания людей, причисленных на льготу” (1847 р.) [63, арк. 1-3]. Того ж року 1 серпня побачив світ циркуляр за підписом генерал-губернатора (№8), де було положення “О порядке выдачи паспортов купцам и мещанам на отлучки” [19, арк. 16].

Отже, для політики царського уряду першої половини XIX ст. у питаннях статусу купців, і зокрема київських, стало характерним те, що їм пільги надавалися здебільшого за географічним принципом, переважно з урахуванням етнічної належності та віросповідання. Саме ж законодавство в цьому контексті не було чітко врегульованим, а тому постійно впорядковувалося. Важливу роль при цьому відігравав і особистий фактор, а саме погляди на проблему імперських міністрів, губернаторів й інших офіційних осіб. Негативно позначалися на статусі купців незаконні утиски та зловживання чиновництва. Проте ніякі негаразди в країні, політичні й економічні перешкоди не могли призупинити процес розвитку діяльності купецтва, їхнього кількісного зростання та збільшення сум власних і сімейних капіталів.

2.2. Кардинальні зміни в статусі та майновому цензі купців у другій половині XIX ст.

У 1850 р. Канцелярією київського військового губернатора (таємною частиною) було “оголошено” про наявність проживаючих на території міста купців* : 1-ї гільдії – 3 особи, з капіталом 30 тис. крб. ; 2-ї гільдії – 40 осіб, з капіталом 90 тис. крб. ; 3-ї гільдії – 281 особа, з капіталом 417 600 тис. крб. А всього 324 особи із загальним капіталом 537600 крб. Окрім них зафіксували “особо льготных” : 1-ї гільдії - 12 чол., з капіталом 135 000 крб. ; 2-ї гільдії –

* Цілком ймовірно, що в цих даних відсутні зведення про купців-євреїв.

4 чол. , з капіталом 18 тис. крб. ; 3-ї гільдії – 41 чол., з капіталом 45 600 крб. А всього пільговиків налічувалося 57 осіб, а у них було капіталу на суму 198600 крб. [187, арк. 1-2].

Цікаво, що на 1 вересня 1850 р. на зберіганні в Київській конторі Комерційного банку знаходилося під процентами вкладів від приватних осіб 8,7 млн. крб., а казенних – 1,2 млн. крб. Усього ж майже 10 млн. крб. [187, арк. 4].

На початку 50-х років лише на “контракти” приїздило [387, 199, 200]:
поміщиків і дворян – 1357

купців – 287

іноземців – 130

євреїв – 1805

прислуги – 3905

Порівняно з 1835 р. кількість прибулих купців зросла в 3,4 рази.

Тоді ж побачили світ два “височайше утвержденные мнения” Державної ради, які певною мірою стосувалися оподаткування київських торговців : “О взимании сбора с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева” (7 листопада 1851 р.) і “О взимании сборов с купцов на земские повинности” (4 грудня 1852 р.) [277, с. 91-92; 278, с. 750]. А “по представлению” Київського губерньського правління спробували чіткіше визначитись із збиранням платежів з купців 2-ї та 3-ї гільдій при їх переході у вищу гільдію (1850-1851 рр.) [72, арк. 1-14].

На початку 50-х років у Києві й Київській губернії сталися масові переходи жителів у купецький стан [77, 78, 79, 82, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 76, 83, 94, 73, 74, 75, 84, 85, 88, 89]. Причому до нього записувалися навіть поміщики інших губерній. Так, поміщик Чернігівської губернії Миклашевський, представник широко відомого в минулому козацько–старшинського роду, подав “прошение” з проханням записати його в купці 1-ї гільдії Києва “по случаю владения им недвижимым имуществом в этом городе” (1853 р.) [81, арк. 1-8].

Разом з тим, київське купецтво й втрачало свої потенційні кадри та джерела поповнення. Наприклад, міщанин Києва М. Левенсон не захотів переходити в місцеве “гільдійське товариство”, а в смоленське, побачивши там більш вигідні для себе матеріальні вигоди [80, арк. 1-33]. А Київська казенна палата вирішила перебування місцевого єврея П. Китайгородського серед купецтва недоцільним і перевела того в міщани [96, арк. 1-18]. Цікаво, що представники деяких київських купецьких родин пустили свої глибокі коріння навіть у Москві, витримавши там сильну конкуренцію з боку росіян і іноземців. Зокрема, московський генерал-губернатор у 1851 р. сповістив киянок А. Лаврову та П. Молчанову про їх права на спадщину, котра залишилася після смерті їх дядька-купця Молодова [137, арк. 1].

Помітні корективи в життя й оподаткування купців внесла Кримська війна 1853-1856 рр., котра в повній мірі засвідчила економічну та військову відсталість Російської імперії. Вона стала помітним дестабілізуючим фактором індустріального розвитку, в якому особливо яскраво знайшла своє відображення жорстка державна політика в формі протекціонізму. Проте приватнопідприємницька діяльність поступово все ширше охоплювала й глибше проникала в такі галузі, як промисловість, торгівля, залізничне будівництво, банківська система тощо [402 с. 281].

Водночас, навіть у роки війни, київське чиновництво не припиняло свої зловживання стосовно купецтва та їх сімей. Зокрема урядовці порушували права спадкоємців після смерті глави родини. Так, у 1855 р. сестри Марія та Євдокія Новицькі скаржилися на незаконні дії сирітського суду та опікуна щодо майна, котре залишилося після смерті їх батька – київського купця [140, арк. 1].

Оговтавшись після війни, царський уряд посилив свою внутрішню політику, спрямовану на розвиток промисловості та торгівлі. Правда, при цьому наніс черговий удар по економічним інтересам євреїв. З 1857 р. їм заборонили займатися продажем напоїв у межах двох верст навколо міст [280, с. 419]. Проте 1860 р. єврейським купцям 1-ї гільдії Царства Польського

дозволили записуватися в таку ж гільдію по всім містам Російської імперії [286, с. 21-22].

Законодавчі акти від 1 січня 1863 р. [265, с. 3-5] і від 9 лютого 1865 р. [266 с. 358-384] про збирання платежів за надання права на торгівлю та промисли передбачали ряд реформаційних заходів у сфері оподаткування. Відтоді дозволи видавалися лише тим городянам, які сплатили спеціальні патентні й білетні торгово – промислові збори. Причому право їх мати поширювалося на підданих обох статей і всіх рангів, а також іноземців.

Нововведенням стало те, що *скасували одну з трьох гільдій*. Торгівельні свідоцтва* поділили на три категорії, відповідно формам купівлі – продажу : оптова, роздрібна, дрібна. За першу бралася щорічна платня в сумі 265 крб. (замість попередніх 600 крб.) ; за другу – від 25 до 65 крб. (перед тим від 150 до 300 крб.), залежно від встановленої “класовості” місцевості (всього таких було п’ять) ; за третю аналогічно – від 8 до 20 крб. Окрім цих свідоцтв, підприємців зобов’язували викуповувати особливі білети на право утримання торгово-промислових закладів ціною від 2 до 30 крб. (відповідно “класу” місцевості й формі торгівлі). Селянам і міщанам таких свідоцтв вже не видавали. Дозвіл на дрібну торгівлю передбачав достатнім мати свідоцтво третього розряду. Акціонерні компанії, незалежно від наявних у них сум капіталів і кількості членів, зобов’язувалися до придбання свідоцтва тільки першого розряду. Це стосувалося й очільників торгових домів, а кожний з їх товаришів не міг дозволити собі мати свідоцтво нижче другого розряду. Від власників першого та другого розряду свідоцтв, окрім переліченого, вимагалось ще сплачувати, замість виконання державних і земських повинностей, відповідно 39 крб. і від 5,5 до 14 крб. [451, с. 96-99; 430, с. 178-184].

Отже, плата за вступ до 1-ї та 2-ї гільдії в першій половині 60-х років помітно зменшилася. При цьому представники вищої гільдії отримали значні переваги :здійснювати торгівлю російськими та іноземними товарами на

* Патенти в 1865 р. відмінили.

території всієї імперії, утримувати фабрично – заводські заклади, можливість брати повсюдно підряди без обмежень тощо. Купцю 2-ї гільдії дозволялося вести роздрібну купівлю – продаж товарів, причому тільки за місцем його запису. Він обмежувався і в отриманні підрядів – до 15 тис. крб.

Безпосередньо в Києві було поширено циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 7 лютого 1866 р. “О невзыскании с лиц, получающих гильдийские свидетельства без права купеческого звания, а также с торговых и промышленных товариществ, обязанных брать такие свидетельства денег на общественные нужды купеческих обществ” [99, арк.16].

Для 70-х років стали характерними випадки “тимчасового” переходу купців з однієї гільдії до іншої. Очевидно, це було пов’язано з наявним капіталом певної особи. Так, київському купцю 1-ї гільдії Банкану в 1871 р. влада дозволила перезаписатися до 2-ї гільдії цього ж міста лише на один рік [48, арк. 1-4]. Зрозуміло, що при бажанні й відповідних обставинах, він міг “повернутися” до попереднього статусу. Про те, що це був не поодинокий випадок свідчить і справа купця м. Києв Скловського (1877 р.) [51, арк. 1-3].

Якщо проаналізувати дані перепису 1874 р., то можна виявити такий розподіл киян за родом занять: у промисловості працювало трохи більше 15% усіх жителів, на транспорті й у страхових закладах – 3%, торгівлею та кредитуванням займалося близько 5%, а на державній службі перебувало понад 13%, в установах народної освіти та охорони здоров’я – 2,6%, домашні робітники (куховари, покоївки та ін..) становили 12,5%, а поденні робітники – 2,6%, домовласники, землевласники та “капіталісти” – 4%, військовослужбовці – 2,3%, служителі культу, учні й студенти – 17%, безробітні – 1%.

За становим поділом у місті тоді мешкало: представників привілейованих груп населення – 23,2 тис. (18,2%), купців і почесних громадян 5,8 тис. (4,5%), міщан 41,4 тис. (32,5%), селян і козаків 22,3 тис. (17,6%), всіх інших налічувалося 34,5 тис. осіб, або 27,2%.

Отже, наведені вище факти та описані явища 60-х - початку 70-х років переконливо свідчать про поступове стирання станових перегородок між купецтвом, міщанством і селянством. Адже за наявності належної суми капіталу купцем могла стати будь-яка особа. Скасування кріпосного права дало помітний поштовх цьому процесові. Разом з тим, не слід перебільшувати соціальне значення такої тенденції, адже навіть після отримання гільдійського свідоцтва, людина могла залишатися “без права купецького звання”, як це видно з циркуляра Міністерства внутрішніх справ 1866 р.

На той час практично вже всі найближчі родичі купця могли записуватися до гільдій й таким чином користуватися відповідними правами та привілеями. Навіть втратившого розум купця, спеціальний інститут опікунства мав захищати його інтереси, незважаючи на наявність високого рангу членів у сім'ї. Так, статський радник М. Личков міг особисто подбати про майно свого батька – київського купця С. Личкова, втратившого розум. Тим не менше, він офіційно звернувся про створення над тим опіки, очевидно, вбачаючи в цьому заході більшу гарантію, а можливо й вищу моральність [155, арк. 1-20]. Схоже сталося і з київським купцем С. Литовим (1877 р.) [156, арк. 1-9].

Фактично кожна купецька сім'я становила собою окрему “фірму”, члени якої були пов'язані не тільки спільними економічними інтересами, а й кровними узами. При цьому, юридично не визначені конкретні обов'язки кожного, тим не менш не впливали, так би мовити, на традиційні взаємини : глава – керівник, молодші родичі – виконавці його волі. Лише отримання персонального гільдійського свідоцтва дозволяло відокремитися дітям і створити власну підприємницьку чи торгову справу. Інакше вони продовжували в документах класифікуватися “купецькими синами”, незалежно від свого віку.

В зв'язку з вище сказаним, не можна повністю погодитися з твердженням О. Доніка ніби “розбагатілий міщанин чи селянин майже

автоматично ставав купцем” [385, с. 22]. Та і сам вчений далі наголосив :
 “Скасування 3-ї гільдії (1863 р.) мало на меті, перш за все, *зміцнити купецтво як стан, підняти планку, яка б відділяла його від нижчих станів* ” [385, с. 24]. Останнє важко заперечити.

В 1884 р. міністр фінансів М. Бунге зніціював прийняття закону стосовно більш рівномірного оподаткування торговців і промисловців. Згідно нього свідоцтво першої категорії коштувало 565 крб., другої – 40-120, третьої (на дрібну торгівлю) – 10 – 30 крб., а на транзитну торгівлю – 16 крб. [267]

Наступного року уряд запровадив додатковий процентний і розкладочний збори. Перший визначили в 3 % (а з 1892 р. – 5%) з чистого прибутку. Його мали виплачувати акціонерні й пайові товариства, а також кредитні установи ; другий – решта власників гільдійських підприємств. З 1889 р. останній було поширено й на майже всі негільдійські підприємства[451, с. 175].

На початку 90-х років особливу увагу уряду знову привернули київські купці – євреї, а саме їх підпільна торгівля, чисельність і наявність у них прикажчиків. Це питання розглядалося в Міністерстві внутрішніх справ на підставі “Положения о правах евреев” від 1887 р. №82 і постанови Сенату від 29 січня 1892 р. №1080 [174, арк. 432]. Зокрема в його “рапорті” київському, подільському і волинському генерал-губернатору зазначалося : “Подпольная торговля настолько стала обычным явлением в коммерческом еврейском мире в г. Киеве, что на нее уже никто не обращает внимания, и всякий еврей, имеющий возможность уплачивать ежегодно купцу 1 – й гильдии от 300 до 500 рублей, делался фиктивным приказчиком, но все торговое предприятие вел совершенно самостоятельно и за свой личный счет, пользуясь лишь фирмой одного из купцов–евреев. Подпольная торговля превратилась в своего рода спекуляцию и достигла колоссальных размеров...” [174, арк. 432].

Протягом 1890–1893 рр. у поліцейській частині при генерал-губернаторові розглядалося справа “О перечислении евреев из общества

ремесленників в киевское 1–ой гильдии купечество” [172, арк. 1]. Тоді по місту значилося євреїв [174, арк. 435] :

Рік	купців	гільдія	у них єдиновірних прикажчиків
1891	187	I	732
1892	243	I	778
1893	293	I	604
1891	29	II }	
1892	27	II “коим иметь приказчиков не дозволяється”	
1893	27	II }	

За іншими даними, в 1892 р. за 148 київськими купцями-євреями 1-ої гільдії значилося 532 прикажчика тієї ж національності. В 1893 р. влада наказала скоротити останніх до 400, тобто на 132 чол. [174, арк. 281].

Отже, якщо відомості Міністерства внутрішніх справ відповідали реаліям, то на кожного офіційно діючого купця - єврея приходилося ще 3, які займалися торгівлею “підпільно”.

Найбільш помітними фігурами серед першогільдійських осіб були такі. Ківель Бамерманц – керівник відділення Віленської контори в 1892 р. мав у обігу 8 млн. крб. [174, арк. 45] Ісаак Грубер – начальник відділення Одеської банківської контори на Хрещатику, заснованої в 1890 р. (у долі з Ейманом) – 5 млн. капіталу [174, арк. 92]. Леон Ашкеназі – власник банківської контори на Хрещатику, зареєстрованої 1883 р. По його заяві обіг капіталу в 1891 р. становив 1,5 млн. крб., за офіційними ж даними – 3 млн. крб. [174, арк. 7].

Найвищі показники в цьому аспекті мала заснована ще в 1878 р. банківська контора Вольфа Вайнбаума – понад 11 млн. крб. [174, арк. 55].

Марк Александров з 1885 р. утримував склад з лісом . У 1891 р. обіг його капіталу вже досяг 360 тис. крб. У власника контори з продажу цукру, цінних акцій і паперів (заснована 1869 р.) Ісаака Бродського – 250 тис. крб. А Лазар Бродський – господар кількох підприємств мав у обігу 800 тис. крб. Купецька контора Льва Бродського, заснована 1888 р., у 1892 р. досягла обігу

капіталу 600 тис.крб. Їм мало чим поступалися М. Бланкман, М. Вайнроб, А.Волькенштейн, М. Гальперін і ще з десятків купців –євреїв 1-ї гільдії [174, арк. 7-49].

24 лютого 1897 р. поліцейська частина при Канцелярії генерал-губернатора склала черговий детальний список купців міста 1-ї та 2-ї гільдії. [175, арк. 33-84]. Того ж року Київська казенна палата відмовилася записувати “вновь в первогильдийское купечество” васильківського мешанина Кустова, а до 2-ї гільдії – провізора Айзенштадта [178, арк. 1-3, 179, арк. 1-5].

Помітні зміни в правовому статусі не лише купецтва, а й усіх підприємців спричинила поява “Положения о государственном промышленном налоге” від 8 червня 1898 р., яке набуло чинності 1 січня 1899 р. [261, с. 489-515] Згідно нього, віднині дозволялося займатися торгово-підприємницькою діяльністю без сплати зборів за гільдійські свідоцтва. Причому, об’єктом оподаткування вже ставало кожне окреме підприємство, а не як раніше підприємець. Останнім міг бути хто завгодно, а не лише купець. Отже, станові засади в цій царині скасовувалися остаточно. Встановлювалися два види податків: основний і додатковий. Перший збирався за патентною системою (відповідно свідоцтвам певної групи підприємств – промислові, торгівельні та ін.). Підприємництва кожної з груп, у свою чергу, поділялися на види. Так, у групі торгівельних закладів значилися – торгівля, скупка, кредит. За розмірами обігу капіталів і прибутків вони різнилися за відповідними розрядами. Зокрема для торговельних підприємств їх було встановлено 4, а промислових – 8. Наприклад, за свідоцтво 2-го розряду на торгівлю в столицях необхідно було сплатити 150 крб., а в місцевостях I класу – 125 крб., II – 100, III – 75 і IV – 50 крб.

Гільдійські ж свідоцтва зберігали свою силу, а тому могли викуповуватися при одночасному придбанні промислових [315, с. 532].

На кінець XIX ст. Київ перетворився на потужний центр торгівлі, машинобудування, адміністративного управління та культурного життя, в якому вже налічувалося близько 250 тис. жителів. Для порівняння: в Харкові 175 тис., Одесі – 400 тис., а Катеринославі 115 тис. (1900 р.) [377, с. 5].

Отже, проведенне протягом 90-х років реформування системи оподаткування фактично перетворили привілеї купецтва на анахронізм, хоча більшість селян і міщан з їх отриманням продовжували пов'язувати звільнення від телесних покарань, право на безперешкодне пересування на території імперії тощо. А представники національних меншин вбачали в пільгах купецтва можливість зрівнятися з ними в статусі. Особливо це було важливо для євреїв. Крім того, купецькі свідоцтва для “простих” громадян спрощували процес отримання всіляких “заслужених” звань.

2.3. Найважливіші аспекти та проблеми повсякденного життя

Повсякденна історія купців, з їх малими та великими життєвими проблемами, найтіснішим чином була пов'язана з розвитком міста: суспільно-політичними й економічними зрушеннями в ньому, загальними здобутками в сферах культури та науки, а також різними матеріальними негараздами, стихійними лихами, епідеміями тощо. Власне “обличчя” Києва на перетині XVIII і XIX ст. визначала наявність у ньому Києво-Печерської лаври, 26 кам'яних і 20 дерев'яних церков, 29 монастирів і прибудов навколо них, 18 публічних установ, 12 цегляних і 3672 приватних дерев'яних будинків із них на Подолі-2068, на Печерську-1098, у Старому місті-506 (1797 р.). Кількість мешканців у них періодично помітно змінювалася, що в багатьох випадках залежало від проведення ярмарків, масових захворювань і смертності людей, паводків, пожеж та іншого. Так, протягом 1796-1800 рр. у трьох частинах Києва число городян коливалося від 19 до 30 тис. осіб. Великий приріст населення спричинило перенесення сюди з м. Дубно Хрещенського ярмарку (1797 р.), на який щорічно почали з'їжджатися до

5 тис. дворян, купців, міщан та ін. й укладати в так званому Контрактовому будинку торгові угоди на досить значні суми [457, с.108].

Проте, навіть певне економічне “пожвавлення” в кінці XVIII - на початку XIX ст. мало чим змінило умови існування основної маси городян. “Нет домов каменных, нет порядка в строении, нет регулярности и архитектуры, - зазначив один із сучасників, письменник В. Ізмайлов. - Улицы не мощены, пески покрывают их. Самый Подол более населенный, нежели другия части..., не имеет совсем вида города. Деревянные кровли, низкия хижины прикрываются церквями и монастырем. Улицы так узки на Подоле, что едва ли двое дрожек могут разъехаться. Сообщение между тремя частями города чрезвычайно затруднительно, оттого что горы отделяют их одна от другой. Кажется, что вы видите три разные селения. Я говорю селения, ибо и весь Киев едва-ли заслуживает названия города” [380, с. 586]. Схоже висловився й І.-А. Еренстрем: “... Убогия избы, выстроеные по украинскому способу из плетня снаружи и изнутри облепленные глиной” [333, с. 9].

Земля, як цінне джерело життєдіяльності городян і засіб наповнення міського бюджету, протягом усього XIX ст. відіграла важливе значення, особливо це стосувалося місцевих купців – підприємців. Закон по всій території імперії офіційно забороняв забудовувати міські вигони [267, с. 358-384]. Спільна земельна власність, якою “ опікувалася влада ”, за своєю суттю нагадувала общинну власність у селі, котрій ще не був притаманний буржуазний принцип відчуження (перетворення на приватну).

В Києві, як і в інших великих містах України, поступово загострювалася раніше маловідома житлова проблема, котра на кінець XIX ст. перетворилася в постійний, за тогочасним виразом, “квартирний голод”. Зокрема кореспондент “Киевлянина” в 1900 р. зазначив таке: “Будівельна лихоманка цього року не поступається попередній. В будівельний відділ міської управи щоденно поступають клопотання про отримання дозволу на зведення нових будівель... Домовласники руйнують одно – і навіть двоповерхові споруди, щоб на їх місці поставити

багатоповерхові громадини – п'ятиповерхові будинки. Ціни на садибні ділянки високі” [346, с. 2]. Особливу увагу при цьому почали приділяти так званим прибутковим будинкам, які використовували в комерційних цілях, наприклад, для здачі квартир у найм за певну платню. Проте житлових багатоповерхівок у стилі модерн тоді в місті ще не зводили (перша з'явилася тільки в 1912 р. у власника Гінзбурга).

Дослідниця повсякденного життя міст України О. Вільшанська справедливо зазначила, що швидка концентрація мешканців у великих населених пунктах і прискорені темпи впровадження технічних досягнень призводили до якісних змін стилю життя та формування особливої культури городян, яка вже так чи інакше мала відповідати новим світогляду й соціальній психології. Щільність і різноманітність міських жителів зумовлювали складний поділ праці. Політичні, освітні та культурологічні інституції, розвиток промисловості, транспорту, комунікацій, засобів зв'язку, а також впровадження таких технічних новинок, як електрика, телеграф, каналізація тощо неабияк позначалися на повсякденності городян. Саме цей тип побутової культури був найбільш спрямованим до проявів прогресу [377, с. 7]. Так, на 1900 р. уже масовим стає підключення городян до електричного освітлення, а тому “Електричний відділ “Ольшевич і Керн” у “Киевлянині” друкує оголошення про надання таких послуг [344] Разом з тим, коли ним почали користуватися деякі київські купці, то в їх оселях запанувала “темрява”, бо електрика коштувала досить дорого і її витрати неабияк економили [429, с. 457].

Того ж року “Киевлянин” (№61) сповістив про наявність у магазинах американських і європейських “чудо – грамофонів” по ціні 58 крб. і 48 крб. відповідно, що, безперечно, засвідчило як про стабільні міжнародні економічні зв'язки, так і вподобання киян [347]. Крім того, названа газета своєчасно інформувала про фарби для волосся “Індіана”, що повертала колір при сивині, та помади “Тополин” для сприяння його росту. Водночас рекламувався крем “Брильянт” для макіяжу на балах і спектаклях, який на

той час вважався вершиною досконалості при вечірньому освітленні. “Рисова пудра ” під назвою “Велутин”, винайдена К. Фаєм і приготовлена на вісмуті, благотворно діяла на шкіру (1880 р.). А “придворний постачальник” Бр.Бранець пропонував киянам американські, англійські, французькі та німецькі машинки для стрижки волосся та бороди [345].

Отже, в місті виробництво та торгівля неодмінно мали врахувати попити все ширших кіл споживачів, неоднакову їх купівельну спроможність, різні смаки й уподобання, навіть амбіції та претензії, зокрема купецтва в питаннях моди, престижності тощо.

Одними з основних доходів міста на той час були: винний відкуп, яким безпосередньо, за традицією, завідував магістрат, надходження від різноманітних торгових установ (у тому числі й передмість), оброки з податного населення, відсотки з оголошених капіталів і кредитів, наданих купцям, міщанам і поміщикам. Характерно, що в 1800 р. борг негоціантів і міщан місту через усілякі несплати становив близько 69 тис. крб., а казна того, в свою чергу, завинила лише купцям Долинному та Котляревському 37 тис. крб. [391, с. 81].

Наведені факти переконливо свідчать про тісні взаємозалежні фінансові стосунки городян, насамперед купців і міщан, з місцевим управлінням.

На що ж витрачалися головним чином бюджетні кошти, дозволяють уявити такі дані: на утримання царської армії виділялося близько 15 тис. крб., фаянсової фабрики, яка належала місту, – 18,2 тис. крб., кінної пошти – 9,7 тис. крб., богодільні – 2 тис. крб., лікарень і народного училища - 5 тис. крб. Чимало коштів ішло на ремонт шляхів (3,3 тис. крб.), освітлення вулиць ліхтарями (близько 1 тис. крб.) тощо. Порівняно небагато грошей потребувало функціонування постійної групи музикантів, догляд за годинниками на башті й кімнатах магістрату, артилерії [272, с. 101-149].

Як вже зазначалося вище, значний відсоток купців у Києві становили росіяни, які проживали тут або тимчасово, або постійно. В зв’язку з цим

цікава думка про їх діяльність і побут І. Аксакова. Правда, в своїй характеристиці він вийшов за територіальні межі одного міста, а поширив на всіх росіян - негоціантів “Малоросії”. На його думку, ті поєднували в собі дивним чином “любов до руху” з “любов’ю” до осілості. Кожний з них не замикав власні доходи в скринях дідів, а вкладав у обіг з метою збільшення капіталів чи обсягів торгівлі, а також використовував на задоволення різних потреб – “зручностей і приємності життя”. Рокрема він з бажанням і “охотою” будував будинки, причому переважно кам’яні, міцні, правда не дуже вишуканої архітектури, але такі, які додавали краси місту. “Великоросійські купці, – наголосив І. Аксаков, – протягом року перекочовували в Україні з ярмарку на ярмарок, купуючи будинки в різних ярмаркових пунктах, відбудовували їх і оздоблювали, тоді як малороси, навіть отримуючи гарні доходи, вдовольнялися своїми світленькими, чистенькими хатками, будиночками, дерев’яними чи зліпленими з хмизу та глини. – Російські купці, якщо тільки дозволяють кошти, стараються, в містах своєї торгівлі, придбати постійні, кам’яні крамниці або покрити залізом дерев’яні” [357, с. 8].

Крім того, вчений побачив принципову різницю й у способах торгівлі українських і російських купців. За його спостереженнями, “ малоросіяни ” майже ніколи не торгуються, а притримуються при продажу певної ціни, котра, зрозуміло, зростає тільки за неоднакових економічних обставин, але здебільшого визначається з “чесною поміркованістю”. Російський торговець, навпаки, відразу розпізнавав свого покупця за одягом, мовою, а тому миттєво переорієнтовувався: чи треба йому проявити “повагу”, тобто поступитися, чи стягнути вдвічі дорожче проти попередньої ціни. Інколи ж той так дешево продавав товар, що викликав у конкурента – українця неабиякий подив і обурення, бо обидва продавали однорідні вироби чи продукцію. Покупець, природно, йшов до того купця, який продавав дешевше. В такому випадку, “великорос” лише посміхався, очікуючи нагоди та “свого випадку”, щоб з лихвою повернути всі втрати. Водночас “малорос” рідко вдавався до кредиту,

хіба що за виключних обставин, а російська торгівля базувалася головним чином на “зухвалому”, “безумному” кредиті та відчайдушному ризику [357, с.9].

В кінці XVIII – на початку XIX ст., внаслідок третього поділу Речі Посполитої 1795 р. і приєднання Правобережної України до Російської імперії, на повсякденне життя киян помітно впливало зростання в місті кількості представників польської національності. Багато з них були вихованими, в цілому добре ставилися до Росії й надавали більше переваги проживанню в ній ніж, скажімо, в Австрії чи Пруссії, де їх нерідко “оббирали й гнули в дугу”. Вони потроху оволодівали “великодержавною” мовою, гарно розуміли українців, з якими їх пов’язувала давня історія. Польський елемент особливо виразно проявлявся тоді в середовищі місцевого дворянства та купецтва, позначався на побуті і культурі. Польська мова, поряд з російською, стала звичайною в діловодстві, на ринках, балах і т.п.

Правда, військово–політичні події, пов’язані з діяльністю Наполеона, внесли певні корективи. Зовнішні обставини, які мали місце в 1806 і 1812 рр., змусили царський уряд зосередити в південно–західних регіонах імперії значні збройні сили й вжити всіляких заходів для пожвавлення економіки. Активізація, масштабність, а головне вигідність тут торгівлі зумовили наплив російських поміщиків і купців. Через що, за свідченням очевидця тих подій, “могуч был тогда не только в Киеве, но и всей Украине блестящий русский элемент” [337, с. 623, 624].

Створення народного ополчення в 1812 р. зіткнулося з неоднозначним ставленням, а то й протидією з боку польської частини суспільства Києва. Особливо активно це проявлялося під час загальних зібрань або коли відбувалися “контракти”. Місцеве панство й купецтво організовувало “вибори”, бали та “вечори”, де тісно спілкувалися представники влади, заможні українці, росіяни та поляки. І хоча на публічних зібраннях (на “контрактах”, у театрі), як правило, притримувалися “благопристойності”, такий “спокій” викликав неабияку підозру у відповідних органах. І тоді

начальник поліції вимагав вести постійне суворе спостереження за поведінкою киян. А деяких іноземців навіть виселяли в примусовому порядку за межі держави [340, с. 448, 687]. Через певні настрої саме поляків формування ополчення з місцевого населення практично залишалося незавершеним [410, с.362].

На той час місто продовжувало викликати в сучасників неоднозначні почуття: захоплення його стариною й несприйняття гамору приїхавшого торгового люду, прихильність до нововведень у моді та критику недбалого впорядкування вулиць... “Київ стар, – зазначив у своїх дорожніх нотатках кн. І. Долгоруков, – но древность его не так видна, не так осязательна, как новгородская. Там столетия на всяком церковном здании, на всяком шпиле колокольни явственно изображены и свидетельствуют долговременность города; здесь *все что-то новое, больше моды, меньше старины*”. Не сподобалося йому те, що окремі будівлі Приказа громадського опікування розміщувалися на відстані в декілька верст навколо міста й не мали “великої слави” [329, с. 262]. Одночасно він не радив будь-кому з свого кола відвідувати Київ у період Успенського посту, або коли відбувалися “контракти”: “В первое время – тьма богомольцев и суеты набожных посетителей, в последнее – толпа поляков и роскошные праздники не дадут времени ни о чем подумать, все в развлечении: и монахи, и миряне, всем недосуг” [328, с. 125]. Тоді “все норки набиты народу, а наем домов порядочных отменно дорог” [328, с. 107].

Разом з тим, загальний благоустрій лишався вкрай незадовільним: улітку на вулицях здійснювалася жахлива пилюка, а весною та восени в багатьох місцях утворювалося “бездонне” багно. В цьому відношенні не ставала виключенням і найліпша частина - Липки. Навіть у день на людей могли напасти зграї бездомних собак. Частим явищем були пожежі. Одна з них у 1811 р. знищила майже весь Поділ і примусила організувати загони спеціальних охоронців - “ратників”, які мали стежити на перехресті вулиць і вразі потреби здійснювати відповідні заходи.

Коли ж спалахнула пожежа, все місто затягло “гарячим” димом, стало важко дихати, нічого не було видно на відстані. Поширювалися чутки ніби затримали 14 осіб, запідозрених у скоєнні підпалів. 8 з них відправили для слідства до Петербургу [320, с.445-448]. Протягом двох місяців зареєстрували 20 пожеж різних масштабів, загинули люди. В фортеці підняли мости й нікого не пропускали без спеціальних дозволів коменданта [331, с.690]. Серед звинувачених у цих лихах виявилось декілька поляків, євреїв і французів. Особливо нежалували городяни “жидів і ляхів” [316, с. 73-74, 410, с. 169-194].

Водночас, трагедія 1811 р. спонукала владу розробити й затвердити план відбудови Подолу, де чисельність будинків зменшилася в 5 разів [445, с.327]. Тому через декілька років ця частина помітно змінилася на краще: вулиці “вирівняли”, розчистили від ветхих і непривабливих споруд, а також дещо розширили, нові будинки розташували в певному порядку за спеціально розробленими кресленнями. Правда, чиновники магістрату і купці відмовилися задовольнити вимоги вищого керівництва щодо ремонту пошкодженої Андріївської церкви, бо та знаходилася в безпосередньому підпорядкуванні відомства, яке опікувалося Маріїнським палацом. Казна ж на такий захід коштів не виділила. З цього приводу суперечки між обома сторонами затяглися на роки. Жителі бідкалися, бо будівля тим часом без реставрації руйнувалася все більше [328, с. 106,107].

Паралельно йшло впорядкування Печерська й будівництво тут “присутвених місць”. Поступово на його території зростала кількість приватних будинків і мешканців, які терпляче ставилися до тимчасових незручностей [433, с.19].

До стихійних лих з тяжкими наслідками слід зарахувати паводки й епідемії, з котрими періодично боролася влада і відповідні установи. Так, 1 травня 1808 р. вода з Дніпра покрила всі тутешні острови та затопила на Подолі 180 будинків [320, с. 436]. Ще більшої шкоди наробила повінь 1820 р., а потім 1826 р. [331, с. 691]. Незадовільний санітарний стан міста,

особливо на Подолі, робив звичайними такі хвороби, як віспа, тиф, золотуха, скарлатина, малярія та шлункові розлади. Зокрема, віспа мала місце в 1802, 1807 і інших роках. А в 1810 і 1826 рр. вона зумовила велику смертність серед населення [452, с. 9-11].

Великих матеріальних збитків торговому люду завдала пожежа 16 лютого 1824 р., яка знищила фактично всі дерев'яні крамниці на Печерську [331, с. 691].

Того ж року, за свідченням “старого киянина”, під “великолепными липами устроили нечто вроде бульвара, но все та же пыль по улицам и все те же искони враждующие между собой партии монтекки и капuletти, грязных жидов и тощих псов. Изредка несущаяся четверня барина с визгливым форейтором или цуг с бичем яснага пана, обращали на себя внимание... Дети Израиля, остановясь торопливо, под полящим солнцем, трясли свои меховые шапки, чтоб не завязли в них ермолки, и унижено кланялись, а собаки с воплем отчаяния, бросались за лошадьми” [337, с. 623, 624].

Від 1833 р. почалося порівняно масове переселення мешканців Печерська на узбережжя р. Либеді, а незабаром на Хрещатик і на схили Старокиївської гори, через, як зазначив проторієй П. Лебединцев, “розорення” району для розбудови Печерської фортеці і закриття тут польських навчальних закладів, а також відкриття в місті університету [409, с.312-330]. За його спогадами, на початку 30-х років Київ ще не представляв собою місто, а село з кривими та тісними вулицями, без мостових і тротуарів, без будь-якого освітлення, з тинами замість “справжніх” парканів, за якими можна було бачити невеликі будиночки, покриті шельовкою та дранкою, а також сарайчики, покриті соломою. “Начинаясь с Андреевской церкви, – писав проторієрей, – Старый город оканчивался, как и во дни Ярослава, Золотыми и Львовскими воротами на западной стороне. Со всех сторон его окружал вал, который шел от Андреевской церкви к Трехсвятительской и, обогнув ее, направлялся косою линиею пред нынешними присутственными местами около Софийской

площади по южной стороне Владимирской улицы к Золотым воротам. От той же Андреевской церкви другая ветвь вала направлялась сзади Десятинной церкви по северной окраине Старого города к нынешней Львовской, или Сенной площади, на которой находились два бастиона в виде квадратов с пустотой внутри...; но часть вала по местности с боку Житомирской улицы была уже мало приятна. Это был так называемый в актах “пробытый вал”. От Львовских ворот к Золотым шел прямой линией сплошной самый высокий вал, поросший с городской стороны большими лесными деревьями. От Золотых ворот по южной стороне он продолжался, сзади Михайловского и Иренинского переулков, к востоку, проходя в нижнем конце Софийской и Михайловской улиц на гору по ныншней Костельной улице и, пройдя вокруг Михайловского монастыря, соединялся, на углу нынешнего Реального училища, с валом, окружающим церковь св. Василия, но так, что между концами валов оставался ров, которым по Боричеву пешеходы спускались на Подол”. Вся місцевість за Золотими воротами, до самої Либеді, представляла поле, на якому росли кущі глоду та шипшини, випасали міські корови, а в яри звалювали гній і всілякі нечистоти. На місці, де збудували університет стояв великий сарай під стріхою [334, с. 347-348].

На думку А. Макарова – автора антології про “легендарних” київських типах (“антиках”) – Київ середини ХІХ ст. став для українця “чужим” містом, майже закордонним, де мешками незрозумілі йому люди. “Після довготривалої європеїзації та русифікації, – наголосив публіцист, – він перетворився в типовий губернський центр, маленький куточок Росії (?) на краю українських степів (?)” [416, с.350]. З усім цим, звичайно важко погодитися.

На чисто побутовому рівні життя купців у першій чверті ХІХ ст. мало чим різнилося від кінця попереднього століття. Всі ті ж “гільдійські проблеми”, сплати податків, крадіжки грошей, сімейні драми... Так, 1800 р. прикажчик Клареле (француз –?) украв у купця Полієра 400 крб., чим “впритул” зайнялася міська поліція [206, арк.10]. Із купця 3-ї гільдії Гросмана

офіційні особи прагнули витребувати борги для відставного полковника Маковецького, який проживав у Києві [238, арк. 1-15]. В лютому 1804 р. поліція проводила слідство щодо захоплення майна міщанина Бойкова купцем Родіоновим, росіянина за походженням (?) [212, арк. 1]. А негоціант Дубарєв того ж року “умудрився” напасти на будинок титулярного радника (!) Куработова й відібрати в нього ділянку землі [216, арк. 1].

Спадкові й родинні справи купці, як правило, вирішували офіційно, за допомогою місцевого чиновництва. Проте, за таких обставин не обходилося й без певних непорозумінь і зловживань. Так, урядовці Київського магістрату незаконним чином конфіскували частину майна дружини купця Котяновського (за борги чоловіка). Справу офіційно зареєстрували в “Журналі вихідних документів” і вона набула широкого розголосу (1804 р.) [220, арк. 207].

Не менш інтригували купецьке середовище “чужі” сімейні чвари. Наприклад, лише одна спроба дружини купця Личкова втекти з Києва з “конкурентом” того Єфремовим, стала приводом для початку спеціального “розслідування” (1805 р.) [222, арк. 1]. Тоді ж йшло офіційне листування Канцелярії київського військового губернатора з губернським правлінням з приводу розлучення купця Родіонова з дружиною, яка будучи невдоволена поведінкою чоловіка втекла до свого батька [223, арк. 1]. А купець Слюсаренко 1806 р., придбавши будинок у міщанки Козелецької, мало того, що не сплатив власниці грошей, так ще й побив жінку [224, арк. 1].

Звичайно, найтрагічнішими ставали ті випадки, коли через різні фінансові чи побутові негаразди деякі особи відважувалися на самогубство. За таких обставин, якщо якісь гроші купця знаходилися в межах компетенції магістрату, то спадкоємці могли розраховувати на їх повернення. Як це, наприклад, сталося після самогубства Варшаури (1811 р.) [229, арк. 1-3].

Особливе місце в повсякденному житті й деякі характерні риси мало дозвілля купців. Найяскравіше це проявилось в період “контрактів”, коли Поділ, як у “старі добрі часи”, перетворювався на “центр” суспільних подій.

Найбільше їх відбувалося на площі перед Контрактовим будинком, спорудженим у 1800–1801 рр. за проектом архітектора А.І. Меленського в стилі класицизму*. В залах самої будівлі, крім “контрактів”, відбувалися судові засідання, концерти, маскаради та банкети. Пани, шляхтичі, євреї, купці, селяни, чиновники, “лошадники”, “балагули”, ксьондзи, священники, військові, як писав В. Іконников, всі снували тут взад і вперед. Чулися польська, російська, “малоруська”, німецька, вірменська, турецька та татарська мови, а також “єврейський жаргон” [391, с. 348]. Особи, які приїздили до Києва, об’єднувалися в групи і наймали цілі будинки для тимчасового проживання, бо окремі квартири чи кімнати коштували тоді особливо дорого. Контрактова зала, що порожнювала протягом майже цілого року, раптом заповнювалася купцями, їх товарами та покупцями. Всіх їх привозили карети, сани, дормези. Чимало людей прибувало пішки. Тут міг обертатися дантист і фабрикант Флері, винахідник нового запашного мила та фарби для сивого волосся Жарго, власник магазину одеколону й албанського тютюну Матіас, особи, що пропонували свої послуги з мавпами, мопсами, білим ведмедем, горобцем, який вмів “рахувати” та інші [391, с. 349].

На духовний стан городян впливало та сприяло їх культурному збагаченню функціонування декількох постійних і тимчасових (громадських і приватних) театрів, частина прибутків з яких йшла на користь Виховного будинку. Заснування постійного, правда дерев’яного, театру почалося в 1801 р. на Хрещатику**, а офіційне відкриття сталося 9 вересня 1803 р. Його розташували на місці, де потім (у 1851 р.) побудували замість театру триповерховий готель “Європейський” за проектом архітектора О. Беретті. Спочатку він ніяк не міг привабити багато відвідувачів через брак

* Під час пожежі 1811 р. другий, дерев’яний, поверх його згорів. Після спорудження нового приміщення для «контрактів», стару будівлю перебудували для ремісничої управи та Управи магістратських цехів. Коли остаточно скасували магдебурзьке право та самоврядування, то будинок передали міській думі, а в 1874 р. – Подільській дівочій гімназії.

** Перші житлові будинки тут з’явилися в 1897 р. Через те, що на Хрещатику було зосереджене «театральне життя» міста, вулиця мала тоді назву «Театральна».

кваліфікованих акторів. Навіть у 1810 р. кн. І. Долгоруков з цього приводу зазначив: “Театр хотя и есть в Киве, и снаружи хорош и велик, но за недостатком актеров, в нем игры нет. *На одни только контракты* наезжает какое-то *иностранное сборище* скоморохов и что-то представляет; розкоши мотовство более, нежели вкус к театру, его наполняют [329, с.262].

Як би там не було, але “європейський дух” проникав у Київ і поступово охоплював широкі верстви городян, принаймні більш - менш заможних і освічених. З іншого боку, “сусіди” – росіяни “ознайолювали” тут зі своїми кращими здобутками в галузі культури. Тому-то вже не в диковинку було почути поезію О. Пушкіна з вуст дівчат навіть у купецьких сім’ях. Навчальні заклади для дівчат, виконуючи державні плани щодо поліпшення освіти, вже ставили за мету передусім підготувати майбутню жінку до виховання своїх і чужих дітей. Водночас підвищувалися вимоги до навчання дівчат “вищих” і “середніх” класів різним мовам. Як зазначили з цього приводу члени спеціальної комісії, в Києві, Харкові, Одесі та інших містах сучасний нам купець також бажає, щоб його донька вивчала і нові мови”[341, с.84]. В свою чергу купецькі доньки з отриманням освіти, особливо вищої, пов’язували початок самостійного життя, можливість особисто вирішувати багато питань, приймати незалежні рішення. Стосовно релігії : одні з них до існування Бога ставилися скептично – байдуже, другі з “болючим” нерозумінням, треті визнавали його “вищу владу”, але зовсім не притримувалися православних обрядів, створюючи при цьому свої власні “теорії”. Лекції з богослов’я нерідко викликали в них іронічне сприйняття та посмішки.

Весілля, на думку деяких з них, – то обмеження свободи, бо виникає необхідність коритися власному чоловікові, як перед тим батькам. А з шлюбом пов’язувалося головним чином узаконення “задоволення тваринних чуттєвих інстинктів”. Так, наприклад, писала в своєму щоденнику курсистка Є. Дьяконова з Ярославля, з якою разом вчилася чимало й українок. [327, с.257,258].

У 1811 р. помітною подією в культурному житті міста стали гастролі європейських музикантів Ромберга та Лафона [435, с.174, 175]. В театрі певний час виступала трупа поміщика Ширая. В 1821 р. керівництво ним, а точніше утримання, перебрав на себе прибулий з Полтави московський актор М. Щепкін. Тоді в репертуарі домінували твори представників романтичної школи. Зокрема, ставилися п'єси Шекспіра (“Гамлет”, “Граф Ессекс”), Шіллера (“Карл Мор”), Мольєра (“Скупий”), а також Расіна, Скриба, Коцебу.

В 1823 р. між діями вистав, у антракті, співали артисти Львівського театру Герлетц і Крулинський, а польські демонстрували свої національні, російські, французькі та інші танці. Великий концерт дала співачка Каталані [424, с.533-540; 419, с.14-18].

Неабиякий переполох, вплив на свідомість викликали в жителів події, пов'язані з виступом декабристів на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі. А 30 грудня 1825 р. -3 січня 1826 р. у межах міста Васильків, сіл Мотовилівка, Ковалівка та Триліси сталося відоме “возмущение” Чернігівського полку, який у своїх намірах підтримати декабристів вирішив іти на Київ. Серед городян, особливо поміщиків і купців, які з'їхалися на “контракти”, виникла паніка. Вона ще більше посилилася тоді, коли стало відомо про притягнення до слідства й відправку до північної столиці імперії багатьох військовослужбовців і знатних осіб. Великі групи людей наспіх полишали місто. Контрактіві будинок і площу поліція взяла під особливий контроль. Зрозуміло, що все це не могло не позначатися на обсягах торгівлі.

Проте неспокій поступово вщух і духовне життя відновилося. В 1843 р. до Києва на гастролі знову приїхав М. Щепкін. Одночасно з ним й О.Мартінов [321, с.65-71; 365, с.31,32]. А через 5 років і славнозвісний Ф.Ліст, який нерідко програвав тут у карти значну частину грошей, зароблених на концертах [412; 457, с.60,61]. У першій половині XIX ст. виступав на “контрактах” і балет з Мадріда [406].

На середину століття в Києві налічувалося вже 80 вулиць і 30 перевулків, у той час, як 49 вулиць і 101 перевулок існували в 1817 р.

Причому понад 50% з них була немощеними, а інші- лише частково [445, с.332; 362, с.123].

Для кінця 50-х років став характерним факт про надання дозволу керівникові трупи французьких акторів Левассору прибути з гастролями на час проведення Контрактового ярмарку [38, арк.1-10].

Як засвідчив один з офіційних документів, на той час належної тиші в театрі не завжди дотримувалися. В холодну пору року сиділи в шапках. А відсутність вихованості в деяких громадян інколи ставала причиною небажання публіки відвідувати вистави [410, с.207].

Щодо описаних подій, слід додати і таке. Протягом 20–50-х років у театрі хоч і сталися певні позитивні зміни, проте виступи “справжніх” акторів продовжували мати періодичний та дещо хаотичний характер. А були й такі роки, коли вони взагалі не виступали. Вистави за змістом і оформленням нерідко вже не відповідали вимогам часу. До їх проведення втручалося і духовенство (особливо католицьке), коли, наприклад, вбачало в суті п’єс якусь “крамолу” або порушення посту (заборони на веселощі) [424, с.533-540; 274, 458-476].

Про “калейдоскоп” подій і явищ у театральній сфері свідчать такі факти. З 1829 р. виступала “польська” трупа під керівництвом Ланкавського. Її змінила в 1834 р. “російська” трупа на чолі з Штейном, яка перед тим гастролювала в Полтаві й Харкові.

Тоді ж на території верхньої частини Царського саду побудували літній театр, правда, дещо спрощеної конструкції : без даху та зовнішньої стіни. Його відвідували переважно мешканці Подолу: купці, міщани, ремісники.

В 1834 р. до міста також прибула трупа Рикановського. А 1836 р. з Парижа - “французька” (“водевільна”). Правда, остання продавала квитки за досить завищеними цінами, а тому швидко втратила глядача та згорнула свою діяльність. Протягом 1836-1838 рр. “чередувалися” у виступах польсько-російсько-український колектив Рикановського та “російський” Молотковського. В останньому виступав широко відомий актор П. Молчанов

[364, с.29-30]. В їх репертуарах значилися трагедії, драми, комедії, водевілі, опери, балети...

Сам київський військовий губернатор, а згодом київський, подільський і волинський генерал-губернатор Д. Бібіков висловився за необхідність створення (чи запрошення) в Києві “постійної” трупи з “гідних” акторів, щоб “оживить здешнее общество”. Також він розпорядився видавати кращим з них “виногороди” в 3 тис. крб. - рідкісний на той час гонорар.

Особливе захоплення в киян, які любили і добре розуміли драматичне мистецтво, викликали п'єси “Гамлет”, “Отелло”, “Підступність і любов”, “Розбійники”, “Есмеральда”, “Ревізор”, “Шельменко-денщик”, “Наталка-Полтавка”.

Певний час утримував “головний” театр Рикановський (до серпня 1851 р.), поки той не став ветхим і його зламали. Найвищі гонорари, як правило, в ньому отримували під час “контрактів”, коли приходило найбільше публіки. Так, у 1836 р. доход театру становив 6700 крб, а в 1845 р. – вже 15647 крб. Окрім того, від міста надходило ще 3 тис. крб. у вигляді “пособія” [445, с.376, 377].

В 1851-1853 рр., коли припинив своє існування “старий” театр, в різних районах міста почали виникати приватні “театральні товариства” [322, с.675-707, 419, с.20-38].

Під час “контрактів” двічі на тиждень у Контрактовому будинку давали бали, на які поляки приходили зазвичай у національних костюмах і танцювали мазурку в шапках. Що, як правило, привертало неабияку увагу присутніх росіян і українців. При цьому між останніми та гоноровими шляхтичами нерідко спалахували сутички, котрі інколи перетворювалися на довготривалі конфлікти й чвари з різними “відтінками” етнічної неприязні.

Разом з тим, “контракти” вважалися “школою світкості”. На них привозили чи приводили місцевих панночок з метою вдало видати їх заміж. Господарі (організатори) балів і всіляких “вечорів” могли за власним бажанням кожна “дамочку” зустрінути з великим букетом квітів, який у

середньому коштував 1,5 крб., або витратити лише на цукерки, які поставляв головним чином відомий на той час кондитер Беккер, 100 дукатів* чи на шампанське - 400 крб. Для більш обособлених компаній і інтимних зустрічей на “контрактах” функціонував ресторан вихідця з Бердичева Белло.

Улюбленим видом проведення часу в 70-90-х роках стали гуляння на Хрещатику. В цей район міста заможні городяни під'їжджали у власних екіпажах, які демонстрували матеріальний достаток і престиж. Софія Русова, уроджена Линдфорс, котра була у витоків жіночого демократичного руху в Україні, з гордістю пригадувала як у 70-ті роки родинні білі коні стояли біля тротуару на Хрещатику, поки вони дефілювали по ньому [336, с.31].

Серед найпоширеніших розваг, у тому числі й купецтва, була гра в карти, в ході якої програвалися тисячі карбованців і цілі маєтки. Деякі спеціально приїздили заради неї з надією збагатитися, або ж отримати гостроту відчуттів. Один з учасників тих подій зазначив, що приїхати “на контракти” набагато простіше, ніж поїхати з них. “Можна сказати, - наголосив він, - что Варшава танцевала, Краков молился, Львов влюблялся, Вильна охотилась, а старый Киев играл в карты и, в виду этого перед возрождением университета, забыл, что он предначерчен Богом и людьми быть столицей всеславянства” [330, с.157-158].

Для проведення дозвілля існували також два клуби: дворянський, заснований 1838 р. (мав власний статут і чіткі правила) і купецький (в Контрактовому будинку), більш демократичний і багатолюдний. Головними засобами їх функціонування були доходи з балів і маскарадів [391, с.336].

В 1843 р. у середовищі київських купців і заможного торгового люду визріла ідея заснування на Подолі зібрання на зразок таких, які вже існували в Москві та Санкт-Петербурзі. Відповідне клопотання вони порушили перед київським, подільським і волинським генерал-губернатором, пояснивши його мету функціонування “как для суждения о своих делах, так и для

* Дукат – золота монета в деяких західно-європейських країнах. Містив близько 3,4 г золота.

общественных увеселений”. Спочатку планувалося таке “товариство” обмежити кількісно в 100 осіб. Але потім, “если общество сочтет нужным”, передбачалося шляхом голосування поступово збільшувати число членів. Для вступу до нього визначили внесок у розмірі 15 крб. сріблом. Керівництво мали здійснювати чотири старшини, обрані серед членів. Вони зобов’язувалися опікуватися справами зібрання, оберігати касу, вести фінансову документацію, робити необхідні господарські розпорядження. Для контролю та обліку витрат записи вносилися до спеціальної книги. Згідно неї, відбувалися щомісячні, а також щорічні звіти. На випадок крадіжки чи втрати спільних коштів старшини брали на себе всю відповідальність за них і повинні були розплачуватися власним майном (грошима). Без загальної згоди старшини не мали права здійснювати будь-які фінансові операції – “издержек не производят”.

В приміщенні зібрання дозволялося грати в більярд, карти та інші офіційно визначені ігри, але за них у кожному випадку бралася платня. Виписувалися газети та журнали, в залежності від потреб і вподобань членів “товариства”. Для їх прочитання відводилася окрема кімната. Чай, вино, каву, горілку, закуски та ін. передбачалося купувати тільки “по сходной цене”, щоб виключити моменти особистої матеріальної зацікавленості чи протегування певних торговців.

Той, хто порушував означені правила, в перший раз примушувався до сплати штрафу в розмірі 1 крб. 50 коп., в друге – штраф зростав у двічі, втретє – втричі і т.д. Хто ж дозволив собі “неблагопристойность, дерзость и самоуправство” взагалі виключався з членів зібрання [15, арк.1-5].

Разом з тим, до повсякденного життя купців все частіше додавалися всілякі побутові та фінансові неприємності. Окремі з них, наприклад, долучалися до різних авантур, махінацій і розтрат. Так, у 1827 р. купця Бернера притягли до кримінальної відповідальності за те, що він не виплатив певну суму грошей міщанину Ш. Дорнеру за продаж майна того [237, арк.1-47]. В 1830 р. у Києві слухалася справа про примусовий продаж будинку

купця Галкіна з метою погашення “партикулярних” боргів [245, арк.1-14]. Через несплату боргів колезькому ассесору Каменецькому описали й виставили на реалізацію майно “содержателя киевского питейного округа” негоціанта Виноградова (1844 р.) [119, арк.1-10]. А його “колега” А. Воробйов мало того, що не сплачував платню людям, які на нього працювали, так ще й відбирав у них паспорти, зокрема так він учинив із сином купця І. Бабкіним (1845 р.) [121, арк.1-4].

У липні 1846 р. урядовці Київського губернського правління порушили справу про притягнення до суду подільського маклера й купця Ф. Малиновського за “неправильный прием в заявку” фіктивно складеного вчителем Гейсманом векселя. Причому фальшивий документ оформили ніби його підписав князь Кудашев за позичені ним 500 крб. у чиновника Мусмана [128, арк.1-3].

Інколи в суперечки з приводу продажу маєтків київських купців повинен був безпосередньо втручатися навіть Сенат (1846-1848 рр) [123, арк.1-35].

Траплялися випадки відвертого пограбування негоціантами чужого майна. Так, у 1837 р. Серебревський відібрав на дорозі збіжжя в торговця Л. Каца [109, арк.1-9]. А речі дружини унтер-офіцера Горевої в 1842 р. захопив Смородинов [114, арк.1-8].

Часто спостерігалися різні правопорушення стосовно купецтва й збоку різних рангів урядовців. Особливо це стосувалося Київського магістрату. Зокрема, в кінці 20-х - на початку 30-х років Канцелярією київського військового губернатора розглядалася справа про скаргу дружини купця Філосової на цю установу за незаконне виселення її з власного будинку [241, арк.1-19]. В 1834 р. купчиха Маркович скаржилася на Київський магістрат і губернського прокурора за небажання вдовольнити її прохання щодо передачі їй в найм будинок померлого купця Розенталя [105, арк.1-8]. А негоціант М. Личков був вкрай невдоволений відмовою 17 вересня 1849 р. чиновників магістрату та словестного суду прийняти від нього скаргу на

своїх братів за усунення того від права розпорядження капіталом і майном, які вони спільно успадкували [134, арк.1].

Виникали певні проблеми і з поліцією. Так, її представники в 1848 р. “неправильно заарештували” коні купця А. Бродського [131, арк.1]. А наступного року під варту взяли й негоціанта М. Мигиневського лише за висловлені до нього претензії компаньйона Л. Епельбойма [134, арк.1-7].

В другій половині 40-х років службовці місцевого суду та деяких інших офіційних установ масово чинили побої й ображали не лише купців, а й нижче чиновництво та багатьох жителів Києва [122; 124; 125; 126; 127; 129]. А в 1848–50-х роках у поліції розглядалася скарга купця Барського, в якій йшлося навіть про побиття його компаньйона Смородінова бургомістром й висловлювалася пропозиція усунення того з посади за такий ганебний вчинок [20, арк. 1-14].

В другій половині століття городяни брали активну участь у всіляких добродійних лотереях, масово відвідували сільськогосподарські й промислові виставки. Зокрема, у вересні 1852 р. діяла виставка, де представили промислові вироби з семи губерній: Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської, а також Курської. Вона складалася з семи тематичних підрозділів: землеробство, городництво, садівництво, шовківництво, бджільництво, промислові вироби тощо. Схожа виставка проходила перед тим у Харкові (1849 р.). Нагородами та відзнаками на ній були медалі й “похвальні листи”, після отримання яких у Контрактовому будинку влаштовували урочистості. На святі “удостоенные” сиділи за особливими (окремими) столами.

На виставці ж близько 1 тис. учасників представили для огляду понад 1,5 тис. предметів на загальну суму 30 тис. крб. Товарів продали на 3 тис. крб. У деякі дні кількість відвідувачів досягала 3 тис. осіб, а загалом прийшло близько 20 тис. осіб. Такого типу виставки згодом влаштовували в Києві в 1857, 1862, 1867, 1871, 1880 рр. Причому, місцеві за розмірами перевищували інші українські виставки. Завдяки ним місто “пожвавішало”,

стало ще більш багатолюдним. А городяни заробили чимало коштів за сдачу квартир і будинків у найм приїжджим, а також за різні послуги. Крім того, про побачене на них кияни говорили досить довго.

В 1855 р. у місті дуже урочисто, при наявності великої кількості іменитих росіян, відсвяткували ювілей Московського університету. Це дало привід історику О. Васильчикову висловити сакраментальну фразу щодо події: “Москва в Києве”. Того ж року восени місцеві жителі проводили ополченців на південь.

Масові приїзди людей зумовлювали значні проблеми: неабияк ускладнювали житлові умови корінних городян, підвищували ціни на продовольство, квартири тощо. Такі обставини київське чиновництво обертало на свою користь. Так, у 1851 р. купець Терехов за “квартирування” в своєму будинку отримав з поміщика Шимановського платню в розмірі 50 крб. сріблом. Проте урядники з губерньського правління “наклали руки” на ці гроші. Почалася судова тяганина. Постраждалий у своїх скаргах на таке самоуправство дійшов Сенату, на що вийшов спеціальний указ: розібратися по суті справи й відновити законність [136, арк.1,2].

Спадкоємиці купця Новицького - дочки Марія та Євдокія в 1855 р. скаржилися на незаконні дії Київського сирітського суду та призначеного їм опікуна щодо будинку та майна, яке залишалося після смерті їх батька [140, арк. 1,2].

Разом з тим, губернаторським циркуляром від 17 грудня 1852 р. встановлювався квартирний збір з тих місцевих купців, які були приписані до міста, але не мали в ньому власних будинків [24, арк. 79,82]. Це також викликало загострення питання і виникнення додаткових проблем.

Особливо негативно це впливало на можливості єврейської частини торгового люду, якому нерідко взагалі заборонялося купувати тут садиби [29, арк. 1-7].

Купців, які мали судимість за зловживання при виконанні казенних підрядів або офіційно визнаних “неспроможними боржниками”, влада

відсторонювала від участі в торгах і державних замовленнях [130, арк. 1-197].

Цікаво, що інколи виникали неординарні майнові суперечки безпосередньо в сім'ях купців. Так, у 1855 р. негоціант Рудник скаржився на навмисне затягування в Київській міській поліції вирішення справи про незаконне захоплення його синами маєтку батьків першого [29, арк. 1-7]. А спадкоємці купця 3-ї гільдії Давидюка звинуватили Київський сирітський будинок у “неправильному управлінні” успадкованим ними майном (1858 р.) [144, арк.1-2].

Протягом 1856-1859 рр. відбувався розгляд справи сестер Курляндчикових за їх скаргою на власних братів, які не бажали виконувати “духовний заповіт” померлого батька і відмовлялися видати сестрам гроші на їх утримання й придане. В документах згадується цікавий факт про володіння купецькою родиною кількома цегляними “ заводами ” в районі пригороду Корчуватого [141, арк. 1-38].

Також тогочасні документи сповіщають і про те, що за постійне пияцтво та розпутний спосіб життя з Києва виселили сина купця М. Попова (1879 р.). З приводу чого була навіть заведена справа таємною частиною поліції. Як стало відомо з “Ведомости о происшествиях”, ця ж установа з'ясовувала обставини “покушення” на самогубство “почесного громадянина” міста С. Бінецького – через відсутність засобів до існування(!) [199, арк.1-4].

Особливо багато фактів містять першоджерела про конфлікти між чоловіками та їх дружинами. Так, у 1868 р. поліція намагалася вирішити справу про примусове повернення київському купцю Кочеревському його дружини, яка пішла від нього через міжособисті непорозуміння [185, арк.40]. А дружина іншого негоціанта Яблонська подала “прошение” щодо розлучення з чоловіком через образи та жорстоку поведінку з нею. Мало того, вона ще й попросила офіційні органи влади посприяти їй в цій справі, будучи цілком впевненою в своїй правоті (1887-1888 рр.) [160, арк. 1-13].

Тоді ж дещо інакше склалася ситуація, в котрій опинилася купчиха М. Лазарева. Чоловік спочатку привласнив її придане, а потім вигнав з будинку, де вони мешкали [167, арк.1-11].

Практично такі явища в другій половині ХІХ ст. стали досить типовими як у сім'ях купців, так і у міщан. Інколи купці через борги подавалися “в бега” й, полишивши свої майно та будинки, “девалися невідомо куди” [152, арк. 1-30].

Таким чином, на повсякденне життя купців протягом усього ХІХ ст. неабияк впливали розбудова міста, їх матеріальний добробут чи негаразди. Специфіка Києва полягала в тому, що саме в означений період особливо помітними тут стали впливи (часом гострі суперечності) російського, польського та єврейського факторів – у побуті, звичаях, торгівлі, культурі. Вища ж влада імперії, через своїх “виконавців-провідників” на місцях, прагнула зденаціоналізувати життя в місті, поширити тут російську мову та зміцнити власні політичні прерогативи.

Крім того, у розділі зазначено, що перші спроби зорганізувати на теренах російської імперії купецькі гільдії тісно пов'язані з торгово-економічною політикою Петра І. Правда, тогочасний поділ на них усього стану ще не передбачав відповідну градацію в оподаткуванні. Їхні фіскальні зобов'язання тоді ще не залежали від обсягів власних капіталів і прибутків. Хоча саме з того періоду почала чітко простежуватися урядова ідея щодо сплати ними недоїмок за мало імущих і неімущих міщан. Така тенденція існувала і протягом ХІХ ст. Разом з тим слід констатувати : в Україні, й зокрема в Києві, процес законодавчого оформлення купецтва дещо відставав порівняно з європейською частиною Росії. Практично на особливому становищі перебували купці-євреї, юридичний статус яких періодично ускладнювався, а вони особисто чим далі зазнавали все більшої дискримінації з боку різних рівнів влади.

Тільки з початком ХІХ ст. соціальний статус і ієрархічне місце купців у суспільстві набули більш чіткіших обрисів, зросли їх пільги (Маніфест

Олександра I 1807 р.). Правда, при цьому значні переваги надавалися власне російським, частково іноземним, негоціантам на всій території України, особливо в Києві. Водночас скасовувалося так зване “імените громадянство”, красномовно проголошене й дароване “Жалуваною грамотою містам” 1785 р. і вводилося престижне визначення “першостатейні”, з’явилося поняття “справжнього покупця”. При цьому в декілька разів, порівняно з 1775 р., зросли мінімальні суми грошей для вступу до гільдій.

Протягом усього XIX ст. досить високий встановлений ценз не зміг перетворити купецький стан у замкнутий. Його “рухливість” і поповнення новими особами зумовлювали, з одного боку, банкрута, а з іншого, – збагачення міщан і селян, яким дозволялося вступати в гільдії. Найяскравіше ще проявлялося в середовищі негоціантів найчисельнішої 3-ї гільдії, капітали і торгові операції яких були особливо обмеженими. На початок століття, за нашими підрахунками, рухливість у середовищі київського міщанства – потенційного джерела їх поповнення становила майже 45%.

Поступове зростання податкового тиску породжувало значні проблеми в основній масі купецтва й зумовлювало великі заборгованості через неспроможність виплати всіляких зборів. Помітно розширила можливості діяльності середнього міського купецтва реформа міністра фінансів Є.Канкріна 1824 р., вплив якої спостерігався протягом кількох десятиліть. Вона фактично вивела з “тіні” сімейні капітали, що оформлялися у такий спосіб, щоб уникнути сплати податків кожним індивідуумом.

Для політики царського уряду, зокрема першої половини XIX ст., у питаннях статусу купців слід визначити таку характерну рису: їм пільги надавалися здебільшого за “ географічним принципом” і головним чином з урахуванням етнічної належності та віросповідання. Від 60-х років вони стали значно ширшими, особливо для представників 1-ї гільдії в галузі торгівлі російськими та іноземними товарами по всій території імперії, при утриманні фабрично-заводських закладів, укладанні державних підрядів тощо. Для 70-х років стали типовими “тимчасові” переходи купців з однієї

гільдії до іншої в зв'язку з частими коливаннями об'ємів капіталів певних осіб наприклад тільки на рік. А головне на той період відбулося поступове стирання станових перегородок між негоціантами, міщанами та селянами, які торгували та мешкали в місті. Адже за наявності належної суми коштів купцем вже могла записатися будь-яка особа. Помітний поштовх цьому процесові дало скасування кріпосного права. В другій половині століття практично кожна купецька родина перетворилася на окрему "фірму", члени якої були пов'язані не тільки "кривними" вузами, а й спільними економічними інтересами, значення котрих при вирішенні справ виходило на перше місце. При цьому, юридично не визначені конкретні обов'язки кожного з них, тим не менш не могли вплинути на, так би мовити, традиції : глава – керівник, молодші родичі – виконавці його волі. Лише надання свідоцтва про отримання гільдії дозволяло відокремитись дітям і заснувати власну справу.

Як засвідчив фактичний матеріал, протягом 90-х років у процесі реформування системи оподаткування привілеї купецтва перетворилися вже на анахронізм.

РОЗДІЛ 3

УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ГОЛОВНІ ВИДИ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Влада й основні організаційні заходи в галузях торгівлі та підприємництва міста

Нині столичні ринки здебільшого знаходяться в приватному володінні, а в ХІХ ст. вони були власністю міста й приносили йому досить великі доходи. На кінець століття прибутки від них поступалися тільки так званому “оціночному зборі” з приватної нерухомості, тобто займали друге місце в надходженнях до бюджету. При цьому отримані кошти від торгівлі на одному з найбільших базарів – Бессарабському не враховувалися в бюджеті, бо оформлялися як прибутки з будівель на ньому.

Від початку ХІХ ст. вищі керівні органи Російської імперії все частіше звертали увагу на непорядкованість фінансової системи та ведення господарства в губернському місті. Так, Сенат своїм указом від 28 травня 1801 р. заборонив торговий обіг польських монет і наказав переплавити їх у Києві й продавати у вигляді злитків [282, с. 660-662]. З метою поліпшення ситуації заснували й відкрили декілька державних установ, які втім певною мірою стали дублювати повноваження й практичні функції вже існуючих. Зокрема 1803 р. на деякі з них поклали обов’язок упорядкування – “приведения в равновесие” – міського бюджету, доходів і витрат городян [371, с. VII]. Наступного року Комітет міністрів за участю губернатора сформулював і висловив окремі міркування щодо сплати міських недоїмок, а також запропонував створити при магістраті спеціальну комісію для розробки та забезпечення здійснення такого заходу й взагалі, щоб вона керувала фінансовими надходженнями та витратами. Це стосувалося і торгової сфери. Очолювати комісію повинен був війт, а до її складу входили представники від магістрату, купецького та міщанського “товариств”. Проте в процесі її діяльності більшість завжди становили члени магістрату й

ремісничої управи. Комісія з міських доходів і витрат мала в своєму розпорядженні відповідно визначений кошторис, а тому все що виходило за його межі потребувало спеціального дозволу вищої влади. Фактично комісія розпочала свою діяльність у 1806 р. Однак майже відразу відчулося, що вона не справиться з поставленими перед нею завданнями: зокрема, ліквідувати дефіцит коштів, який продовжував невинно зростати, незважаючи на введення нового “обивательського” податку [397, с. 617].

В той же час київський військовий губернатор і місцева поліція ретельно відстежували серед тутешніх купців боржників і примушувала їх до повернення відповідних коштів. Чиновники ж магістрату, як і раніше, нерідко досить недбало ставилися до вирішення таких справ, затягували їх розгляд (1802 -1806 рр.). Зокрема це стосувалося купців Зулідова, Ризи, Гальченко та Стрельбицького [207, арк. 6-9 ; 219, арк. 36 ; 220, арк. 162; 225, арк.1,2]. Стягнення боргів жителям Києва відбувалося навіть тоді, коли купець офіційно проживав далеко від міста, наприклад, в Одесі [243, арк. 1-13].

Створена ж комісія займалася й операціями банківського характеру, бо до її каси надходили кошти жителів за “помірковані” відсотки. На самому початку її активними членами були бургомістр Єфим Митюк, Яким Барський і Стефан Рибальський, а незабаром – Іван Могилевський, Андрій Скоролюб та деякі інші. Проте зловживання в комісії поступово призвели до краху цієї справи : вкладники вимагали свої капітали назад, боржники не повертали отриманих позик, наявних коштів залишилося обмаль. Тільки за рішенням – майже 97 тис. крб. за поручительство на відкуп, а їх не існувало. Ревізія ж виявила недостачу в касі в 3,9 тис. крб. і те, що понад 6 тис. крб. з неї одержав купець Тернавіот без будь-яких на те документів. Понад 20 тис. крб. міські представники перевитратили в ході будівництва нового Гостинного двору, розпочатого в 1809 р. [397, с. 163, 176] на Подолі замість старого, побудованого ще в 60-ті роки XVIII ст. архітектором І. Григоровичем-Барським. Перший Гостинний двір надавав свої послуги в ході ярмарків, але

приїжджі купці часто віддавали перевагу перебуванню в помешканнях своїх “колег”. Тому він давав мало доходів міській казни [272, с.137,138].

Всілякі махінації члени комісії дозволяли собі й з міськими майном і нерухомістю. Так, Пилип Лакерда, який “заправляв” у ній протягом 1817 – 1827 рр., купив у гостинному ряді на Подолі крамницю №29 на своє ім’я за 2288 крб., взявши їх з “комісійської скрині”. А по документам оформив крамницю серед іншої власності Києва. Проте використовував її тільки у власних інтересах. Після його смерті вона дісталася в “спадщину” сину того Антону. Лише 1829 р. крамниця перейшла в підпорядкування інших членів громадської комісії.

Чиновник О. Островський напроти Царського саду купив на своє ім’я будинок, але за міський рахунок. Згодом той перейшов до П. Лакерди як “комісіянту”. Останній “поступився” ним капітану Линовському за 5 тис. крб. Линовському П. Лакера перепродав і одну з своїх крамниць, оцінену в 2 тис. крб. На всі ці незаконні оборотки оформлялися “купчі кріпості”, які потім затверджував магістрат [272, с. 176,177].

Тому не дивно, що час від часу Київське губернське правління змушено було втручатися в такого роду сумнівні справи, зокрема, видавати *персональні дозволи* на влаштування крамниць у певних місцях, а на інші “накладати арешт”. Наприклад, 4 вересня 1811 р. було “накладено арешт” на палатку для дрібної торгівлі київського купця Смородина [227,арк.90]. А наступного року, на прохання місцевих купців, влада дозволила побудувати кам’яні крамниці на Двірцевій площі [230, арк.1].

Особливо корисливу зацікавленість члени комісії проявляли до питного відкупу, прибутки від якого лише в 1816 р. перевищили 300 тис. крб. Загалом же “представники” міського суспільства від часу заснування комісії до 1846 р., коли Сенат зробив вирок її кримінальній діяльності, розтратили, за підрахунками І. Каманіна, понад мільйон карбованців [397, с.179].

В серпні 1806 р. Олександр I затвердив “Розпис київських міських доходів і видатків, утримання київської поліції, київського магістрату та

словесного суду різних закладів”. Згідно нього річний кошторис становив 75 тис. крб. З них винні збори були найбільшими – 50 тис. крб., інші – порівняно дрібні. Цікаво те, що плата за використання землі в межах міста досягала всього 574 крб. (200 за торговельні обивательські бані, 362 – лавки, 12 – млини). А ось акцизи перевищили 3,8 тис. крб. (1020 за перевіз через Дніпро, 1000 – розведення мосту для пропуску під ним суден, 500 – вивантаження на міський берег товарів, 250 – викурювання смоли, 200 – відкуп ресторанів (герберів), 100 – записи в міську обивательську книгу, 250 – право іногороднім займатися промислом, 525 – квитки для візників) [422, с. 474, 475].

Безпосередньо вища влада, включаючи й імператорів, особливу увагу приділяла “контрактам”, на які з’їжджалося багато людей, а гроші наче “сипалися з рогу достатку”. Очевидець тих подій князь І. Долгоруков записав у своєму нотатнику: “Это очень возвысило красоту города и воспособствовало его отстройке. Дом для контрактов выстроен превеликий на Подоле... Все знают, что такое контракты. Они начинаются в январе и продолжаются недели три. В эту бешенную пору все магазины, лавки опустошаются, все распродают. Поляки наезжают кучами отовсюду для своих продаж, разменов, аренд и откупов. Из карманов их сыплются кучи золота и я видел такие дома, которые дают невероятный доход хозяину, например дом Сперанского занимается уже несколько лет сряду во время контрактов графиней Потоцкой, которая за две недели найма платила до 4000 р., а дом деревянный и далек от того, чтобы быть обширным” (1817 р.) [328, с.107]. Мандрівник Гун, відвідавши “контракти” в 1806 р., порівняв їх з найвідомішим у Європі Лейпцизьким ярмарком, який виник на три століття раніше [439, с.274-292].

Цікаво, що при будівництві другого Контрактового будинку в 1815 – 1817 рр. уряд дозволив використати проект англійського архітектора В. Гесте за участю українського архітектора А. Меленського, який долучився до спорудження й першої будівлі в 1800-1801 рр. (другий, дерев’яний, поверх

згорів під час пожежі 1811 р.). Відтоді торгівлю з Печерська поступово перемістили на Хрещатик, де до того існували ковальні та невеликі халупки [452, с.21].

Слід зазначити, що в 20-х роках вища влада цілеспрямовано здійснила декілька заходів з метою поліпшення ведення господарства в Києві та припинення зловживань. Тому для управління доходами та витратами організували спеціальний комітет, до якого ввійшли губернатор, предводитель дворянства, поліцеймейстер, міський голова та депутати від усіх станів, які володіли будинками в місті. Одночасно міністр внутрішніх справ, враховуючи той факт, що адміністрації міст для покриття витрат самі робили розкладки зборів і, що на зловживання при цьому надходили численні скарги, “предписав”, щоб у вересні кожного року Дума складала фінансовий кошторис і надавала б його на ознайомлення керівнику губернії. На казенні ж палати покладалася перевірка дотримання такого кошторису, результати якої додатково ревізувалися депутатами від міст.

В 1828 р. на території Російської імперії була здійснена загальна спроба стягнути з купців усі недоїмки, які накопичилися за земські повинності. Про це йшла мова в Сенатському указі, який побачив світ 2 липня [279, с.660].

Проте від таких дій влади помітних позитивних зрушень не сталося. Члени магістрату та інші міські чиновники, зображуючи зовнішню законність і нібито належне ведення прибутково-витратних книг, продовжували на власний розсуд розпоряджатися бюджетними коштами, мало уваги приділяли організації, отже розвитку, місцевої торгівлі. Тому не дивно, що зокрема 1818 р. особливо невдалим виявився Контрактний ярмарок. А 1820 р. з привезених сюди товарів на суму 686 550 крб. продали всього на 290 500 крб., тобто в 2,3 рази менше за можливе [371, Ч.1, с.540; Ч.2, с.72].

В липні 1828 р. Тимчасовий комітет для впорядкування Києва прийняв до виконання пропозицію міністра внутрішніх справ стосовно збору коштів з будинків і запису їх у міську обивательську книгу (якто вже було

встановлено в Санкт – Петербурзі). З цією метою розпочала здійснюватися оцінка нерухомості, по завершенні котрої був визначений “умеренный с цены домов сбор”. Наприклад, власники будівель, вартість яких коливалася в межах 10-100 крб. зобов’язувались вносити до міської скарбниці 1 крб. збору, коли 100 – 1000 крб., то збір складав 2 крб., а якщо 1000-5000 крб., то 10 крб. і т. д. Однак ставки збору з міської нерухомості не завжди залежали від вартості будівель. Зокрема для купців мало значення належності до певної гільдії: 100 крб. – для першої, 50 крб. – для другої, 25 крб. – для третьої, а для міщан – торговців і тих, які займалися промислами чи ремеслами, вони становили 10 крб. За переконанням В. Орлика, оподаткування міської нерухомості в Санкт–Петербурзі, Одесі й Києві слід вважати досить прогресивним заходом у податковій політиці царського уряду, адже воно не мало станових привілеїв і ці збори стягувалися з усіх обивателів, котрі мали нерухомість у Києві. При цьому найголовнішим слід визнати те, що розмір збору залежав від майнового стану платника – вартості його нерухомості чи торгових (промислових) оборотів, на противагу “архаїчному” подушному, який сплачували тільки податні стани [422, с. 477, 478].

Помітним реорганізаційним заходом у цьому напрямі слід вважали появу “височайше” затвердженого “Положения о доходах и расходах губернского города Киева, о управлении ими, и о квартирной повинности” від 17 вересня 1831 р. [262, с.30-45].

Окремо слід зазначити про негативний вплив Вітчизняної війни 1812р., яка призвела до політичного зменшення обсягів торгівлі й обмеження промислового виробництва в Києві. Хоча міська площа на той час продовжувала поступово розширюватися і в першій чверті XIX ст. вона досягла 4836 дес. Зокрема, вздовж Дніпра з північного заходу на південний схід простягалася освоєна смуга шириною від 2,5 до 5 верст, а довжиною на 16 верст [359, с.121-122]. До території міста ввійшли колишні околиці – села Куренівка та Пріорка, урочище Сирець та деякі інші. Після придушення повстання декабристів 1825 р. і поляків у 1830 р. вища влада в Росії ще

більше зміцнила місцевий військово-адміністративний апарат. Безпосередньо збільшила кількість військ, розташованих у Києві. Чим, зрозуміло, посилила діяльність тутешнього купецтва в галузі торгівлі й промисловості, спрямованих на вдоволення потреб прибулих вояків. У 1830-1832 рр. з Могильова до Києва перемістилася головна штаб-квартира 1-ї армії, а незабаром почалися значні роботи по спорудженню Київської фортеці. Одночасно посилилася роль міста і як важливого осередка, фактично центра, цивільної влади Південно-Західного краю. Створення в 1832 р. Київського учбового округу що охопив Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську губернії, також спонукало до пожвавлення економіки.

Особливо важливими для Києва виявилися відвідини імператора Миколи I у 1832, 1835, 1837, 1840, 1843-1845, 1847 і 1852 рр., бо він неодноразово цікавився і ставив питання стосовно негоціантів, ярмарків і т.п. Очевидно, наслідком першого перебування став іменний указ, даний Сенату від 16 грудня 1832 р. про будівництво шосе від міста до Броварів [328, с.909]. А в 1835 р. відбулася така його розмова з фельдмаршалом М. Муравйовим – Карським :

“ – Как торговля в Киеве? Улучшается ли?

– Не полагаю Ваше Величество; *купцы там более приезжие*, а с уничтожением главной квартиры (російських військ. – Авт.) они очень обеднеют : ибо мы там издерживали до миллиона рублей в год (!).

– Если перевести Бердичевскую ярмарку? Но я полагаю сие невозможным. Как ты думаешь о сем?

– Я думаю, Государь, что *ярмарки учреждаются безусловно по обстоятельствам и надобностям народа*, а потому и полагаю, что правительство не может назначать и переводить их, как равно и торговые дороги” [332, с.289-290; 391, с.199,200].

В той же період, коли Київ так активно відвідував імператор і інші високопосадовці держави, уряд, хоча і повільно, почав упорядковувати судноплавство на Дніпрі : споруджувалися канали, розширялося русло,

ліквідовувалися мілини та пороги, тощо. Наприклад, у річці в межах Київщини існувало близько 60 мілин, які сумарно простягалися на 25 верст. Нижче Києва по течії таких на 189 верстах налічувалося 49. Вони помітно ускладнювали професійну діяльність купців, адже через це судна вниз по Дніпру за добу могли подолати лише до 50-60 верст, а проти течії – 35 верст [352, №40 ; 353, №153 ; 436, с. 288,289 ; 314, № 17, с. 310].

Перший пароплав з'явився на Дніпрі 1823 р. Спочатку його функції обмежувалися головним чином доставкою різних будівельних матеріалів до Києва. В 1838 р. тут діяла вже ціла Дніпровська судноплавна компанія. На кінець 50-х років у її розположенні знаходилося 17 пароплавів. Тоді ж виникло “Товариство судноплавства по Дніпру та його притоках”. Все це неабияк сприяло зміцненню економічних зв'язків міста не лише з різними районами Наддніпрянщини, України в цілому, а й з європейською частиною Росії. В 1860 р. по річці в межах Київської губернії (відповідно й повз її адміністративний центр) пройшло майже 4 тис. суден і 4,7 тис. плотів з вантажем на загальну суму 11,8 млн. крб.

Протягом 1882-1894 рр. кількість лише парових суден збільшилася з 32 до 194. Зрозуміло, зросло також і чисельність інших видів суден (несамохідних). За ці ж 13 років обсяг вантажних перевозок збільшився в п'ять, а транспортування пасажирів – у чотири рази. Водночас слід зазначити, що флот навіть у кінці XIX ст. продовжував залишатися технічно погано оснащеним і був не дуже комфортабельним для людей. Власники, зокрема пароплавів, мало цікавилися побажаннями клієнтів, а головним чином збільшенням своїх прибутків [414, с. 148].

У кінці 60-х років розпочалося будівництво залізниць, які неабияк поліпшили зв'язки Києва з іншими містами Російської імперії. Так, від 1859р. було встановлено пряме сполучення міста з Москвою (загальний напрямок Курськ – Київ). У 1871 р. завершено будівництво Києво-Балтійської залізниці, завдячуючи якій набагато полегшився шлях до Одеси. В 80-х роках постійний залізничний зв'язок уже існував між Москвою, Одесою,

Харковим, Донбасом і багатьма іншими великими населеними пунктами країни. Київ поступово перетворився на своєрідний залізничний “вузол” через який ішли різноманітні вантажі в порти Чорного та Азовського морів, а з них углиб країни – імпорتنі товари [379, с. 126-129].

Тоді ж у місті відбувалося впорядкування паспортної системи та торгівлі в присутствених місцях, а також активізувалося переслідування купців-боржників, які тут намагалися сховатися. Так, міська поліція заарештувала купця Рибальченка, котрий з метою “полегшення” собі життя мав при собі декілька паспортів [215, арк.1,2]. У кінці 1830 р. київський поліцеймейстер одержав з Канцелярії військового губернатора “предписание” про необхідність збору та надання відомостей стосовно торгових угод, укладених в усіх присутствених місцях [234, арк.1-2]. Негоціант зі Золотоноші Белицький у 1831 р. звернувся до органів правопорядку, щоб ті допомогли стянути з переяславського колеги, який на той час переховувався в Києві, заборговані йому за векселем гроші [246, арк.1-7]. А купець 3-ї гільдії Прокоф’єв, не домігшись свого, вже поскаржився губернатору на міську поліцію за те, що вона не стягла борг з місцевого купця Маптюка (1833 р.) [102, арк. 1].

Досить непослідовно, з великими технічними проблемами в місті торувало собі шлях кредитування. Ще в 1781 р. було відкрито перший заклад такого типу – Київську контору асигнаційного банку. Головним чином її діяльність обмежувалася обміном асигнацій, а кредитних операцій не здійснювала. Втім через сім років контору закрили. Приблизно в той же час почав функціонувати перший громадський банк – “Громадська комісія”. Фонд його капіталів формувався з виділених магістратом коштів, а також вкладів клієнтів. Банк надавав позики міщанам і купцям, які мали нерухому власність, здебільше будинки в Києві. Протягом 1817-1827 рр. до його сейфів надійшло 306 910 крб. вкладів, тим часом видано – 198 973 крб. позик. Однак через зловживання і розтрати чиновників банк припинив своє існування [397, с. 108].

Помітною подією в Києві став дозвіл губернському секретарю І.Яценку та купцю Ф. Кіреєву відкрити аукціонну залу й спеціальну контору комісіонерів (1832-1833 рр.) [6, арк.1-4]. Цей захід, а також безпосереднє долучення до справи такого рівня чиновника яскраво засвідчили офіційне ставлення влади до економічних проблем городян. Крім того, подія у часі практично співпала з першим приїздом сюди імператора Миколи I.

Дієву участь у означених питаннях брав на себе й Київський приказ громадського піклування (“Киевский приказ общественного призрения”), який безпосередньо клопотався про укладання контрактів на постачання купцями товарів [54, арк.1-12]. Такій підхід помітно полегшував оформлення угод і забезпечував підтримку на високому державному рівні. А Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора зобов’язувала всі профільні установи не перешкоджати проведенню торгових обороток. Наприклад, вона наказала сприяти представнику подільського банку А.Добровольському, якого відрядили до Києва для проведення комерційних операцій і зміцнення торгових зв’язків між південно-західними губерніями Російської імперії (1834-1835 рр.) [8, арк.1-4].

Приказ громадського піклування, розпочав діяти ще в 1781 р., а вже в 1816 р. його вклади перевищили 907 тис. крб.. асигнаціями, 42 тис. крб. сріблом і 4 тис. червінцями. Спочатку заклад надавав позики тільки дворянам під заставу їх будинків. А від 1825 р. видача позик поширилася і на представників інших станів. До компетенції відання закладу входили такі прибуткові підприємства, що передавались в оренду багатіям, як млини, черепичні та цегельні заводи, аптеки тощо. В його підпорядкуванні знаходилась і місцева суконна фабрика. Проте найбільше прибутків до казни приказу надходило від позик, котрі надавались під заставу нерухомості, зокрема житлових будинків. Його справи йшли досить вдало і вже в 30-40-х роках заклад перетворився на один із найбагатших у Російській державі.

В 1835 р. імператор видав декілька указів, які стосувалися прав і привілеїв киян, а також статусу губернського центру. Так, в одному з них, від

23 листопада, наданому Сенату наголошувалося : *“В особенном нашем внимании к благосостоянию г. Киева, желая всемерно способствовать успехам населения его и промышленности, признали, ...что настоящий порядок его управления... не соответствует существенным выгодам города и что права, некогда ему данныя и на первый случай впродолжение до усмотрения подтвержденныя, одни давно уже сами собою прекратились, другия же в течении времени и с переменою местных обстоятельств, изменяясь в их действии, обратились во вред и отягощение целому составу городского общества, признали мы за благо, согласно мнению Государственного Совета, постановить: 1) для управления городских хозяйственных дел учредить в г.Киеве, по примеру других городов, на основании городского положения Городскую думу; затем упразднить городскую комиссию и передать ее дела в думу; 2) присвоить магистрату Киева в отношении губернского начальства и судебных мест все права и обязанности, какие присвоены прочим магистратам; 3) освободить городское общество от содержания городской стражи (2000 чел. пехоты и 500 конницы, с артиллерией), как от повинности для благоустройства города по настоящему его положению бесполезной; 4) распространить рекрутскую повинность на всех мещан*, приписанных к городу после ревизии 1782 г., а со старожилов взыскивать по 1 руб. за каждого следуемого с них рекута; подчинить мещан в их исках о безчестии общим законам; тем же, которые пользовались в таких исках шляхетским правом, назначить вознаграждение вчетверо больше, сравнительно с простыми мещанами” [304, с. 47].*

Отже, імператорський указ скасував магдебурзьке право, надане місту ще в кінці XV ст. Це сталося при генерал-губернаторі В. Левашові.

Інший указ, від 8 березня 1835 р., стосувався безпосередньо купецтва, його заохочень у галузі професійної діяльності, купівлі будинків у Києві, заснування підприємств тощо. Зокрема тим особам, хто протягом 3-х перших років, починаючи з 1836 р., побудує “фабрику” в місті “дарувалася пільга” не

* Також і купців.

сплачувати “гільдійські повинності”, а лише земські та загальні міські збори. Стосовно євреїв передбачалося “преградить поводы к праздности и промыслам незаконным”. Їм заборонялось купувати заселені будинки та маєтки. Коли ж їх вони отримували в спадщину, то протягом шести місяців зобов’язувалися до продажу таких. У всіх публічних актах, зокрема “торгових книгах”, вони мали використовувати російську мову, аж ніяк не єврейську [304, с.211].

Загалом же період, який настав після виходу цих указів, для діяльності багатьох місцевих купців, принаймні не єврейської національності, слід вважати сприятливим. Так, після довготривалих клопотань купець Линовський зміг отримати дозвіл на оренду Контрактового будинку [53, арк.1-153]. Помітно активізувалася видача офіційних документів на відкриття шинків, крамниць, складів тощо. Генерал-губернатор циркуляром від 1 січня 1844 р. санкціонував створення комісіонерських контор з продажу та купівлі будинків, маєтків, товарів, а також наведення довідок і т. п [186, арк.1-2].

Разом з тим продовжувалася посилюватися конкуренція між купцями, а особливо намагання витиснути єврейських торговців. Щодо останнього уряд займав двоїсту позицію, а тому обмежував економічні можливості євреїв до певної межі (якщо це було вигідно). Наприклад, він не задовольнив прохання київських негоціантів заборонити їх єврейським “колегам” брати участь у “контрактах” (1845–1847) [18, арк.1-6].

В середині XIX ст. у заходах уряду сформувався окремий напрям по страхуванню майна від вогню та капіталів. У зв’язку з цим уже в 40-х роках виникло декілька контор відповідного профілю. Водночас помітні зрушення відбувалися в транспорті. Їх зумовив, насамперед, всезростаючий обсяг вантажних перевезень. У свою чергу, збільшення транспортних потоків, а також необхідність зміцнення оборони Києва викликали потребу поліпшення сполучення через Дніпро. А тому 1848 р. розпочалося будівництво

Ланцюгового моста (завершено в 1853 р.). цей міст забезпечив порівняно легкий шлях на Лівобережжя, зокрема в Полтавську та Чернігівську губернії.

Важливим заходом стало заснування в Києві контори Комерційного банку. Йому передували такі події. В 1836 р. з політичних міркувань (наслідок польського повстання 1830-1831 рр.) закрили відділення (агенцію) Польського банку в Бердичеві, щорічний обіг якого досягав на той час 2,5млн. крб. Проте потреба в такій установі відчувалася досить сильно. Крім того, Польський банк зажадав повернути йому всі кредити, а гроші, які зберігалися у відділенні, перевів на свій рахунок. Тим самим з місцевої торгівлі та промисловості були вилучені значні кошти [450, с.116-117]. В зв'язку з цим тамтешня адміністрація порушила клопотання перед Міністерством фінансів відкрити контору Комерційного банку в Києві, на зразок одеської. Це питання обговорювалося декілька років, поки 24 травня 1839 р. не затвердили статут нової установи. Однак фактично вона почала діяти в лютому наступного року. Судячи з внесених вкладів, значення контори зростало досить швидко. Так, у перший рік функціонування вони становили 2,4 млн. крб., у другий -3,1 ; третій – 6,7, а в 12 рік (1852) вже перевищили 10 млн. крб.

Одним з основних завдань, які покладалися на контору, було сприяння розвитку промисловості сільського господарства та торгівлі всього південно-західного краю. Це навіть спеціально зазначили на законодавчому рівні в указі 1839 р. (№12369). Заклад приймав вклади, видавав позики клієнтам під заставу їх товарів і здійснював дисконт векселів. Позики, як правило надавались найбільш забезпеченим особам Київщини, Поділля та Волині терміном від трьох до шести, інколи дев'яти місяців. У вигляді застави брали : зерно, льон, вовну, прядиво, а також іншу сільськогосподарську продукцію. Проте найчастіше кредит надавався під нерухоме майно (масток, будинок тощо).

Водночас контора робила грошові перекази різним особам, зберігала гроші клієнтів у вигляді процентних вкладів. Активність відповідних

операцій зокрема в 1851 р., призвела до того, що різниця (сальдо) між позичками (174,8 тис. крб.) і вкладками (190 тис. крб.) досягала майже 15 тис. крб. на той час розмір вкладів становив 5,6% всієї суми вкладів Комерційного банку Росії.

Спочатку контора знаходилася на Олександрівській вулиці, напроти Царського саду, в приватному дерев'яному будинку фон – Юнка. Плата за оренду на той час становила 6 тис. крб. на рік. У 1847 р. вона перебралася в новозбудований кам'яний будинок, який належав Дворянській комісії. Конторі він обійшовся в 43 тис. крб. У 1862 р. її перетворили на відділення державного банку [391, с.180]. Зацікавленість органів управління й особиста ініціатива підприємців від середини 60-х років неабияк сприяли зростанню обсягів і розширенню системи кредитування. Наприклад, у 1864 р. баланс Київської контори Державного банку становив 8 млн. крб. У Києві виникли: в 1868 р. приватний Комерційний банк і Товариство взаємного кредиту, в 1871 р. – Київський промисловий банк, філії Петербурзького міжнародного комерційного банку та Волзько-Камського комерційного банку, в 1872 р. – Київський земельний банк. Протягом 80-х років у місті заснували відділення Дворянського земельного та Селянського земельного банків. В 90-х роках відкрили філії Російського для зовнішньої торгівлі й Полтавського поземельних банків.

Обіги коштів лише Київського комерційного банку за всіма операціями в 1880 р. перевищив суму в 256 млн., Київського промислового банку – 159 млн. Для “буржуа середньої руки” 1885 р. було засноване Київське міське кредитне товариство. Протягом 15 років своєї діяльності воно видало позик на десятки мільйонів карбованців.

Товариством взаємного кредиту керували найбільш поважні представники домовласників. Переважно воно займалося тим, що видавало позики під заставу нерухомості. В 1891 р. його внасні капітали досягли 2211 тис. крб., вклади та поточні рахунки – 8598 тис. крб., а позики –

11299 тис. крб. на той час заклад перетворився на найбільший серед інших кредитних банків царської Росії.

Київський промисловий банк заснували місцеві промисловці, серед яких значився і власник цукрових заводів Терещенко. В основі його діяльності були операції, пов'язані насамперед з торгівлею хлібом і цукром. Він функціонував до 1896 р., аж поки не привабив “капіталістів” з Москви під орудою відомого залізничного підрядчика Полякова. Того року заклад дещо змінив свій попередній напрям діяльності й був перейменований у Південно-Російський промисловий банк, а основний капітал збільшено до 5 млн. крб. у 1909 р. цей банк об'єднали з Московським міжнародним торговим і Орловським комерційним банками (з філією у Києві).

Окрім названих, на початку 90-х років вправно функціонували контори банків Френкеля, Епштейна, Куперника, Бальтерманца, Гальперіна, Левінсона, Данилевського, а також Київське відділення банкірської контори одеського банкіра Грубера та ін. [414,с.186]. Правда контора Гальперіна, заснована 1892 р., уже в 1896 р. припинила своє існування через банкрутство. Перед початком ХХ ст. у Києві функціонували 12 банківських контор, 18 позичково-ощадних кас, 4 позичкові каси та деякі інші заклади кредитно-фінансового профілю.

Правда, розвиток банківської справи в багатолюдному Києві мав ще й інший бік, який не завжди сприймався адекватно городянами, зокрема інтелігенцією. Особливо тоді, коли це зачіпало культурницькі інтереси освітян. Ось як про такі обставини середини 60-х років зазначив дописувач “Киевской старины” Василь Горленко : “ Когда повеяли новыя веяния и на патриархальный Киев дохнула *банковая зараза*, помещение библиотеки понадобилось под банк, который открывал следующий предводитель дворянства П. Д. Селецкий совместно с господином Виноградским. Но об отнятии права библиотеки на помещение не могло быть и речи, и за квартиру, взятую назад, дворянство стало уплачивать библиотеке 1000 рублей в год. Вскоре банк приобрел собственный дом и прежняя

квартира обратно отдана была библиотеке. Правление библиотеки совершенно основательно решило, что *оставаться в помещении, которое может быть обращено в очень доходные магазины, не было никакого расчета*. Сделав нужные приспособления, оно стало нанимать свою квартиру под магазины (г-жи Куликовской и Рейзе), а библиотеку перевело в более дешевую квартиру, приобретая возможность из квартирной суммы 2500 р. и 800 р. казенного пособия покрывать настоятельнейшие расходы ” [366, с.28].

В 1848 р. уряд дозволив купцям-євреям 1-ої гільдії брати в Києві відкупи, що дещо розширило їх права та економічні можливості [285, с. 572-574].

В 50-х – на початку 70-х років з новою гостротою виникали ті чи інші проблеми в оподаткуванні та впорядкуванні торгівлі в місті, адже стан останньої продовжував лишатися на вкрай незадовільному рівні. Так, Державна рада висловила думку й розробила постанову “О взимании сбора с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева”, яке 7 листопада 1851 р. затвердив імператор [277, с. 91-92]. Схожим чином побачила світ й інша думка цього вищого законодавчого органу держави – “О взимании сборов с купцов на земские повинности” від 4 (затверджена 24) грудня 1852 р. [278, с.750]. У 1853 р. виникла “справа” про антисанітарні умови і продаж недоброякісних продуктів на Печерському базарі. Слідство велося декілька місяців і було списано чимало десятків аркушів паперу [27, арк. 1-74]. Влітку 1868 р. знову загострилося питання “о принятии мер к устранению на базарах г. Киева при продаже жизненных продуктов, через что торговцы повышают цены и допускается монополия” [100, арк. 1-6]. А справи “по прошению” купців М. Сивоконя про дозвіл влаштувати рундук для реалізації м’яса на Хрещатицькому базарі, І. Шеліхова щодо розпродажу з аукціону виробів з його галантерейного магазину та групи негоціантів з приводу доцільності продовжити Онуфріївський ярмарок засвідчили значну “стихійність” у видачі відповідних документів і невідпрацьованість законодавчої бази в багатьох питаннях,

пов'язаних з торгівлею (1858–861 рр.) [64, арк.1-9; 35, арк.1-3; 39, арк.1-13]. Тому не дивно, що окремі особи без будь-яких дозволів відкривали крамниці, контори та інші заклади на самому Хрещатику. Наприклад, купець Карвін-Красинський, не оформивши необхідні документи в Міністерстві внутрішніх справ, заснував тут у будинку поміщика Галагана комісіонерську контору (1862-1866 рр.) [40, арк.1-95]. У 1867-1868 рр. не без ускладнень були відкриті в Києві й схожі установи “Теунер і Чеснок” та М. Шульгіна [44, арк.1-4; 45, арк.1-10]. Місцевому чиновництву доводилося вирішувати й питання про видачу паспортів різним особам з різних куточків України, які хотіли приїхати для продажу товарів [191, арк.28].

Продовжувалися спостерігатися порушення законів, як окремими купцями, так і в їхніх взаєминах з банками. Зокрема, протягом 1848-1864 рр. тривав судовий розгляд позову московського купця І. Шліхова на свого прикажчика-родича в Києві О. Шеліхова, який незаконно видавав від його імені векселі [132, арк.1-92]. Купець 3-ї гільдії О. Михайлов ніяк не міг розрахуватися з Київською конторою Комерційного банку, заборгувавши тій 3,6 тис. крб. (1862 р.) [150, арк.1,2]. Того ж року вдова місцевого негоціанта Л. Розмитальська поскаржилася на свого повіреного в справах купця Г. Віленга “за взятіє” її грошей у Київській і Полтавській конторах Державного банку і використання їх у корисливих інтересах. Останній, у свою чергу, звинуватив позивачку в “неправельном извете” [149, арк.1-3]. В 1864 р. у Києві йшло “листування” купця Зикова, повіреного в справах московських торговців Ніщенкова, Трепшина та калузького купця Шапошнікова, з тимчасовим комендантом Хрещенського ярмарку полковником Грибовським про сприяння в пійманні уманського купця Гросмана, взявшого в кредит товарів на 16767 крб. сріблом “и скрывшегося в неизвестном направлении” [арк.153].

Наведені приклади яскраво засвідчили той факт, що різні органи місцевої влади брали участь у вирішенні адміністративних і кримінальних порушень не лише в Києві, а й далеко за його межами.

В матеріалах Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора 1856-1859 рр. йдеться також про опікування частиною “великої чумацької дороги”, яка пролягла від Черкас через Ольшану, Звенигородку, Київ, В’язівку до Новоросійського краю [34, арк. 20-28].

Про необхідність впорядкування торгівлі в місті конкретно висловився київський голова в своїй доповіді на засіданні Думи у вересні 1871 р. У ній, зокрема, йшлося проте, що Старе місто конче потребує влаштування гарного базару, а тому було запропоновано визначити для нього місце на Львівській площі. Однак на ній не знайшли відразу придатної й належних розмірів території. А тому Київська міська дума восени того ж року оголосила конкурс на укладання контракту та підрядні роботи з планування базару в межах Львівської площі, Старо-Житомирської та Бульварно-Кудрявської вулиць. Незабаром проблему вирішили й на визначеному місті розпочалася активна торгівля, головним чином худобою, сіном і соломою. Через що базар на Львівській площі у народі прозвали Сінним [356].

Тоді ж схожа проблема виникла щодо базару на Хрещатицькій площі. Проте після того, як у 70-80-роках тут збудували будівлю Думи, декілька триповерхових будинків з крамницями, приміщеннями для контор, банків, тощо, базар зник. Хоча дискусія навколо нього винила ще не раз. Але перемогла позиція тих, хто доводив : по-перше, базарна торгівля помітно зменшить прибутки тутешніх магазинів; по-друге, галасливе торжище на фактично головній вулиці губернського центру виглядатиме “не по-європейськи”. В 1889 р. розглядався варіант критого ринку на зразок Венського. Тобто, продавці мали б щоденно привозити продукти, виставляти їх на пересувних лотках, а в 11 годин ранку згортати свою торгівлю. Власник садиби, яка межувала з площею, Фабриціус запропонував для цього свою ділянку землі. Однак, у цілях безпеки від пожежі або затоплення, а також через брак належної кількості землі, й така ідея залишалася нереалізованою. Правда, за деякими даними, через декілька років Фабриціусу вдалося

отримати від влади дозвіл на будівництво на своїй ділянці тимчасового скляного павільйону для продажу м'яса, риби, молока, овочів і т. п. [356].

Вчителька Н. Полуянська в своїх спогадах пригадала, як з мамою відвідувала мануфактурні крамниці на Думській площі, де прилавки щільно заповнювалися різноманітними тканинами на будь-який смак. Демонструючи їх, продавець драпірував її кінець наче “віяло”. Товар вибирався довго, аж поки весь прилавок не завалювався відрізами. Нарешті придбаний товар прикажчик спритно загортав у папір, перев'язував кольоровим мотузком і урочисто передавав покупцеві [429, с.469].

Стосовно середини 80-х - початку 90-х років слід також зазначити про такі події. За клопотанням місцевого купця Соломона Грайнома йому дозволили відкрити в Києві комісіонерсько-довідкову контору [163, арк.1-21]. Таку ж установу заснував і негоціант Рафаловський [166, арк.1-3; 168, арк.1,2].

А Київське товариство сільського господарства серед городян поширило “циркулярне повідомлення” про заснування в Одесі Комітету з продажу хліба, тим самим явно намагаючись долучити до цієї справи всіх зацікавлених осіб : і торговців збіжжям, і його виробників [171, арк.1]. Тоді ж активізувалася боротьба органів влади та поліції з “підмінною” торгівлею, яку практикували євреї в Києві та інших містах Південно-західного краю [165, арк.1-18].

На той час міські базари продовжували знаходитися на перетині трактів, у низинах, куди стікалися дощові води, перетворюючи торгові площі на болота. Поліпшити ситуацію адміністрація намагалася за рахунок прокладання дерев'яних рядів і покриття їх дахами. Вона ж чітко розподіляла тут місця, за які велася потужна конкурентна боротьба. Інколи право на них викупувалося на спеціально організованих аукціонах, де перемагав той, хто пропонував сплачувати більшу оренду. Суперництво в цій царині призводило до того, що оплата місця зростала від кількох сотен до тисячі карбованців на рік. Правда, при цьому помітно збільшувалися й обсяги

торгівлі на кожному постійному місці, що знову ж таки у вигляді податків збагачували Київ і його ринкове керівництво.

Хитромудрі старости, користуючись слушною нагодою, в усній формі дозволяли окремим торговцям займати місця на базарі навіть тоді, коли ті вже перед тим офіційно були орендовані іншими особами. Так, селянин Потап Петраченко з Малих Дмитровичів скаржився в Управу на те, що староста Печерського базару за хабар дозволив якомусь селянинові торгувати кавунами на місці, яке викупила його дружина й мала на нього відповідний квиток під номером 31. Причому, цей квиток видала безпосередньо Управа. Події ж на базарі завершилися тим, що незаконний продавець, посилаючись на дозвіл старости, відшмагав суперницю батагом і підбив їй око, а староста при цьому насміхався над постраждалою, примовляючи, мовляв, усе незабаром заживе. Коли ж таки почали розбиратися в суті справи, староста доводив, що селянин з кавунами мав також належний квиток. Однак перевірити його твердження вже не змогли, бо останній кудись зник, а свідки не бачили як давався хабар. І справу швидко призупинили [356].

В кінці XIX ст. у Києві з населенням у 265 тис. осіб налічувалося чимало базарів, які знаходилися неподалік один від одного: Печерський, Хрещатицький, Сінний, Житній, Галицький (у межах сучасної площі Перемоги), Володимирський, Троїцький і Бессарабський. Однак городяни часто висловлювалися за збільшення їх кількості. Вирішення цього питання цілком залежало від рішення засідателів Думи. Тому кияни, нерідко роками, були змушені оббивати пороги Управи, щоб вирішити свої проблеми. Зокрема 1895 р. майже 70 мешканців вул. Жилянської та прилеглих до неї районів звернулися до київського міського голови з таким проханням – заявою : “Жители районов между Шулявской, Нижне–Владимирской, Ботаническо-Никольской и Жилянской, а также Паньковской, Тарасовской и большей части (вблизи Благовещенской церкви) Мариинско-Благовещенской улиц давно испытывают большую трудность в приобретении свежих

жизненных продуктов, так как за таковыми нужно ходить чуть ли не за полторы версты на базары : Еврейский или же Троицкий *и пробывать там ежедневно по несколько часов*, особенно это тяготит бедных людей, оставляющих малых детей на произвол судьбы и тех, которые не имеют прислуги.

Приобретение же жизненных продуктов в уличных лавочках не всегда возможно, а если и случится иногда приобрести таковые продукты, то в частую не надлежащего качества и гораздо дороже цен базарных”.

На думку дописувачів, означену проблему можна було вирішити збудувавши у певному районі “базарчика” для продажу продуктів, а саме на майдані по Жилянській вулиці, в яку впиралася Тарасівська вулиця (поблизу садиби Міллера та заводу Бродського). На запропонованій території на той час знаходилися два склади з лісоматеріалами та каналізаційними трубами.

Далі прохачі-заявники пояснили свій задум так: “С устройством сказанного базарчика вся вблизи его находящаяся местность, представляющая ныне глушь, оживится; площадь принесет городу хорошие доходы за арендуемые под лавки и рундуки места ; окажется большая услуга всем в этой местности живущим, в особенности беднякам, селящимся в низовьях улиц Тарасовской, Нижне-Владимирской, Жилянской и прочих, а также домовладельцам по найму квартир, которых немало пустует по причине объясненного неудобства” (!) [356].

Незважаючи на такі, здавалося б цілком природне бажання й вигідну пропозицію киян, районна влада не поспішала з вирішенням проблеми. І це при тому, що таку ідею підтримали також 35 гласних Думи, які навіть направили спеціально створену комісію оглянути місце майбутнього базару. Засідання ж Думи й таємне голосування на ній взагалі зняли це питання на тій підставі, що мовляв, влаштування нового “торжища” завдасть великих збитків Володимирському та Троїцькому рынкам.

Жителі міста запропонували ще один вихід з ситуації, що склалася : влаштувати критий базар (точніше павільйон) з місцями для продуктів.

Однак територія, яку вони планували під нього відвести, ще з 1882 р. була призначена під житлові забудови. Тому і цю ідею влада не сприйняла позитивно. Загалом базарами відали спеціально створена при думі комісія та Управа. Саме до них зверталися ображені покупці й продавці зі своїми скаргами, а також дорослі городяни з пропозиціями. За правопорядком безпосередньо стежила поліція, за окремими підрозділами якої були закріплені певні райони. Зокрема Сінним базаром “опікувався” Старокиївський поліцейський участок, Бессарабським – Двірцевий, Галицьким, або як його ще називали, Еврейським – Бульварний, Троїцьким – Лебідський, Печерським – з однойменною назвою, Лукянівським – також. За ситуацію на Олександрівському базарі (поблизу Гостинного двору) відповідала подільська поліція, а на Житньому – Плосьького участка. Всі названі ділянки очолювали пристави, яким продавці змушено платили частку з своїх прибутків у вигляді хабара, відомого в той час під назвою “поліцейський податок”. Його розміри часто залежали від різних обставин, насамперед, бажання й настрою приставів. Так, в останній чверті ХІХ ст. один з них – Михайлов, який служив на Подільському участку, щоб зібрати такий “податок” водив за собою по Житньому базарові городових з лантухами, а то й з візком. Коли його вимоги перевищили всі допустимі “норми”, то торговці поскаржились на такі зловживання в Управу. Пристава звільнили, хоча він і вважав, що брав з своїх “підопічних” досить помірковано. Якщо забирав у продавця спиртним пляшку горілки, то порожню тару... завжди повертав!

Невід’ємним атрибутом кожного базару були дрібні крадії та шахраї, яких марно намагалася позбутися адміністрація. Місце кожного пійманого з них займав інший. Наприклад, на Єврейському базарі шахраї спеціалізувалися на реалізації годинників, які справно працювали в руках господаря, а коли їх купували вони через годину-дві ставали. Після того полагодити годинник не брався жоден майстер у місті. Продавець же тікав куди подалі від базару.

В кінці XIX ст. на київські базари щоденно прибувало до 30 тис. підвод з найрізноманітнішими сільськогосподарськими продуктами. На них панувала антисанітарія. Залишки товарів продавці найчастіше викидали на землю, де вони ставали здобиччю пацюків, собак і котів. Нерідко реалізовувалися зіпсовані риба, м'ясо, фрукти тощо [398].

Як би там не було, але в 80-90 роках Дума здійснила ряд заходів, які поліпшили стан торгівлі. Так, нею були створені спеціальні санітарні “обоз” і двір, на багатьох ринках і перед ними заасфальтували майданчики, вимостили площі. Правда і тут підрядники не забували про свої вигоди, а менше думали про загальний благоустрій. А він потребував все більшої уваги, активізації дій у суспільстві, вкладання додаткових значних коштів, нових прогресивних ідей і технологій, тощо. Адже в містах Західної Європи, Варшаві, Одесі, Москві, Петербурзі та інших адміністративних центрах криті ринки вже багато десятиліть розвивалися в такому напрямі. Певною мірою цьому сприяло “поблажливе” ставлення імперського уряду до представників іноземних фірм, які досить швидко поширювали свої знання й набутий досвід у Києві. Зокрема йдеться про дозвіл австрійській торговій фірмі “М.Вейнреб і К^о” у м. Лемберзі здійснювати профільні комерційні операції в Москві, Києві та Одесі [181, арк.1-8]. Зрозуміло, що навколо їх представництв не могло не гуртуватися місцеве купецтво (1899–900 рр.).

Цікавим є і той факт, що на початок XX ст. торгівля в місті продовжувала потребувати все нових площ, а тому його адміністрація намагалася часткового вирішити цю проблему за рахунок розширення роздрібної купівлі-продажу на території Київської фортеці, про що йшло наполегливе листування чиновництва з її комендантом [184, арк. 27-40].

Загальна ж тенденція проявлялася в тому, що, розвиваючись, постійна торгівля поступово витискувала ярмаркову. Купці, приїжджаючи до міста, все частіше назавжди осідали в ньому, влаштовували тут великі стаціонарні склади та крамниці, де зберігалися товари нереалізовані на базарах і ярмарках. Зростання прибутків головним чином відбувалося завдяки

порівняно швидкому збільшенню міського населення, яке потребувало все значніших обсягів продуктів харчування та предметів широкого вжитку.

Внутрішні економічні процеси та відповідні заходи влади призвели до того, що в 1890 р. на території Києва постійну торгівлю вели вже 4648 закладів. А на кінець століття тут також функціонували спеціалізовані магазини: 52 суконно-мануфактурні, 53 готового одягу, 23 взуттєві, 64 галантерейні, 92 бакалійні, 22 булочні й кондитерські, 50 книжкові, 14 тютюнові, 3 сільськогосподарського реманенту та інші [414, с.185].

Враховуючи той факт, що міські ринки, через які встановилися постійні економічні контакти з навколишніми й дальніми селами, потребували все більше спеціальних місць для торгівлі, адміністрація, з одного боку, розширювала їх корисні площі, а з другого боку, надаючи такі місця, значно подовжувала терміни оренди на них. На початку 90-х років кількість спеціальних місць на дев'яти базарах Києва майже досягла 3700.

При цьому слід зазначити і той важливий факт, що досить добре знання економічної та суспільної ситуації в Києві безпосередні спілкування з представниками купецтва вплинули на формування поглядів багатьох вищих урядовців Російської імперії, наприклад, міністрів фінансів і голів Кабінету (Ради) міністрів Миколи Християновича Бунге (1823-1895) й Сергія Юлійовича Вітте (1849-1915). Зокрема перший, народившись і тривалий час працюючи в Києві, досконально був обізнаним з потребами міста і, безперечно, розумів суть професійних інтересів місцевого торгового люду та підприємців. Характерно також і те, що з 1850 р. будучи професором Київського університету, а згодом і його ректором (1859-1880 рр., з перервами) він викладав курс політичної економії та поліційного права. Принциповим у його діяльності стало те, як послідовно М. Бунге відстоював *принципи вільної торгівлі*, оскільки від ступеня її розвитку залежить, на його думку, рівень буржуазного виробництва. В своїх працях “Теорія кредиту” (К., 1852), “Основи політичної економії” (К., 1870), “Банкові закони і банкова політика” (СПб., 1874) та деяких інших доводив: вільна торгівля є одним з

проявів свободи промисловості, а протекціонізм сковує приватну ініціативу, служить лише окремим особам, веде до застою в економіці. В цьому зв'язку він критикував ті положення державної політики, котрі вели до підвищення цін на товари в межах внутрішнього ринку, виступав проти монополії в цій царині. М. Бунге болісно реагував на сам факт відставання Російської імперії в 3-6 разів від ряду передових на той час країн Західної Європи та Америки.

Отже, в організаційних заходах центральної й місцевої влади в галузях торгівлі й підприємництва чітко прослідковувався взаємозв'язок соціально-економічних потреб міста, зокрема, його купецтва, із загальнодержавними тенденціями та проблемами розвитку господарства.

3.2. Купецька конкуренція

Протягом означеного періоду в економіці міста все активніше розвивалися капіталістичні виробничі відносини: з'являлися порівняно потужні фабрики та заводи з масовим застосуванням праці вільнонайманих робітників, чисельно зростав серед населення прошарок буржуазії, розгалужувалася й міцніла банкова система, поліпшувалися транспортні шляхи сполучення, нових форм набувала торгівля тощо. Будучи адміністративним центром губернії, Київ справляв значний вплив на господарський і політичний розвиток не лише Правобережної, а й Лівобережної України, всієї Наддніпрянщини.

Ще 1796 р. і 1797 р. своїми указами Павло I повернув Києву весь його попередній статус, офіційно втрачений унаслідок «Жалуваної грамоти містам», виданої Катериною II 21 квітня (2 травня) 1785 р. Остання нівелювала особливий устрій і привілеї міста, зрівняла його в правах з іншими адміністративними центрами імперії, надала найбільші пільги великим купцям і промисловцям, чим сприяла розвитку, в першу чергу, російської буржуазії. Одночасно посилювався процес денационалізації місцевого міщанства та купецтва. Розпорядження ж царського уряду 1801 р. і 1802 р. засвідчили, з одного боку, централістична політика не хотіла

залишати за Києвом помітної «автономності», а, з іншого боку, зловживання в ньому влади досягли особливо великих розмірів і вже давно викликали підозру при дворі [282, с.602; 357, с.ХХV-ХХХIV].

На той час у місті існувала велика кількість усіляких магазинів і торгово-промислових закладів, число яких невпинно збільшувалося. Наприклад, протягом 1817-1846 рр. їх чисельність зросла з 316 до 846. Серед останніх були: 27 спеціалізованих магазинів з продажу товарів підвищеного попиту (кращі з них належали іноземцям), 359 крамниць, 460 крамничок і рундуків для роздрібної торгівлі. В 40-х роках у магазинах місцевих купців збувалися різноманітні товари на 2,5 млн. крб., а заліза та виробів з нього на 1,2 млн. крб. Тоді це були досить значні суми коштів. Напередодні реформи 1861 р. у Києві нараховувалося вже 1057 магазинів і крамниць, 24 харчевні, 21 ковбасня, 29 винних погребів, 7 кондитерських, 3 гостинних двори та ресторани. При цьому функціонували 7 базарів: Галицький, Житній, Либідський, Лук'янівський, Львівський, Печерський, Хрещатинський. Щороку збиралися шість ярмарків, серед яких найбільшим офіційно вважався Контрактовий (проходив на Подолі 15 січня – 1 лютого). В 90-х роках постійну торгівлю тут вели близько 5 тис. торгових закладів, у тому числі 400 спеціалізованих [392, Т.2, с.117,185].

Поступово зростала й кількість гільдійського (тобто «справжнього») купецтва. Так, у 1835 р. таких нараховувалося всього 605 осіб, 1845 р. – 1325, а в 1861 р. – уже 1388 осіб. Перепис киян 1874 р. зафіксував наявність 4362 купців, що становили 3,43 % від усіх жителів міста. В 1897 р. до торгової буржуазії належало близько 30 тис. осіб [392, Т.2, с.119,187,188].

Для укладання всіляких контрактів до Києва щороку прибувало від 10 до 15 тис. осіб, а інколи й більше.

Зрозуміло, що за таких обставин і, зокрема, масового напливу «стороннього контингенту», в процесі купівлі-продажу не могла не виникнути активна конкуренція, а то й гостра боротьба за кращі можливості реалізації власних товарів. Форми та способи їх були найрізноманітніші.

Наприклад, одні купці поширювали чутки серед потенційних покупців про нібито недоброякісність виробів у своїх «супротивників», інші безпосередньо чи через корумпованих чиновників витісняли останніх з міських закладів торгівлі, а треті – відверто грабували конкурентів. Одночасно спостерігалася тенденція до монополізації окремих галузей у цій сфері.

Так, яскравим прикладом останнього може бути наполегливе клопотання київського митрополита Євгенія в Канцелярії київського військового губернатора стосовно заборони місцевим міщанам і купцям продавати воскові свічки “в подрыв доходам церкви” (1830 р.) [236, арк.1-6].

Значні обмеження в царині купівлі-продажу в межах міста поширювалися на представників єврейської національності. Зокрема, 14 травня 1829 р. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії видало київському цивільному губернаторові спеціальне розпорядження, щоб той вжив заходи для упередження “незаконної” торгівлі в Києві “лицам еврейской национальности”. Для них розроблялися навіть окремі правила в цій сфері [233, арк.394-398]. Чітко проводилася офіційна лінія навіть щодо виселення євреїв. Правда, час від часу уряд відступав від наміченого курсу. Так, у 1830 р. ним було прийняте рішення “Об отсрочке высылки из Киева евреев, имеющих недвижимую собственность” [308, с.338-340]. Сенатський указ від 9 вересня 1848 р. дозволив купцям-євреям I-ї гільдії брати відкупи в Харківській губернії, Києві, військових поселеннях і Азовському козацькому війську [285, с.572-474]. А 4 січня 1860 р. на самому вищому рівні була затверджена «думка» Державної ради про дозвіл купцям-євреям I-ї гільдії Царства Польського приписуватися по всім містам Російської імперії [286, с.21-22]. Разом з тим, у 1858-1859 рр. розглядалася справа про заборону торговцям-євреям міста, окрім купців I-ї гільдії, брати участь у купівлі речей на аукціоні, котрий проводила Київська комісаріатська комісія [37, арк.1-6]. А в 1874 р. відставні солдати царської армії єврейської національності, котрі мешкали в місті, скаржилися на Канцелярію київського військового

губернатора на “неразрешение торговать им во всех частях города”, а лише в спеціально визначених для них [50, арк.1-8].

Навіть іноземні торгові люди, котрі перебували в Києві, стежили за “правильністю” записів євреїв до купецького стану й у разі потреби сповіщали відповідні органи влади про порушення таких правил, особливо тоді, коли це стосувалося їх професійних інтересів. Наприклад, австрійський підданий Гринер сповістив “о неправильной записке в купцы” єврея Данцера і про “подложном получении купцом” Моргулісом грошей з Київської контори держбанку (1863-1865 рр.) [151, арк.1,2,3].

Дуже потужну конкуренцію київським купцям створювали приїжджі торгові люди, які постійно прибували до Києва з різних куточків України в пошуках вигідних контрактів і великих прибутків за рахунок різниці цін на внутрішньому ринку. Архівні джерела рясніють їх зверненнями до влади про надання дозволів відкрити їм профільні заклади. Так, волинський купець Р. Дасна у 1849 р. порушив клопотання щодо заснування книжкового магазину під час Контрактового ярмарку [21, арк. 1-4]. Канівський же купець 3-ї гільдії Брайнов добився безпосереднього “представлення” (передачі власних документів) київському губернаторові, щоб той видав йому дозвіл на проїзд до міста на період Хрещенського ярмарку 1856 р. [32, арк. 1, 3]. Проте, найбільш наполегливими у цьому аспекті (за кількісними показниками) виявилися бродські негоціанти. Вони просто “полонили” місцеві торгові осередки, часом витісняючи, в буквальному розумінні, на вулиці корінних конкурентів. Причому, окремі з них таким чином “навідувалися” до Києва ледь не щороку. Наприклад, бродський купець I-ї гільдії і банкир М. Каллір у кінці 50-х – на початку 60-х років активно “опановував” регіональну торгівлю за допомогою Хрещенського ярмарку. Також він відвідував “у торгових справах” Київську, Полтавську, Харківську, Херсонську та деякі інші губернії [194, арк. 1; 196, арк. 1]. А його земляк – негоціант Зієрман спрямовував свій шлях у справах до “мануфактурних домів” у Києві та Бердичеві [198, арк. 1-4].

З кінця 50-х років розгорнулася особливо гостра конкурентна боротьба між власниками пароплавів. До неї активно долучилися й найбільш заможні місцеві купці. Крім створеного тоді товариства пароплавства по Дніпру та його притоках, у 1888 р. виникло ще й друге. Незабаром вони об'єдналися. Їм багато в чому намагалися протистояти власники-“індивідуалісти”. В чому полягала суть цієї конкуренції зазначив один із сучасників: “Оплата за проїзд була зведена до мінімуму; наприклад за проїзд від Києва до Кременчука брали 20 коп., але коли об'єднане товариство призначило таку ж саму оплату, то приватні власники пароплавів, окрім квитка, давали за ті ж 20 коп. кожному пасажирові ще й булку, чим, зрозуміло, відвертали від об'єданого товариства масу пасажирів [339, с. 211]. Найцікавіше те, що в кінці кінців ця конкурентна боротьба завершилася не на користь пасажирів, як можна було логічно очікувати а злиттям капіталів власників пароплавів і значним підвищенням тарифів за перевезення людей і вантажів. Управління пароплавами досить швидко централізували і його керівництво перебрав на себе “капіталіст” Д. Марголін, який водночас був головою правління міської залізниці, газового товариства тощо.

Існувала конкуренція і в міжміському гужовому транспорті, оскільки розвиток промисловості, сільського господарства та торгівлі зумовлював втягненню в сфери економіки практично всі населенні пункти, розташовані навколо Києва.

Особливо широкими правами та значними пільгами в галузі торгівлі Києва користувалися, безперечно, представники різних суспільних верств з Росії й іноземці. В цьому їм всіляко сприяв царський уряд. Так, московський міщанин Костяков, який вів постійну торгівлю продукцією книгарень у місті, скаржився на незаконний продаж належних йому книг тутешнім купцем Литовським і одержав підтримку влади (1844 р.) [118, арк.1-2]. Зловживав своїм становищем і купець Савін, який приїздив до Києва з Брянська [210, арк.1-2].

На ґрунті недотримання правил торгівлі й відвертих зазіхань на чуже майно, несплату податків чи боргів, взаємини серед негоціантів нерідко загострювалися, призводили до конфліктів із законом і чиновництвом. Зокрема, земляк попереднього М.Азаров був вкрай невдоволений тим, що на придбаний ним “ліс” у київського купця Г. Лаврова наклали секвестр лише тому, що той зберігався у брата другого – Ф. Лаврова, заборгувавшого банку значну суму грошей (1864 р.) [154, арк.1-4]. А купець I-ї гільдії з м. Єйськ Горячкін і купець III-ї гільдії з Києва Жолтов вели між собою наполегливу фінансову суперечку протягом 1862-1865 рр. З метою її справедливого вирішення вони змушені були звернутися до Київської палати цивільного суду [205, арк.1-24].

Періодично, фактично впродовж усього XIX ст., представники російського купецтва, а також царський уряд розробляли все нові заходи стосовно поліпшення умов торгівлі «великоросіян» у Києві, що зрозуміло не могло не позначитися на статусі місцевих негоціантів. У спеціальних законодавчих актах, розпорядженнях профільних установ, «доповідних записках» окремих осіб різного рівня безпосередньо йшлося про прерогативу представників Росії в цій царині.

Про такий стан речей може свідчити розгляд справи з приводу “доповідної записки” старости Київського купецького товариства Чоколова “О мерах к развитию русской торговли в г. Киеве” (1891-1893 рр.). Документ у черговий раз конкретно засвідчив наявність профільних угруповань, діяльність яких цілком спрямовувалася на підпорядкування київської (і не тільки!) торгівлі власним економічним інтересам [173, арк.1,2,3 і далі].

Нерідкими “гостями” тут були також вихідці з Кавказу. Зокрема, протягом 50-х років тифліські купці спеціально викупували собі місця в Контрактовому домі для торгівлі на ярмарках. Втім, і за таких обставин не обходилося без зловживань з боку київського чиновництва. Для прибулих часто-густо незаконно підвищувалися ціни на заняті місця, не поверталися завдатки тощо. Так, мешканець Тифлісу Маркозов скаржився на Київську

міську думу за те, що та не повернула йому, як належить, грошей, проплачених наперед, за місце в Контрактовому домі на період проведення Хрещенської ярмарки [28, арк.1-21; 98, арк.1,2].

Своїми економічними вигодами Київ неабияк приваблював вихідців з Австрії, Греції, Італії, Німеччини, Персії, Польщі, Угорщини, Франції та інших країн. Багато з них, зайнявшись торгівлею, боролися за місцеві ринки збуту, відстоювали свої інтереси перед чиновництвом, влаштовували власні магазини та крамниці. Нерідко чоловіки одружувалися на киянках і отримували документи-дозволи на постійне проживання тут. Вже на початку ХІХ ст. іноземці разом з іншими іногородніми купцями на законних підставах вимагали від київського губернатора примусити урядників магістрату надати їм крамниці на час проведення ярмарків, бо ті того не хотіли робити [218, арк.1,2].

В цьому контексті передбачалося отримання іноземцями спеціальних дозволів царського уряду на в'їзд до Києва, навіть для представників Речі Посполитої, значна частина якої ще в кінці ХVІІІ ст. відійшла до Російської імперії і поляків було тут досить багато. Траплялося, що їм наперед визначалися ярмарки, на яких вони могли торгувати. Про це, зокрема, йшлося в справі 1842 р. щодо надання дозволів на прибуття до Києва іноземним, у тому числі польським, купцям для участі в Контрактовому ярмарку [13, арк.1,2]. У 1855 р. розглядалася схожа справа, але вже про дозвіл негоціантам Царства Польського брати участь у Хрещенському ярмарку [22, арк.1-121].

Один з перших, документально зафіксованих дозволів, наданих саксонському підданому на торгівлю в місті датовано 1803 р. [211, арк.1].

Парижські книготорговці Лекуєнт, Доре та Лендар у першій половині 30-х років організували тут активний продаж своєї продукції, аж поки останній не помер у Києві [104, арк.1-21].

В травні 1856 р. київський купець Б.Ференбах наполегливо добивався позитивного рішення з Канцелярії губернатора стосовно приїзду до міста

баденських підданих Адальберта та Кортиона Кризгобара *для спільної праці* в магазині з продажу годинників, органів і фортепіано [192, арк.1,2].

Наступного року стався масовий приїзд на Хрещенський ярмарок представників з Австрії, Персії, Угорщини та Франції «по комерційним справам», а конкретніше для продажу картин, бритв, мила тощо, а також з метою отримання відомостей про устрої різних машин на цукрових заводах. Це неабияк зацікавило київського цивільного губернатора та старшого поліцмейстера й вони почали збирати відповідну (секретну) інформацію [193, арк.1-16].

Матеріали Київського губернського правління 1860 р. зафіксували наявність голандського підданого й одночасно київського негоціанта К.Стростмана, який скаржився на купців І.Броцького та М.Вайштейна за незаконне набуття в лихваря Лейби Рокіти векселя першого на суму 6 тис. крб., які тому заборгував М. Вайштейн [148, арк.1-12]. Ось такі непроті стосунки склалися між голандським купцем, з одного боку, та його українськими партнерами по бізнесу, з іншого боку.

А негоціант з Варшави С. Бергман постраждав у Києві лише через те, що на його товари помилково наклали “арешт” разом з продукцією неспроможного до виплати коштів боржника Я. Тетерзилле під час Хрещенського ярмарку (1845-1852 рр.) [120, арк.1].

В 40-60- х роках ХІХ ст. до історії купецької торгівлі в Києві мали безпосереднє відношення декілька судових справ австрійських підданих. Так, Натензон і Каллер вимагали від дочки померлого купця Левенберга* Клей, яка на той час мешкала в місті, повернути борги батька [116, арк.1-24]. Із схожою вимогою звернулися до влади ще два негоціанти з Австрії – Райх і Штерин [117, арк.1-13].

Інші три австрійські (?) піддані – І. Микло, І. Гинко та Г. Порубський (можливо, їх прізвища дещо “українізували” місцеві чиновники) в 1845 р.

* Цілком ймовірно, їх співвітчизника.

просили у влади спеціального дозволу на торгівлю іноземними товарами саме в Києві [61, арк.1-3].

Серед іноземних купців, які особливо вдало конкурували з київськими, джерела також зафіксували вихідця з Гамбурга Бенгоуера. В 1858 р. той примусив київського купця Унгера (також німця?) виплатити борг, який виник у процесі торгівлі [145, арк.1-2]. А італійський підданий Галліко спокушав місцевих жителів закордонними лікерами [164, арк.1-3].

В зв'язку з суперечками та гострими конфліктами між купцями царський уряд змушений був періодично поновлювати правила торгівлі відповідно вимогам часу, а поліція ретельно стежити за дотриманням їх на місцях. Зокрема, 2 травня 1868 р. побачив світ “виконавчий циркуляр” Департаменту поліції “О правилах торговли иностранцами ” [101, арк.17-18]. Крім того, як нам вдалося простежити за архівними документами ХІХ ст., починаючи з 20-х років і до кінця століття, майже щороку поліцейською частиною збиралися відомості про прибулих у Київ осіб, котрі торгували на місцевих ярмарках, обіги тут коштів, вивіз і привіз товарів, їх вартість, найняті квартири, неординарні події й підозрілих суб'єктів тощо.

А в 1853 р. з метою торгувати в столиці України приїхали (згідно документа) два австрійських підданих, угорця (?) за ціональністю, але з прізвищами явно іншого походження – Мечеті та Клопочевський [61, арк.1-2].

У зв'язку з наведеними вище прикладами, стає цілком очевидним той факт, що окремих купців-іноземців, які тривалий час проживали в Києві, могли записувати до відповідних реєстрів під російськими чи українськими прізвищами. Наведемо ще один характерний випадок. Згідно «представлення» в Палату цивільного суду 1867 р. щодо підтвердження доручення вдови купця Д. М. Коципинської, виданого колезькому секретарю В. – М. Туркуллу, стало відомо, що та володіла в місті музичним магазином, отриманим після смерті чоловіка – австрійського підданого. А він за

документами значився саме як Коципинський і досить тривалий час мешкав у столиці (фактично мав постійну прописку) [203, арк.182].

Правда, при цьому вихідці з Австрії могли мати свої економічні інтереси в різних містах Російської імперії. Так, на початку 90-х років розглядалася справа “по прошенню” фірми “М. та І. Мангль” у Відні, котра вже мала свої відділення в Петербурзі, Москві й Тифлісі, дозволити їй заснувати ще й у Києві магазин з продажу одягу та вивісити на його фасаді зображення австрійського гербу [170, арк.1]. У 1897 р. київський губернатор розглядав клопотання торгового дому “Генрі Сміт і К^о” на предмет доставки в місто з-за кордону устаткування для електричного освітлення [201, арк.84]. А в 1899-1900 рр. вирішувалася доля фірми “М. Вейнреб і К^о” у м. Лемберзі, представники якої побажали проводити торгові операції в Москві, Києві та Одесі [181, арк.1-8].

З’ясувавши основні причини, форми та тенденції конкуренції, що існувала в місті серед купецтва, цікаво розглянути ставлення до неї хоч деяких сучасників – місцевих жителів, а також представників влади. Яскравим прикладом цьому можуть бути судження М. Бунге – киянина за походженням, міністра фінансів і голови Кабінету міністрів Росії. На його думку, висловлену на сторінках “Отечественных записок” 1857 р. (№2), вільна конкуренція – це основа буржуазного способу виробництва, яка “збуджує дрімучі сили народу”. Він розглядав конкуренцію власне як регулятор встановлення “справедливих” цін і прибутків, “рівновагу” продуктивних сил. Вона, зазначив Бунге, є “справедливим цінителем і головним двигуном економічного розвитку”, “природною” основою, вічною формою виробничих відносин. Київський професор, який добре був обізнаний із становищем у місті, вважав, що прибуток від реалізації товару не від того високий або низький, що одержується більш або менш виробів за покриттям витрат за працю, а від цін, котрі встановлюють попит, пропозиція та “вживання капіталу”.

Таким чином, протягом усього ХІХ ст. у місті “корінним” купцям складала гостру конкуренцію не лише українські, російські та інші «імперські» торгові люди, а й іноземці. На неї помітно впливав процес денаціоналізації місцевого купецтва та міщанства, урядова політика протекціонізму, особливо стосовно російських поміщиків і негоціантів, а також зловживання чиновництва різних рангів. Монополізація окремих видів торгівлі призводила до усунення численних груп дрібних учасників купівлі-продажу, робила її менш ефективною. Боротьба ж купців за ринки збуту мала найрізноманітніші форми: від поширення негативних чуток про товар свого конкурента до його пограбування.

3.3. Характерні риси й особливості професійної діяльності

Природно, що основним способом заробітку та накопичення коштів негоціантів у всі періоди їх існування була торгівля, навіть для тих з них, хто заснував і володів власними підприємствами – мануфактурами, заводами, фабриками, тощо. Бо вироблену на них продукцію треба було якось і десь реалізовувати : чи через посередників, чи особисто. Причому, на початку століття в професійній діяльності купецтва чітко простежувалася одна характерна риса: тісний взаємозв’язок з казною, державними підприємствами, постачанням товарів міщанами та селянами (особливо сільськогосподарської продукції останніми). Принаймні, це яскраво спостерігалось до 30-40-х років, поки не набрала сили більш-менш самостійне купецьке підприємництво. Адже до того в Києві воно розвивалося досить слабо [348, с.168].

Тому-то архівні справи початку ХІХ ст. й зафіксували порівняно дрібні торгові операції купців з різними особами, а головним чином стягнення з них усіляких боргів, невиклат і неустойок за порушення контрактів. Найтипівішими серед них стали такі. Київський купець Варшаура мав спільний бізнес продажу пшениці з негоціантом Пацом, який недопоставив

першому 1063 корців*. Справа для з'ясування стосунків між обома компаньйонами потрапила на розгляд до Канцелярії київського військового губернатора (1803 р.) [208, арк.1-2]. Тоді ж постало питання про стягнення боргу з купця Тернавського на користь вдови капітана Лукашевича [209, арк.1,2]. Наступного року Київський магістрат активно долучився до вирішення справи про невиконання купчихою Полнеховою грошей по векселям колезькому асесору Барінову [217, арк.1-3]. А купець Овчинніков не виплатив боргу дворянину Хильчевському [214, арк.1-3]. Місцева поліція повідомила про те, що за її допомогою купець Бичковський 1 червня 1804 р. нарешті розрахувався з міщанином Коноваленком за його “службу” [219, арк.58]. Схожі стосунки з'ясовували й київські негоціанти Лейзерович (позивач) і Яруцький (боржник) [213, арк.1,2]. А їх “колега” Абрамович у ході торгових оборудок примудрився привласнити 2 тис. крб. черкаського “побратима” Шлеймовича, за що й зазнав переслідування з боку органів правопорядку (1805 р.) [221, арк.1,2].

Як бачимо, наведені приклади засвідчили незначні епізоди в професійній діяльності купців із залученням малих сум коштів. Однак важливо те, що в цю сферу долучалися особи різних станів і прошарків суспільства.

Також слід зазначити і те, що вкрай незадовільний санітарний контроль на київських базарах дозволяв торгувати на них зіпсованими продуктами. Так, Журнал реєстрації вихідних документів зафіксував у 1804 р. масовий продаж тамтешніми купцями “поганого” м'яса.

Типовими явищами тоді стали розтрати казенних грошей, незаконний продаж державного майна та запасів харчування. Наприклад, у 1811 р. київський купець Личков продав збіжжя, яке належало казні, а виручені гроші привласнив. Однак Київське губернське правління розраховуючи на усвідомлення ним своєї провини, дозволило взяти розтратника на поруки [228, арк.14,15].

* Насипна міра: корець дорівнював 6 пудам.

Ще більше ситуація, пов'язана з торговою діяльністю, погіршилася в кінці 20-х – середині 30-х років. Так, у літку 1828 р. був розроблений цілий комплекс заходів з боку влади й правоохоронних органів щодо боротьби з спекуляцією в місті [231, арк.1-5]. Активізувалося переслідування продавців неякісних товарів. Наприклад, купця Бухтєєва на початку 1830 р. оштрафували за зроблений брак при виготовленні лафетів [244, арк.1-7]. А пристав Києва сповістив міську поліцію про знайдену в крамниці купця Сивоєва “гнилу” ікру і закликав покарати непорядного продавця (1831 р.) [235, арк.1-2]. Продовжувалася невивплата зароблених грошей різним особам, зокрема вихідцям з Росії [239, арк.1-17; 238, арк.1-31;106, арк.1,2]. Одним з рекордсменів з невивпланих боргів став негоціант Маркович, винний дійсному статському раднику Дунаєву 5 тис. крб. (1829 р.) [242, арк.1-14]. Колезький регістратор Булкін у 1833 р. поскаржився на купця Червинського, який без дозволу продав його борошно та солод, залишені на тимчасове зберігання [103, арк.1-10]. За не поставку купцем Подгайним провіанту в казну, його будинок опинився в заставі [52, арк.1-32]. А негоціант Гернер був притягнутий до адміністративної відповідальності за нерозрахунок з аудитором 9 класу Тарлінським за поставлену тим на завод глину (1834-1835 рр) [40, арк.1-6].

Разом з тим, попри всі названі та й інші негаразди в місцевій торгівлі, купецькі оборудки невпинно зростали. Велику роль у цьому процесі відігравав розвиток підприємництва. Помітне місце в ньому займала, зокрема, Києво-Межигірська фаянсова фабрика, яка почала діяти на початку ХІХ ст., підпорядковуючись магістрату. В 1822 р. вона перейшла у розпорядження царської казни. На ній, головним чином за рахунок примусової праці приписних державних селян Нових Петрівців і Вовків, виготовлялось понад 120 видів фаянсових виробів, серед яких 76 були вищої якості. Незважаючи на їх порівняно високу вартість, всі вони користувалися великим попитом і досить швидко збувалися не лише на території імперії, а й поза її межами [407, с.113]. І як зазначила газета “Северная почта” в 1816 р.,

оскільки в губерніях, які межують з Санкт-Петербургом, немає такого профілю підприємств і з такою якістю виробів, то Міністерство внутрішніх справ розпорядилося знану кількість посуду доставити саме на продаж у північну столицю [354, №9]. Вироби безпосередньо реалізовувалися на фабриці, київських магазинах, розвозилися купцями по різних куточках України, Білорусі, Росії, а також Західної Європи, зокрема в столицю Франції - Париж.

Попервах продаж фаянсових виробів приносив великі прибутки не лише господарям фабрики, а й купцям які мали з нею бізнес [312, с.30]. Тільки 1806 р. доходи на підприємстві досягли майже 85 тис. крб. Однак, після пожежі 1810 р., яка знищила ледь не всі будівлі й машини фабрики, розміри виробництва на ній почали невпинно зменшуватися. Наприклад, у 1813 р. тут було виготовлено посуду на 58 тис. крб., а в 1856 р. – тільки на 22 тис. крб. Навіть передача підприємства в оренду місцевому купцеві вже не змогла докорінно змінити його становище на краще [407, с.114].

Одночасно з казенними підприємствами, в основі функціонування яких домінувала примусова праця, існували мануфактури, що належали безпосередньо купцям або міщанам. На них вже широко використовувалися вільнонаймані робітники. Одним з перших такого типу підприємств став у Києві “завод” лойових свічок, заснований купцем Ходуновим на Печерську в 1811 р. Його щорічний чистий прибуток досягав 27 тис. крб. Поступово капіталістичні мануфактури почали кількісно переважати в таких галузях промисловості, як шкіряне та цегельне виробництво, а також машинобудуванні. В 40-х роках серед інших виділялись два заводи : мідних, залізних і чавунних виробів братів Дехтерьових, які переселилися до міста з Калуги в першій чверті ХІХ ст., та шкіряний купця першої гільдії Серебрякова на Куренівці. Другий розвивався особливо швидкими темпами, досягши щорічного випуску продукції понад 50 тис. шкір, що в грошовому еквіваленті доходів становило близько 143 тис. крб. сріблом (наприклад у 1845 р.). Важливим є той факт, що з постійно працюючих на заводі

65 вільнонайманих робітників, більшість набирали в м. Орел. Великим вважалося й стеаринове підприємство купця Фінке з 36 робітниками, на якому вироблялося за рік від 1,8 до 2,5 тис. пудів свічок і від 1,7 до 2,3 тис. пудів олеїнової кислоти. Фактично названі підприємства майже повністю забезпечили потреби городян (і не тільки!) у шкірах, свічках і мили, котрі до того привозилися з-за кордону.

Підприємство купців Дехтерьових, виникнувши в 1836 р., заповнило “нішу” у виготовленні котлів, гідравлічних пресів, апаратів і іншого устаткування для цукрово-переробної та спирто-горілчаної галузей. На ньому постійно працювало близько 150 вільнонайманих робітників і в разі необхідності від 15 до 25 поденників. В літню пору інтенсивність виробничого процесу набагато зростала, для чого набирали додатково 50-100 чол. Причому переселяли їх сюди, як і на заводі Серебрякова, переважно з Росії. Важко однозначно твердити про те, що чи при наборі робітників у першу чергу відігравав етнічний фактор. Очевидно, на думку власників підприємств, росіян за походженням, особи з промислово розвинутих міст Росії більше підходили для їхнього виробництва, як краще з ним обізнані. Вартість же щорічної продукції дехтярьовського заводу, як правило, коливалася від 50 до 75 тис. крб. сріблом.

Матеріали для нього купувалися: залізо та мідь у Сибіру й на Звенигородському ярмарку, а чавун і деревина в Київській, Чернігівській і Орловській губерніях. Збут виробів відбувався на території Київської, Волинської та Подільської губерній, а також Царства Польського.

Для шкіряних заводів, у тому числі й Серебрякова, сирі шкіри купувалися як у місцевих різників, так частково в Харкові, Миколаєві, Балті, Орші й інших місцях. Оброблена ж продукція збувалася, крім Києва, в багатьох сусідніх губерніях, а спеціально поставлялася “під замовлення” в місцеву комісаріатську комісію для військ.

В першій половині XIX ст. на території Києва функціонувало 11 цегельних заводів: 2 казенні, 1 монастирський і 8 приватних, продукція

яких загалом забезпечувала потреби городян. Серед них виділявся завод капіталістичного типу Єйсмана, заснований 1833 р. Протягом п'ятнадцяти років його функціонування кількість вільнонайманих працівників у ньому зросла з 15 до 150 чол., які виробляли щорічно близько 2 млн. штук цеглин.

Всього ж у місті на середину століття налічувалося 73 промислових підприємства, на яких разом з допоміжним персоналом працювало до 7 тис. осіб. А продукції вони виробляли на суму близько 2,3 млн. крб. Це дало привід журналістам зарахувати Київ до найбільш промислових міст Російської імперії [355 №6. С.24-26; 381, с.132].

Позитивний вплив на місцеву економіку в середині століття мали подальший розвиток пароплавства та будівництво шосе, що поліпшило умови торгівлі з Поддніпров'ям, особливо з Лівобережною Україною, та зумовило активізації посередницької торгової діяльності. В свою чергу це сприяло виникненню нових галузей промисловості, наприклад металообробної, котра крім основних виробів із заліза, міді й чавуну, виготовляла парові машини. З'явилося декілька заводів відповідного профілю, зокрема Дегтярьових, Доната та Липковського і К^о на Звіринці (останній у 1858 р.) посилили промисловий потенціал також новозбудовані підприємства з виготовлення взуття, одягу, скла, шкіри тощо. На той час у Києві вже оформився цілий комплекс власне капіталістичних підприємств, якими володіли головно місцеві й російські купці.

Як певну специфіку виробництва в місті, слід розглядати переважання підприємств, основне функціонування яких базувалося на переробці сільськогосподарської сировини. В галузі харчової промисловості серед таких слід виділити паровий і вальцьовий млин "Товариства Київського торгового борошномельного млина", збудованого в 1854 р. Два підприємства спеціалізувалися на виготовленні меду і пива. Перше належало Києво-Печерській лаврі, друге – німецькій купчисі Х. Марр.

Отже, крім господарів-чоловіків утримували підприємства й жінки. Втім, незалежно від статі власника, на підприємствах здебільшого були

відсутні елементарні норми техніки безпеки, погано харчували робітників, безпідставно штрафували, а за найменші прояви невдоволення карали в різні способи.

В процесах промислового виробництва практично повсюдно домінувало застосування ручної праці та примітивної техніки. Робочий день тривав здебільше 13-15 годин. Наприклад на заводі з виготовлення шкіри (власник купець Серебряніков) і металообробному заводі Дегтярьових робітників примушували працювати в літній сезон з четвертої години ранку до восьмої години вечора, а взимку – з шостої години ранку до девятої години вечора. На стеариновому заводі купця Фінке робочий процес стабільно тривав з шостої ранку до сьомої години вечора, а на Межигірській фаянсовій фабриці – з п'ятої години ранку до восьмої години вечора [445, Ч.3, с.166, 184, 211, 265].

Зрозуміло, що дуже тяжка і фізично виснажлива праця робітників, як правило, підприємцями оплачувалася не адекватно. Так, у 40-х роках на цегельному заводі Ейсмана за неї платили від 2 до 4 крб. на місяць, правда, із забезпеченням робітників хазяйськими харчами. Серебряніков своїм працівникам платив від 4 до 11 крб., а Фінке – від 3 крб. 25 коп. до 6 крб.

Заробітної плати, яку видавали купці, часто не вистачало навіть на прохарчування людині. Крім того, ціни на продовольчі товари постійно зростали. Лише протягом 1853-1856 рр. вартість житнього борошна підвищилась більше ніж у два рази, а крупи гречаної, мяса й олії в півтора рази.

Тісний зв'язок: підприємство – склад (амбар) – магазин – покупець особливо позитивно спрацьовував у найбільш заможних торговців. Він дозволяв як найкраще виробляти, зберігати й реалізовувати всілякі види продукції. Зокрема в першій третині століття для зберігання хліба графи Браницькі збудували чотиріповерхову споруду – найбільшу в Києві. І в цьому був свій резон, адже до кінця 30-х років посередницьке значення міста “контрактів” залишалось досить значним (до зростання ролі Одеси як

важливого пункту з продажу збіжжя). Всього ж на той період існувало 8 облаштованих великих магазинів, де торгували хлібом. У значних розмірах йшла щорічна закупівля, а потім продаж кримських вин (до 145 тис. пляшок), які домінували над партіями іноземних (близько 76 тис. пляшок). Великих обсягів, фактично до початку ХХ ст., досягала торгівля цукром [391, с.203]. У 50-х роках його головними осередками збуту стали ярмарки, де торгівля велася за зразками та пробами в кредит, отже набула біржового характеру. Мало того, якщо цукор на київських ринках з'явився, лише в 40-х роках, то вже незабаром місто набуло все імперського значення в сфері його збуту.

До цього процесу також долучалися різні особи й безпосередньо чиновники державних органів влади. Про обсяги цього виду виробництва може зокрема свідчити той факт, як про це зазначив київський старший поліцмейстер у своїй доповідній записці від 1857 р., що колезький асесор Сальников після використання не повернув купцю Каневському 2700 рафінадних глиняних форм [142, арк.1-2]. Окремі з них не лише вивозили цукор для реалізації за кордон, а й ставали там досить поважними й знаними персонами. Так, “потомственный почетный гражданин г. Киева” Бродський поставляв цей продукт аж у Персію, де за “оказанные услуги” отримав орден від самого шаха. Причому, на рівні губернатора Бродському дозволили офіційно прийняти й носити таку нагороду [162, арк.1-9].

Зростаючі потреби в машинах для своїх господарств багато поміщиків задовольняли на складі сільськогосподарських машин і знарядь братів Бутенопів.

Відразу після кризи 1859-1860 рр. у Києві було засновано чимало дріжджових заводів. Зокрема один з таких у 1864 р. відкрив Менцер, інший, з паровим млином, у 1872 р. купчиха Чоколова (на Глибочиці). Такого ж профілю “фабрики” виникли в 1869, 1880, 1883, 1885 роках, на яких було зайнято до 170 осіб, а продукції реалізовувалось щорічно за межами міста близько 20 тис. пудів. А на восьми медо-пивоварних заводах працювало

понад 300 робітників і виготовлялося більше 220 тис. відер пива та 21 тис. відер меду (1885 р.).

Тоді ж порівняно великих обсягів набувало тютюнове та цигаркове виробництво. В 1861 р. і 1867 р. брати Кочени відкрили дві такі фабрики. В 1885 р. у Києві функціонували вже дев'ять тютюнових підприємств, на яких працював 851 робітник. При чому їх продукція вивозилася в багато міст Росії й навіть за кордон.

В 1867 р. на Вознесенському спуску, 31 (сучасна вул. Смирнова-Ласточкина) М. Золін заснував єдиний на той час у губернії макаронний завод. У середині 80-х років на ньому працювало всього п'ять робітників, але вони виготовляли 2700 пудів макаронів щороку.

В борошномельній промисловості найбільші підприємства належали Бродському, Шлейферу та торговому дому "Фатєєв, Могилевцев і Роговцев". Наприкінці XIX ст. лише 8 великих млинів кожного року переробляли до 6 млн. пудів зерна. Житнє борошно та висівки реалізовувались на місці, а пшеничне борошно, крім цього, розвозилось на базари міст, розташованих вгору по Дніпру, Десні та Прип'яті.

В 1873 р. на вул. Кузнечній підприємець Термен спромігся налагодити виробництво устаткування для цукрових і спиртових заводів, а також млинів. У 1880 р. на вул. Кирилівській почав працювати завод з виготовлення різноманітних виробів з міді й заліза для винокурних підприємств (засновник Ницький). У тому ж році на Шулявці виник машинобудівний завод Гретера і К°. попервах тут лише ремонтували котли та механічні апарати, але незабаром стали виготовляти устаткування для цукрових заводів і металорізальні верстати. В 1894 р. його функціонування забезпечували близько 1 тис. робітників. Реалізація продукції протягом 1888-1894 рр. зросла з 315 тис. крб. до 1185 тис. крб.

Характерно, що наприкінці століття почали створюватися потужні синдикати. Зокрема, 1887 р. при допомозі уряду оформився синдикат

цукрозаводчиків, який обєднав власників заводів – Бобринських, Харитоненків, братів Терещенків, “Бродський і К^о”, Кеніга та деяких інших.

Однак, як зазначив сучасник, “ничто так не удивляет, как магазин Губарева, у которого вы найдете все, что может обворожить самого равнодушного к прелестям роскоши скупца; все выписанное : стекло, фарфор, бронзы ; о мелочах уже и говорить нечего: сюрпризы, каких лутше нет и в Москве; все это завелось здесь с тех пор, как сюда перенесены контракты”. Не менш значущим вважався й магазин галантереї Маслакова.

Проте саме базар для киян був тим місцем, де за один раз можна було придбати і хліб насущний, і товари першої необхідності, й заморську диковину. Купували делікатес і в якійсь бакалійній чи дрібній крамниці, але ціни на ікру, рибу, ковбаси, хліб у ній, як правило, перевищували базарні. Рундуками в суботу та неділю заставляли всю середину Думської площі. Особливим попитом тут користувалися вироби мереживниць з Костроми, які навперебій вигукували: “А вот кружева костромские, к нам пожалуйста, выбор у нас большой”. З ними досить слабо могли конкурувати навіть місцеві купці з своїми великими партіями різного походження мереживом.

Цікаво, що продукти на великі свята (Паска, Різдво та ін.) городяни чомусь здебільшого купували не в чистих елітних магазинах, на кшталт багатіїв Ермольєвих, а досить брудних, на зразок купця Торліна (хоч і той вважався дуже заможною людиною). Очевидно, в останніх жителі частіше зустрічали своїх рідних і близьких, довго могли спілкуватися під час вибору товарів. Торлін, як правило, особисто (!) стояв за прилавком – високий на зріст, товстий, червонощокий. За описом очевидця, він виглядав так: на себе одягав сірий, довгий до п’ят ватник, на нього – білий, але вже замизганий, великий фартух. Саме по фартуху можна було здогадатися, чим нині торгує продавець: медом, маслом, салом, борошном... З покупцями купець тримався ввічливо, власну мову “прикрашував” різними примовками, посміхався. Відпущений товар особисто складав у великий рогожний мішечок. Гроші брав з рук у руки, каси не було, а потім клав до своїх засмальцьованих

кишень. Питав чи покликати візника. На прохання міг прислати куплений товар до дому покупцю. При наявності дітей з останнім, дарував їм шоколадку з розсувною картинкою. Підлога в магазині довго не милася, а діжки з продовольством стояли якісь засмальцьовані, як і одяг купця. Після подій 1917 р., крім капіталів у банках, у нього на складі знайшли кухви зі золотими та срібними монетами, зверху для маскуванню покритими шарами меду чи смальцю [356].

Великі гастрономи називали “колоніальними” магазинами, хоч там також продавали вітчизняні товари: сири, ковбаси, цукор, цукерки, крупи, борошно, масло, рибу. В наявності були чай, кава тощо. В них існував загальний порядок, підлогу постійно підметали та поливали з великого чайника. Останнє робили “хлопчаки”, яких у магазин набирали декілька. Власник, як правило літній чоловік, утримував 10-12 “прикажчиків”, тобто продавців. Коли в господаря був син, то він нерідко очолював групу останніх [356].

Інколи доходило до курйозів. Так, у крамницях Гостинного двору (Поділ) купець Плесконосов вів продаж невеликих дзвонів і маленьких дзвоників. Схожим, поряд, торгував і його колега – конкурент Невежін. Зрозуміло, що коли до якогось з них підходив покупець, то випробовував вироби на звучання. В той же час сусід починав подзвонювати в свій дзвін, мовляв, у мене товар краще. Тоді покупець, природно, звертав увагу і на його вироби. Перший починав бити в дзвони дужче. І тоді їх “суперництво” оглушливим передзвоном заповнювало ледь не увесь Гостинний двір, наче в храмі. Роздратовані цим продавці неодноразово скаржилися на Плесконосова та Невежина в міську управу [398].

На базарах, наприклад, м'ясні й молочні ряди могли розміщатися поряд з рядами речовими та книжковими. Цікаво, що самим ходовим товаром вважалися невеликі книжечки детективів. Особливо народ полюбив читати оповіді про знаменитих сищиків на зразок Ната Пінкертон, Ніка Картера, Шерлока Холмса та інших. У середньому вони коштували 3 коп., стільки ж,

як і кілограм картоплі. Причому нові надходження детективів нерідко зметалися з прилавків протягом лише одного дня.

Дуже псували настрої продавців і покупців різного типу крадії та шахраї. Зрозуміло, що найбільший “прибуток” вони могли одержати у великих і багатих на вибір товарів магазинах купців, де особливо значними були скупчення людей.

Архівні матеріали 30-50-х років помітно доповнюють інформацію про широту професійної діяльності неогоціантів і переконують у тому, що практично не існувало якось вигідної “комерційної” ділянки, де б вони не докладали своїх зусиль і коштів. Так, у березні 1835 р., ще задовго до масових літніх гулянь, купець Гуревич порушив перед владою клопотання й отримав дозвіл на будівництво гойдалок на Хрещатинській площі. Хоча такий бізнес, влаштований у одному, навіть центральному місці, й не міг, звичайно принести великих доходів, але вже встановлення цілої мережі гойдалок у місті, могло забезпечити посезонне значне надходження чистих прибутків. Як “сезонну справу” слід розглядати й заготівлю дров для киян. Одним з тих, хто нею опікувався був купець Топалер, який влаштував свій склад для дров на набережній у районі Подолу [56, арк.1,2]. Для реалізації такого роду товарів купці, не маючи власного транспорту, наймали коней у місцевих жителів [108, арк.1-12]. Тобто їм не обов’язково треба було утримувати для власних потреб коней, щоб розвозити товар по місту. Цікаво й те, що окремі з них брали підряди на постачання одягу для... в’язнів. Цим, наприклад, під “егідою” Київського губернського правління займалися купці Спирідонов і Гальперін (1838 р.) [58, арк.1,2]. А євреї Іцька та Мойша Герзони поставляли мешканцям абсолютно “некошерний” вид продовольства – сало. Причому, уклали на це окремі угоди з київськими купцями (1839 р.) [111, арк.1-3]. В 1835 р. Член магістрату і заповзятливий купець Киселівський, який мав підряд на утримання в місті пошти, заснував на території Подолу першу контору транспорту та деліжансів. Його пересувні засоби двічі на тиждень возили пасажирів до Москви та Петербурга, а також

у зворотному напрямку. Проте ними не могли скористатися всі бажаючі через дорожнечу квитків.

Тоді ж, як і в кінці 20-х років, влада посилила боротьбу з спекуляцією та контрабандою. Зокрема в 1839 р. київський губернатор видав місцевій поліції “Предписание” стосовно заборони спекулювати продуктами харчування [10, арк.1-5]. А згідно доносу ув'язненого за крадіжку З. Ємельянова, розпочали слідство про реалізацію в крамниці купця Смородінова контрабандного товару (1842 р.) [113, арк.1-8].

Помітно вплинула на київську торгівлю Кримська (Східна) війна 1853-1856 рр. Тоді місцевим купцям заборонили вивозити за кордон чимало видів продовольства та інших товарів. Так, Міністерство фінансів (Департамент зовнішньої торгівлі) своїм “Уведомлением” київському, подільському та волинському губернатору від 1855 р. наказав припинити будь-який вивіз за кордон м'яса. Правда, вже наступного року, після завершення війни, міністр фінансів скасував попереднє рішення й дозволив вільний вивіз за межі імперії хліба та інших “предметов, ранее запрещенных по военным обстоятельствам”. Також було оголошено про відновлення торгівлі Російської імперії з Англією, Францією, Сардинією та Туреччиною [190, арк.1].

Специфічно розвивалася книжкова торгівля. Друкарні в Києві для задоволення світських потреб масового читача почали з'являтися з 1800 р. Вони були не потужними, лише з одним станом для друку. Насамперед друкували афіши та службові папери. Незважаючи на порівняно малі випуски продукції, шрифти досить швидко ставали непридатними для роботи. Правда, існувала друкарня Києво-Печерської лаври, заснована ще в 1615 р. Є. Плетенецьким. Однак і продукція в ній мала відповідне спрямування. Спеціалізовані крамниці наповнювалися головним чином церковними книгами й іконами, яких виставлялась велика кількість. Усе це дало привід В. Іконникову визначити книжкову торгівлю в місті початку ХІХ ст. як “неправильну” [391, с.133-136].

Лише з 1815 р., коли для друкарень виписали через московського купця Селівановського новий шрифт, справа поступово налагодилася і в першу чергу завдячуючи місцевим негоціантом. Широкого ж розмаху книжкова торгівля набула вже в другій половині століття, про що свідчать численні контракти й активна позиція влади в цій галузі. Так, досить значну угоду на продаж різних видань підписав київський купець і книготорговець Должніков з Комісією для опису губерній (1852-1857 рр.) [249, арк.1-59]. Великим попитом користувалися видруки законодавчих актів, що, зрозуміло, не могли не враховувати їх продавці. Зокрема, в 1858-1859 рр. у Києві велася “справа” про продаж “Свобода законів” за надмірно завищеними цінами комісіонерами друкарні 2-го відділення імперської канцелярії купцями Долгіковим і Літовим [36, арк.1-33].

Нерідко книжкова торгівля й утримання бібліотеки поєднувалися й зосереджувалися в одних руках. Це надавало можливість ще краще вивчити попит на даний вид продукції. Адже заведений в бібліотеках облік дозволяв простежити скільки людей, якого соціального походження та що саме читають. Деяких купців такий підхід робив справжніми фахівцями на освітянській ниві, бо “примушував” їх працювати на вдоволення художніх, отже духовних, смаків жителів міста, як дорослих, так і дітей. Крім того, відігравав роль і матеріальний стимул: чим досконаліше знав зміст і сутність свого товару продавець, тим вигідніше він міг його реалізувати. А тому в другій половині століття купці все частіше перебирали книжкову торгівлю в свої руки, особливо тоді, коли вона вже була належним чином “розкручена” іншими особами. Так, книготорговець і “київський громадянин” В. Борщевський передав у Палату цивільного суду доручення для засвідчення права передачі на управління його власними бібліотекою та книжковим магазином купцю В. Соколову. Що і було зафіксовано в спеціальній “Книзі довіреностей” 1867 р. [204, арк.124 зв.]. А 2 листопада 1884 р. особисто губернатор повідомив про видачу свідоцтва С. Басіну на

право власності книжкового магазину, який перед тим належав дворянину Білевичу [200, арк.202].

В окремих випадках купці, пристосовуючись до непростих умов конкуренції в Києві, вдавалися до певних хитрощів і вивертів. Одним з таких видів стало використання відомих назв продукції фірм, товариств тощо, сучасною мовою брендів. Щоб не бути притягнутим до відповідальності за такі дії, негоціанти могли щось змінити в назві, наприклад крамниці, але залишаючи при цьому суть (співзвучність) з вже “розкрученою”. В такому разі проблеми виникали в конкурента. Зокрема, 15 червня 1885 р. Міністерство народної освіти мусило видати й поширити в суспільстві спеціальний “циркуляр” з роз’ясненням, що книжкова торгівля та друкована продукція товариства “Суспільна користь” (“Общественная польза”), яке існувало вже 25 років, не мають нічого спільного з профільним магазином “Народна користь” (“Народная польза”), нещодавно відкритим купцем Северьяновим [248, арк. 17]. Тобто останній, “не мудруючи лукаво”, взяв і “прикрився” в своїй книжковій торгівлі давно поширеним серед читачів брендом.

Як і всякий вид торгівлі, книжкова, в силу характеру своєї продукції, особливо потребувала певних навиків і страхування. Про це час від часу нагадували пожежі в магазинах. Наприклад, одна з таких трапилася 1 серпня 1900 р. у спеціалізованій крамниці негоціанта Рябошапки. Інформація про неї потрапила навіть у київські “Відомості про пригоди” за той рік [183, арк.175].

Загалом же в місцевій торгівлі існували, якщо і не чітко встановлені, принаймні, певні правила, які протягом усього століття визначали відповідні законодавчі правила та традиції. Останні різнилися в залежності від національного та соціального походження негоціанта. Про більшість з них уже йшлося вище. Часом специфічною ставала співпраця в цій галузі різних зацікавлених осіб. Так, купці-компаньйони Ф. Комеровський і І. Таранець спільно утримували магазин, але під егідою фірми “Комеровський і К°”. причому він розміщувався не у власному будинку господарів, а

орендованому приміщені в поміщика Гудими – Левковича. Коли ж виникла потреба в управлінні крамницею лише одним хазяїном – І. Таранцем, то інший, не зважаючи на факт їхнього компаньйонства, мав все це належним чином оформити в дорученні, завіреному Київською палатою цивільного суду (“Книга записів довіреностей ” за 1867 р.) [204, арк. 117].

Особливо “далеко” співпраця купців заходила тоді, коли вони напівлегально чи фіктивно заснували торгові заклади чи окремі фірми. В такому разі вона набувала кримінального характеру. Нерідко “ засновники ” діяли через підставних осіб. Зокрема в Києві протягом 1899-1902 рр. велися слідство та судова справа стосовно встановлення справжніх власників профільних закладів “Оборот” , “Вена” та “Модный свет”, фіктивними господарями яких значилися купці Вершуб і Каратбайвель [182, арк. 1-4].

На цьому фоні вже зовсім типовими виглядали справи, пов’язані з купецтвом : скарги одних з них на чиновників магістрату за повільне вирішення питання про стягнення боргів з спадкоємців купця “по вексям” , розшук і продаж маєтку померлого негоціанта В Києві з метою погашення його кредитів (1835-1838 рр.) [103, арк.1-16; 110, арк.1-10] ; вимоги позивачів про арешт купця за невиконання підряда, звільнення купцями з служби прикажчиків і не виплату їм зароблених грошей (1841- 1843 рр.) [112, арк. 1-7; 115, арк.1-3] ; скарги на поліцію за затримку в стягненні боргів, вирішення проблеми продовження термінів перебування в місті в торгових справах (1851-1852 рр.) [138, арк.1-8] ; не виплата за поставлений товар грошей, з’ясування статусу “неспрожного” боржника (1852 р., 1872 р.) [147, арк.1-11] тощо. Звертають на себе певну увагу й інколи неадекватні дії місцевої поліції при вирішенні тих чи інших професійних питань. Так, майже три роки правоохоронні органи розбиралися в порівняно нескладній справі дружини сина бердянського купця О. Суркової щодо “отобрания” в київської купчихи Бугайової належного їй білета Одеської контори Комерційного банку на суму 7150 крб. (1852-1855 рр.) [139, арк.1,2]. А купчиха Тартаковська скаржилася на поліцію за несправедливе, на її погляд, “приставание по головному доносу

” торговця Мижирічського в її сина шкір, куплених у купця Кобича (1857 р.) [143, арк.1-2]. Наступного року купець 3-ї гільдії Д. Бостунов намагався в правоохоронних органах довести неправомірність дій квартального наглядача Двірцевої частини Конітовського – “опечатание” його кондитерських закладів за борги Щепанському [146, арк.1,2].

Потреби торговців у великих наявних сумах грошей зумовили розвиток такої галузі, як кредитування, а також активізували лихварство.

Характерно те, що члени редколегії газети “Киевский телеграф” у кінці 60-х і протягом 70-х років надавали особливо великої уваги проблемам, пов’язаним з короткостроковим кредитам, які вже на той час необхідно було докорінним чином реформувати. Потреби більшості дрібних виробників у грошах щорічно зростали, а це, в свою чергу, призводило до підвищення позичкового відсотка (10-15% на місяць), посилювало *лихварський тиск*. У газети досить часто лихварство називалося “сумним явищем”, “болячкою”, “загальним лихом”, основний тягар лягав на найбідніші верстви, ніс їм “нову кабалу” та “економічне рабство”. Причому, поліпшити справу у цій царині могли лише заходи та поступки “зверху”. Щодо ж необхідності знищення лихварського гніту в Києві, як і в інших українських містах, газета в своїй передовій статті за 23 листопада 1875 р. (№ 140) закликала “панів капіталістів” не обмежуватись наданням кредитів торговцям і промисловцям, а й подати руку допомоги бідному й трудящому класу людей”.

Разом з тим, більшість співробітників “Київського телеграфа” проголошувала: лихварство є неминучою недугою суспільства, а тому це явище викоренити неможливо – тільки послабити. Продуктивним заходом у боротьбі з ним вважалось створення товариств взаємодопомоги (позичково-ощадних), які б гарантували дрібним виробникам “самостійність” і давали б можливість конкурувати з представниками великих капіталів. Водночас передбачалось, що споживчі товариства усунуть різного роду посередників (“торговців-спекулянтів”, “господарських паразитів” та ін.). Певною мірою, за таких обставин, не знаходилось місця і купцям, як перехідної ланки між

виробником (першим продавцем) і безпосереднім покупцем (споживачем). Проте ці побажання залишались практично нереалізованими. Своєрідним стало і те, що співробітники газети виступали проти акціонерних форм великих буржуазних підприємств у промисловості, котрі тоді особливо швидко поширювалися. Вони ратували за таке законодавче регламентування діяльності компаній, коли без шкоди для їх членів забезпечувалося б робітникам “людське існування”. Насправді, то були абсолютно утопічні ідеї.

Кредити надавали головним чином купці, менше – громадський банк, заснований ще в кінці XVIII ст. Специфікою Києва стало те, що до місцевих кредитів у значних розмірах долучалися кошти, котрі щороку (особливо в 30-40-х роках) привозили на “контракти” бердичівські банкіри. Їх суми досягали 500-600 тис., а в деякі роки понад 1 млн. крб. [407, с.118].

Певну роль у цьому процесі відігравала й контора Петербурзького комерційного банку, відкрита в місті 1839 р. Правда, позики нею частіше видавалися поміщикам, а не купцям, хоч останні й були домінуючими вкладниками. Фактично заклад виконував функції філіалу дворянського земельного банку. В 1850-1851 рр. внески до нього досягли 10 млн. крб. сріблом, або майже 6 % загальної суми внесків Петербурзького комерційного банку [187, арк. 88].

В 1860 р. виникла ще одна кредитна установа – філія Державного банку. Вона здійснювала кредитування під застави товарів, зрозуміло, переважно поміщиків і купців. Її першим очільником призначили М. Бунге, який згодом став міністром фінансів усєї Російської імперії. Філія розпочала операції при наявності невеликої суми вкладів, що було пов’язано з їх зменшенням у період Кримської війни. Проте на 1 січня 1869 р. вклади досягли вже 10 млн. крб., хоча і це мало задовольняло існуючі потреби державного банку в місті. Позначалося загальне негативне явище в країні – “паперогрошів’я”. Стосовно ж дисконтно-позичкових операцій, то в тому році він перевищив 2500 тис. крб.

Дуже цікавим і принциповим є той факт, що учень і послідовник М. Бунге, житель Києва – Г. Цехановецький, якого досить гостро свого часу критикувала радянська історіографія, доводив: кредитне господарство зручніше, ніж грошове, бо воно полегшує зв'язки людей як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Причому він вважав, що кредитне господарство однозначно має “демократизуватися”, бо зумовлює утворення поряд з особистими капіталами різноманітні кооперативні об'єднання. Буржуазний економіст не мав ніякого сумніву в тому, що кооперативний рух являє собою початок дійсного кредитного господарства і знаходиться в дуже висхідному ступені. Також він на сторінках “Университетских известий” 1866 р. (№ 4) переконував: тільки в цьому напрямі можуть бути вирішені головні утруднення сучасного йому господарства. Водночас, Цехановецький, не наполягав на необхідності перебудови суспільства на кооперативних началах, його лише приваблювала ідея поліпшення всіх форм буржуазного господарювання, і конкретно сприяння діяльності кооперативним і акціонерним об'єднанням.

У цьому контексті стає цілком очевидним актуальність проблем тогочасного кредитування з сучасними тенденціями в м. Києві.

Великою багатогранністю вирізнялися професійні зв'язки негоціантів з чумаками та селянами, які доставляли вантажі до міста, а частину їх розгружали на київських пристанях: Подільській, Корчуватській і Теличківській. Влітку багато селян з європейської частини Росії привозили сюди готові вироби та сировину для місцевих фабрик і заводів. Деякі з них представляли цілі “династії” візників, які постійно мали справи з київськими купцями. Типовим прикладом у цьому контексті може бути родина Коломійців, яка мешкала в с. Верхня Дубечня на березі р. Десни, в 50-ти верстах від губернського центру. Причому, всі її чоловіки “споконвіку”, з діда та прадіда, займалися чумацтвом, аж поки в 1870 р. не побували залізницю Київ-Одеса. Переважно вони транспортували збіжжя до чорноморських портів. Але, як правило, візники з свого села спочатку

приїздили до Києва, де на Подолі укладали з тутешніми купцями чи військовими “рядчиками” відповідні угоди, а вже потім прямували на Білу Церкву або Ямпіль і далі. На зворотному шляху, загрузившись сіллю в Перекопі, Коломійці їхали до Кременчука, Яготина, Басані, а звідти на Козелець, куди прагнули встигнути на Покрова, коли відбувався тамтешній ярмарок. Потім поверталися в рідне село через Київ, де знову ж таки обговорювали майбутні контракти з негоціантами та іншими торговцями [453, с. 106-109].

Про обсяги торгівлі, кількість контрактів, для укладання яких прибувало до міста близько 10-15 тис. осіб, свідчать такі дані. Лише в 20-х роках за акти угод було одержано 200 тис. крб. мита [328, с. 108]. На один зимовий ярмарок (“ контракти ”) 1830 р. завезли товарів понад 1 млн. 482 тис. крб., а реалізували на 827 тис. крб., 1836 р. відповідно : 3 млн. 480 тис. і 3 млн. 63 тис. крб.; 1838 р. – 2 млн. 236 тис. і 601 тис. крб.; 1839 – 1 млн. 547 тис. і 468 тис. крб. асигнаціями.; 1847 р. – 1 млн. 59 тис. і 474 тис. крб. сріблом; 1856 р. – 1 млн. 485 тис. і 869 тис. крб. сріблом. На інші ж чотири ярмарки у зазначені роки привозилося товарів понад 1 млн. крб. Цікаво й те, що 1838 р. жителі Подолу з “ контрактів ” отримали близько 25 тис. доходів, а міська казна – 6,6 тис. крб.; в 1846 р. відповідно : 28 тис. і 9 тис. крб. [445, с. 372 ; 371, кн.1. с. 318, кн. 2. с. 212, 406, 430, кн. 3. с. 382, 383; 437, с. 624].

Представники іноземних фірм (Австрії, Великобританії, Франції, Німеччини та інших країн), приїжджаючи на київські ярмарки, укладали угоди на великі суми. Лише машинобудівна фірма Флетера з Вроцлава в 1854р. оформила тут контракт на 60 тис. крб. У 1860 р. сума коштів привезених на Контрактовий ярмарок досягла рекордної позначки – 4 млн. крб. З них відразу пішло в обіг понад 1 млн. крб.

Після реформ початку 60-х років Київ став ще більш потужнішим центром внутрішньої торгівлі, адже безпосередньо “підключився” до головної залізничної мережі імперії й сконцентрував у собі вузол водного

транспорту на Дніпрі. При цьому “контракти” перетворилися на один з основних пунктів біржових операцій з купівлі-продажу сільськогосподарської продукції й промислових виробів. У 1869 р. у місті засновано справжню торгову біржу, де практикувалися укладання довготривалих угод на постачання товарів і найм робочої сили. Правда діяльність у цьому напрямку розпочалася ще в 1865 р., коли був розроблений і її спеціальний статут. Вже від тоді засновники Київської біржі планували перетворити заклад на місце зібрання для взаємних зносин і угод по всім напрямам торгівлі та промисловості. Мало того ще й передбачалося збір відповідної інформації й концентрація даних у одному місці. 5 листопада того ж року представлений цареві статут був ним же і затверджений. Однак тільки 13 лютого 1869 р. зацікавлені особи змогли обрати членів біржового комітету. Перше ж засідання комітету сталося 11 серпня 1869 р. а реально активне функціонування біржи розпочалося значно пізніше, на початку 1873 р. Купівля-продаж все частіше набували характер аукціону, що розширювало можливості всіляких ділків. На середину 90-х років київська біржа, спеціалізуючись в основному на посередництві в реалізації цукру та збіжжя, досягла торгового обігу в 200 млн. крб. [414, с. 184]. Постійна торгівля впевнено витісняла ярмаркову. Все це свідчило про активізацію буржуазних проявів і відносин.

З кожним роком контракти набували все більше характеру мішаного ярмарку тобто торгового осередку та біржі, де все активніше укладались угоди на купівлю-продаж виробів промисловості й сільського господарства за зразками. Мова йшла переважно про цукор, зерно, сіль, вовну, лісоматеріали, технічне обладнання тощо. Також тут підписувалися документи на підряди, оренду, продаж угідь або маєтків. Згідно статистичних даних 1885 р. сюди привезли товарів на 1 млн. 254 тис. крб., а продано на суму 335 тис. крб.. Водночас уклали різних угод майже на 3 млн. 821 тис. крб. загалом же від обладнання ярмарку місто отримало того року 18,1 тис. крб. прибутку[Ч. 2, кн.2, с. 220-230].

Зрозуміло, що купці були основними “організаторами” зовнішньої торгівлі й постачальниками закордонних товарів. Причому, продукція з вітчизняних фабрик і заводів у другій половині століття могла успішно конкурувати з іноземною. Певною мірою про це свідчив той факт, що при постійному попиті товари зарубіжного виробництва кількісно поступалися вітчизняним. Так, якщо в 1872 р. на Контрактовому ярмарку було виставлено імпорту на загальну суму 1,8 млн. крб., то в 1899 р. – лише на 175 тис. крб. [414, с. 186]. Основними ж предметами експорту на той час визначилися цукор, збіжжя, шкіра, спирт тощо.

Таким чином, купівля продаж купців набула яскраво виражених капіталістичних форм і проявів, про що свідчили розвиток постійної торгівлі за рахунок скорочення ярмаркової, зростання оптових операцій на біржі, розширення системи і ролі кредитування, підвищення значущості праці найманих робітників. При цьому мережу спеціалізованих магазинів, рундуків, павільйонів, щоденних базарів вони максимально наближали до споживачів, завдячуючи чому в минуле відходила необхідність закупати жителями продукти харчування та предмети широкого вжитку оптовими партіями.

Наявність наприкінці XIX ст. контор 70 цукрових заводів і багатьох представництв поміщиків, а також численних транспортних и комісійних контор (у тому числі й купецьких), зв’язаних з багатьма підприємствами південно-західного краю, неабияк зумовили обсяги кредитних операцій. Саме тоді особливо великими темпами відбувалося проникнення іноземного капіталу в усі галузі народного господарства Києва.

3.4. Інші види діяльності: суспільна значущість і моральні заохочення

Крім професійної діяльності, так чи інакше необхідною й оціненою в суспільстві, негоціанти здійснювали багатогранну та корисну громадську роботу, прославилися як значні меценати. За переконанням

В. Ковалинського, від середини XIX до початку XX ст. у Києві ” утвердилася особлива атмосфера благодійності та меценатства, а в копилку на загальнокорисні справи з однаковою вдячністю приймалися і копійки робітного люду, і карбованці чиновників, і тисячні внески завзятих підприємців ”. А далі він наголосив : “...У Російській імперії не існувало іншого такого міста, де б благодійні заклади набули такого розвитку, як у Києві. На приватні пожертвування створювалися та утримувалися притулки для пристарілих, лікарні для бідних і незаможних, нічліжки для безпритульних, відкривалися школи та дитячі садки, будувалися храми й громадські установи ” [402, с. 3].

Можливо в твердженнях названого автора й є певні перебільшення, бо не завжди такі діяння були абсолютно безкорисливими, але в цілому ним означені основні напрями непрофесійної діяльності найзаможніших городян і, зокрема, купців.

Водчас благоустрій міста нерідко лягав важким тягарем на киян, а особливо купецтво. Так, у ході будівництва укріплень Київської фортеці, які велися головним чином за рахунок державної казни, в 1833 р. по вул. Різницькій, серед інших, був зруйнований будинок № 8, що належав удові комісіонера Ганні Івановій. У вигляді певної компенсації їй виділили ділянку для забудови в районі р. Либеді. Після того, як вона тут збудувала собі помешкання, зясувалось, що і його незабаром зламають, бо саме на тому місці мають провадитися фортифікаційні роботи. Не без участі купців, для поліпшення сполучення між новою фортецею і причалами Дніпра, через яр, яким проліг шлях з Печерська на Поділ, в 1834-1848 рр. проклали вул. Олександрівську (нині вул. М. Грушевського). Також розширилась територія Печерська за рахунок приєднання до нього Звіринця та інших місцевостей.

Одним з вагомих заходів царської влади, до якого потім дуже активно долучилися місцеве чиновництво та купці, стало створення “Київського благодійного товариства”. 3 жовтня 1833 р. Микола I розпорядився, згідно

проекту генерал – губернатора В. Левашова, про заснування товариства для допомоги бідним, яким би, головним чином, опікувалися жінки. Причому воно “всегда должно быть под председательством дамы” [259, арк. 1-3]. Спочатку, керуючись “Положением для учреждения Общества”, оголосили підписку про добровільні внески. Лише протягом першого півріччя 1834 р. зібрали внесків у сумі понад 1000 крб. Їх дали 24 купці, а серед них значилися відомі особи: вїйт Г. Киселевський, П. Дегтерьов, І. Ходунов, Ф. Попов, М. Балабуха, брати Ликови та Смородінови. Щоб стати дійсним членом товариства, необхідно було щомісячно сплачувати 5 крб. внесків, а почесним – 10 крб. Незабаром членські внески змінили й вони стали щорічними : відповідно 18 і 36 крб.

Статут організації, яка відразу отримала назву “Товариство для допомоги бідним”, офіційно затвердили 1 листопада 1834 р. На початковому етапі її діяльності матеріальна допомога нужденним надходила у незначних розмірах через брак коштів, адже деякі члени по декілька років не сплачували внесків, а інші взагалі відмовилися їх давати. Правда, за статутом благодійність передбачала не лише грошові збори, а й постачання бідним хліба, дров, різних речей тощо. Проте все це надходило нерегулярно. Помітно налагодилися справи в товаристві від тоді, коли його в 1852 р. очолила княгиня К. Васильчикова – дружина київського генерал–губернатора І. Васильчикова, котрий змінив на цій посаді Д. Бібікова [448, с. 18-38]. Його фонд значним чином наповнили за рахунок пожертв, організованих на всіляких виставках, балах, “туляннях”, лотереях і т.п. У 1858 р. кількість дійсних і почесних членів у ньому збільшилася вдвічі і досягла вже 50 осіб. Вони утримували два притулки для бідних, оплачували виховання семи хлопчаків у 2-ій гімназії та п’яти дівчат у пансіоні графині Левашової. В тому ж році благодійні витрати товариства перевищили 14,6 тис. крб., з них понад 6 тис. пішли на постійні й одноразові виплати [349].

Різним суспільно значущим заходам нерідко передували загальнокупецькі зібрання та обговорення потреб міста. Ініціаторами їх

ставали й представники профільних товариств. Одним з таких було “Київське зібрання для почесних громадян і купців”, заснування якого відбулося в листопаді 1843 р. [15, арк. 1-7]. У другій половині XIX ст. існувало також “Київське російське купецьке зібрання”, котре мало свій статут і програму. Багато в чому вони опікувалися насущними потребами городян, підпорядковуючи їм свої програмні документи. Так, зміни в суспільстві кінця століття зумовили й відповідні корективи в статуті “Київського російського купецького зібрання” влітку 1899 р. [180, арк. 1-5]. Деякі з них діяли напівлегально, а тому потрапляли в коло уваги поліції. Зокрема “Купецьке товариство в м. Києві” змогло легалізуватися лише в буремні 1906-1907 рр., хоча виникло дещо раніше [247, арк. 63].

Згідно “Городового положення” 1870 р. у місті скасували становий принцип виробів до думи та запровадили майновий ценз. Відтоді право обирати дістали лише городяни, котрі сплачували податки. Про участь у діяльності реформованої київської думи представників купецтва свідчать такі дані. Того року до виборчих списків внесли 3 222 особи, а з’явилося всього 530 (або 16%). Повторне скликання зборів призвело до ще гірших результатів – на них прийшло ще менше виборців. Гласними тоді обрали: 43 дворянина і вищих урядовців, 27 купців і 2 протоієреїв, а разом 72 чоловіки. Тобто негоціанти становили трохи менше третини – досить значна суспільна сила. Списки виборців до міської думи 1879 р. зафіксували 4157 осіб, або близько 3 % усіх мешканців Києва. з них 57,7% значились домовласниками, а 42,3% - торговцями. Втім безпосередньо на виробу з’явилося тільки 692 чоловіка, або 16,6% від числа виборців.

Однак, слід визнати, що й обрані не дуже цікавилися діяльністю думи, часто уникали її засідання. Певну пасивність у ній купецтва, очевидно, слід пояснити тим, що повноваження установи були досить обмежені і зводились в основному до піклування про зовнішній благоустрій міста, зокрема вулиць, майданів і базарів. І навіть це здебільше робилось (на громадські кошти) в розрахунку догодити місцевим дворянам і вищим урядовцям. Значні суми

грошей витрачались на утримання поліції, тюрем, казарм тощо [392, с. 190-191].

Окремі негоціанти відіграли помітну роль в розвитку місцевої освітянської справи. Наприклад, купець 3-ї гільдії Літов, якого в 1852 р. призначили комісіонером імператорської Публічної бібліотеки та Румянцевського музею [25, арк. 1-3]. Вже через чотири роки його діяльність оцінили на вищому рівні й нагородили срібною медаллю “За усердие” [33, арк. 1-3].

Взагалі слід зазначити про те, що активна громадська позиція купецтва стала проявлятися ще на початку XIX ст. Однак особливо помітно її користь для суспільства проявилася в 30-х роках. Тому Міністерство внутрішніх справ, а не якийсь інший державний орган, 1834 р. розробив і видав спеціальний циркуляр стосовно правил і порядку нагородження медалями осіб купецького стану [251, арк.198]. Відтоді урядові нагородження й присвоєння почесних звань купцям стали масовими. Так, на рівні Київського губерньського правління в 1852 р. йшло листування про присвоєння звання купцю Козловському “степенного гражданина” [23, арк. 1-10].

В кінці 60-х – на початку 70-х років вирішувалася справа про відзначення благодійної діяльності негоціантів 2-ї гільдії І. Батухіна та 3-ї гільдії І. Толлі, безпосередньо за матеріальну підтримку ними “Київського товариства допомоги бідним” (на Подолі) [43, арк. 1; 49, арк. 1-22]. За сприяння товариства 15 жовтня 1871 р. відбулося відкриття та урочисте освячення Будинку бідних, в якому на двох поверхах розмістили 55 житлові кімнати, а в підвальній частині функціонували кухня, пральня та підсобні приміщення. Для майбутніх мешканців закупили 200 ліжок, 200 табуреток, 100 шкафів, 50 столів, на загальну суму 1050 крб. Попечителем Будинку бідних товариство затвердило І. Батухіна, який перед тим опікувався ліквідованим Печерським притулком (мешканці перебралися в нову будівлю). Крім того, він був старостою Софійського кафедрального собору (з 1851 р.). І. Толлі (1819-1887 рр.) – “потомствений почесний громадянин”

пожертвував на будівельні роботи Будинку бідних 75 крб.*, а також взяв на себе всі витрати по відновленню згорівшої Благовіщенської церкви на території**, яка належала представнику стародавнього старшинського роду Якиму Сулимі [402, с. 87, 88, 91]. За це першого нагородили срібною медаллю “За усердие”, а другого – орденом св. Анни 3-го ступеня [43, арк.1]. Пізніше І. Толлі обрали головою правління Київського земельного банку (1878-1883 рр.) і міським головою (1884-1887 рр.).

Можливо через благодійні вчинки вища влада губернії дозволяла й купцям-євреям брати участь у виборах до Київської міської думи. Про це, зокрема, йшлося в листі губернатора від 27 травня 1866 р. [42, арк. 2].

Серед нагороджених купців срібною медаллю за громадську діяльність, окрім названих, також значилися: Ф. Дитятин, В. Фоломін та деякі інші (1880-1884 рр.). Золотили ж медалями “За усердие” удостоїли Ф. Вольфсона (1879 р.) і Б. Коробкіна (1887 р.). У 1893 р. нею нагородили відразу декількох київських негоціантів [177, арк. 1-4]. Того ж року Д. Марголіну присвоїли звання комерції радника [176, арк. 1-9].

Конкретно Федір Григорович Дитятин (1841-1918 рр.), маючи звання комерції радника та займаючи посаду гласного в Думі (1875-1905 рр.), значився почесним наглядачем місцевої жіночої гімназії серед таких відомих представників купецтва, як М. Гальцерин, Л. Гінзбург, М. Дегтерьов, А. Слинко, Л. Бродський та інші [257; 256; 254; 252; 253; 255; 258]. Названі особи матеріально підтримували створене 1882 р. “Товариство допомоги потребуючим ученицям”, яке сплачувало за малоїмущих гімназисток щорічну платню за навчання (25 крб.). Крім того, коли в 1892 р. розпочалася

* Як бачимо, були й незначні одноразові пожертви. Наприклад, попечитель Сулимівського будинку К. Михайлов дав гроші на пофарбування флігеля та паркану навколо нього, а купчиха С. Хрякова пожертвувала 2 пуди цукру.

** Мова йде про так звану «Сулимівку», яка спочатку знаходилася у відомстві «Товариства допомоги бідним», а потім «Київського благодійного товариства».

реконструкція будівлі гімназії**, Ф. Дитятин пожертвував на цю благородну справу ще 1000 крб.

Василь Михайлович Фоломін (1849-1915 рр.) – гласний Думи з 1875р. вів у місті торгівлю церковними та галантерейними виробами, володів трьома кам'яними будинками. Одночасно був старостою домової церкви св. Олександра Невського, на великий ремонт якої в 1881 р. виділив із своїх капіталів 2350 крб. [159, арк. 1-26].

Для порівняння цікаво простежити чим саме відрізнялася чи ні благодійна діяльність нагороджених срібною та золотою медалями. Так, Файтель Єрахлієвич Вольфсон, якого серед православного люду називали Павлом Єрмолаєвичем, особливо багато зробив внесків у “Київське товариство допомоги бідним”. До того ж він безкоштовно поставляв знедоленим одяг, взуття, постільну білизну, опікувався учнями ремісничої школи. Навіть приділяв увагу потребам тюремної лікарні, виправних арештантських рот і інших закладів. Також матеріально допомагав дитячим притулком і лазаретам Червоного Хреста. За таку діяльність його нагородили двома золотими медалями “За усердие”: на Станіславській і Олександрівській стрічках [157, арк. 1-15]. Причому слід наголосити на тому, що власне процес нагородження був досить непростим. Адже Міністерство внутрішніх справ збирало всю інформацію та ретельно перевіряло дані на кожного претендента і його найближчих родичів, вимагало документи на підтвердження витрачених благодійних коштів. Мало того, між нагородженнями повинно було пройти не менше трьох років. Очевидно, свою роль у цьому відіграв і той факт, що саме в роки нагородження Ф. Вольфсон займав посаду гласного в Думі (1879-1883 і 1887 1894 рр.). Майже одночасно він значився в складі комітету по спорудженню Єврейської лікарні, а потім її старшиною (1885-1891 рр.).

Отже, при визначенні кандидатів для нагородження золотою чи срібною медалями досить чітко простежувалася об'єктивність в оцінюванні

** Майже всі роботи виконувалися на добровільні внески.

їх благодійної діяльності, а також позначалося те місце, яке вони займали в суспільстві.

Інші приклади стосовно купецтва Києва в цьому контексті лише підтверджують загальне правило, правда, з деякими додатковими нюансами. На них і звернемо увагу. Зокрема купець 2-ї гільдії Федот Олексійович Альошин, *виходець із селян Калузької губернії*. В місті його вважали одним з кращих будівельних підрядчиків. Він активно підтримував усілякі починання “Товариства допомоги студентам університет” (засноване 1881 р.). А тому на прохання Попечительства про студентів дозволив для них 10 жовтня 1899 р. відкрити на першому поверсі власного п’ятиповерхового будинку їдальню (по вул. Фундуклеївській, 36). Він досить добре знав студентське життя, бо його син – майбутній відомий український архітектор і педагог, професор і доктор архітектури, академік архітектури УРСР (з 1945 р) Павло Федотович, на той час також успішно навчався у вузі [455, с. 57; 443, с. 470].

Помітною персоною слід вважати й купця, власника цегельного заводу, гласного Думи з 1875 р. Якова Миколайовича Бернера (1837-1914 рр.). Він збудував на власні кошти “домову” церкву при богодільні Дегтерьова, матеріально сприяв спорудженню Олександрівсько-Невської, Покровської (район Соломенки), Троїцької, Владимиро-Либідської та ще кількох церков. А перед смертю заповів місту 100 тис. крб. на заснування притулку для тяжко хворих бідняків. Поряд з братами Бобринськими, Терещенками, Бродськими, купцями С. Могилевцевим, М. Хряковим та іншими, Я. Бернер долучився й до функціонування Політехнічного інституту, в 1897 р. увійшовши до складу його Комітету та комісій. Офіційною датою заснування цього закладу став 1898 р., коли 30 серпня відбулося закладання власних приміщень на території, що охопила 36 дес. землі (39 га). Спорудження ж шести будинків вузу в романському стилі завершили 1901 р. [268, 368 с; 269, с. 61; 399 с. 4,5].

Цікаві епізоди мають місце в біографії цілої династії купців Бродських, які фактично підтверджують висловлену вище думку про те, що

благодійність не завжди була вже такою безкорисливою. Так, Марк Бродський, виходець з м. Броди, переселившись у містечко Златополь (волосний центр Чигиринського повіту Київської губернії) у першій половині XIX ст., завів там велику сім'ю. Один з його п'яти синів – Абрам (1816 – 1884рр.) за власний кошт спорудив у Златополі кам'яну будівлю для лікарні на 40 ліжок і забезпечив її утримання. Інший син – Ізраїль (1823–1888 рр.) заснував притулок для бідних і пожертвував на його користь маєток у Бобринецькому повіті з 1,5 тис. дес. землі та щорічним доходом у 3 тис. крб. (середина 50-х років). У 1858 р. Абрам переселився в Петербург, а незабаром – в Одесу. За ним послідував і Ізраїль. Деякий час вони проживали в місті разом з сім'ями, але в 1865 р. останній порушив клопотання про переведення його в київські купці. Абрам же продовжував жити в Одесі, хоча і мав нерухому власність у Києві.

А цікавим стало те, що Абрам Бродський за збудовану ним раніше в Златополі лікарню отримав “потомствене почесне громадянство”, але не вдовольнившись ним, почав “пробивати” собі ще й орден. У зв'язку з цим 1862 р. він звернувся до голови “Товариства допомоги бідним” К. Васильчиковій, якій пообіцяв у разі позитивного вирішення його справи через свого чоловіка, генерал-губернатора, благодійну допомогу в сумі 15 тис. крб. на будівництво в Києві Єврейської лікарні. В результаті таких “клопотань” його в жовтні 1863 р. нагородили золотою медаллю “За усердие” на Станіславській стрічці. Проте хитромудрий Абрам Бродський в липні 1864 р. знову ж таки за 15 тис. крб. почав вимагати (в особистому листі) вже від генерал-губернатора М. Анненкова не лише орден, а й щоб майбутню лікарню, збудовану в Києві, назвали на його честь. У разі невиконання таких умов, він погрожував, що забере документи на гроші назад. У кінцевому підсумку він ніяких коштів у благодійний фонд лікарні не переказав [402, с.204, 205, 207]. У цьому контексті обидва брати дуже різнилися між собою, про що зазначив навіть голова Комітету міністрів

С. Вітте у своїх спогадах : “В то время как я жил в Киеве*, среди евреев, которых тогда там жило довольно большое количество, главным был Бродский**. Это был на вид очень почтенный старик, напоминавший собою по наружности библейского патриарха; вообще наружность его была совсем не еврейская. Он был чрезвычайный богач и нажился главным образом тем, что имел много сахарных заводов и имений, связанных с этими заводами. Можно сказать, что он был одним из самых главных капиталистов Юго-Западного края. Мне приходилось с ним неоднократно разговаривать, вести чисто деловые беседы, и всегда он производил на меня впечатление человека замечательно умного, но почти совсем необразованного... У этого Бродского был брат, который жил в Одессе. Когда я служил в Одессе*, ...я с ним тоже встречался. Этот Бродский был тоже очень богат, но он был человеком совсем другого характера. Он был и вообще и на вид противный... Насколько киевский Бродский производил благоприятное впечатление, настолько же одесский производил впечатление отталкивающее” [325, с. 79].

На відміну від Абрама, Ізраїль Маркович у 70-х роках став активним членом по розбудові Єврейської лікарні в Києві, яка почала функціонувати ще в 1862 р., але аж ніяк не могла задовольнити потреби ні хворих, ні лікарів.

Особливо плідно на ниві меценатства діяла не менш численна купецька родина Дегтерьових, вихідців з Калузької губернії (як і Ф. Альошин). Перші її представники переселилися й “осіли” в Києві на початку ХІХ ст., коли царський уряд активно почав заохочувати російських купців різними пільгами в їх комерційних справах на території Південно-Західного краю. Причому, братам Михайлу, Івану та Петру Дегтерьовим порівняно неважко було розгорнути тут свою торгову діяльність, адже вони успадкували значні капітали від свого батька – купця 2-ї гільдії Микити Опанасовича. Їх справу

* До Києва він переселився в 1880 р., де в 1886-1888 рр. служив у приватному залізничному товаристві.

** У даному випадку: Ізраїль.

* С. Вітте вчився і закінчив фізико-математичний факультет Одеського (Новоросійського) університету, 1869 р. його зарахували в канцелярію Одеського генерал-губернатора, а 1870 р. – начальником контори руху тамтешньої регіональної залізниці.

потім досить успішно продовжили сини. Проживали члени родини головним чином на вул. Іллінській, де ще в 1813 р. поблизу одноіменної церкви купив землю Петро Микитович. Кожна сім'я мала власну садибу. До наших днів збереглася будівля дегтерьовського магазину по вул. Сагайдачного, 16/5, спорудженої в стилі “ампір” 1821 р. і оголошена пам'ятником архітектури.

Найпомітніший слід в історії міста все ж таки залишили Парфентій Михайлович (1797-1837 рр.) – перший київський голова та його син Михайло (1831–1898 рр.). Цікава присяга П. Дегтерьова, яку він виголосив у березні 1835 р. після виборів і затвердження його головою: “Обещаю и клянусь Всемогущим Богом, пред Святым Его Евангелием в том, что хочу и должен при надлежащем выборе в установленные гражданские должности, для отправления правосудия и других дел, *по чистой моей совести и чести, без пристрастия и собственной корысти, устраняя вражду и связи родства и дружбы*, избирать из моих собратий таких, которых, по качествам ума и совести их, нахожу я способнейшими и достойнейшими и от которых надеюсь, что они в возлагаемых на них должностях окажут себя ревностными о пользе общественной; если же я инако поступлю, то как нерадивый о благе общественном, в коем и мое собственное заключается, подвергаю себя нареканью собратий своих, а в будущей жизни отвечу пред Богом...” [402, с. 183-184].

Однак на цій посаді Парфентій Михайлович пробував всього два роки, бо 7 березня 1837 р. захворів і раптово помер. Його ж сина у 1870 р. вибрали попечителем Сирітського будинку та старостою Олександрівсько – Невської церкви, а наступного року – беззмінним гласним міської Думи. В 1875 р. він став членом облікового комітету Київської контори Державного банку; в 1881 р. – членом, а в 1891 р. – заступником голови Київського біржевого комітету. Очоливши Раду старшин Купецького зібрання, Михайло Парфентьович дав кошти на спорудження будівлі клубу на Царській площі (початок 80-х років). Проте не у вигляді пожертвування, а в борг та ще й під великі проценти. Хвилюючись про своєчасне повернення вкладених грошей,

він майже щоденно приходив у клуб і забирав виручку за гру на встановлених там ним особисто більярдів [402, с. 186].

Взагалі ж серед городян М. Дегтерьов зажив не дуже доброї слави лихваря та скнари [339, с.202].

Певною мірою не типово склалася доля купця Павла Петровича Єлісєєва (1800-1875 рр.), який разом з братом займав у Києві в 20-х роках чимало посад у міському самоуправлінні. Проте під кінець життя покинув торговельну діяльність і розорився, служив нотаріусом.

Купець 1-ї гільдії, “потомствений почесний громадянин” Іона Мордкович Зайцев (1828-1907 рр.), як і його син – Маркус Іонович – старшина Єврейської лікарні, член правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків, брав участь у фінансуванні будівництва Політехнічного інституту (дав 10 тис. крб., а син – 3 тис. крб.). У 1897 р. заснував безплатну хірургічну лікарню по вул. Кирилівській.

Становлення та розвиток караїмської громади в Києві тісно пов'язані з діяльністю її єдиновірців – купців і братів Когенів. Зокрема Соломон Аронович Коган, який народився в Євпаторії 1830 р. у родині заможного власника тютюнової фабрики, переселився до міста в 1860 р. Він разом з земляком-караїмом Шапшалом організував тут тютюнове виробництво та відкрив власну крамницю. Проте не порвав зв'язків і з рідною Євпаторією, куди асигнував у 1885 р. 150 тис. крб. на заснування ремісничого училища, де б мали навчатися 40 хлопчаків. Таку ж суму грошей пожертвувала його дружина Єстер Чефаніївна школі для караїмських дівчат. Безпосередньо в Києві Соломон Аронович дав караїмській громаді 35 тис. крб. на придбання земельної ділянки під кенасу і потім ще 80 тис. крб. на її спорудження [343; 348]. Поблизу кенаси також планувалося збудувати житловий будинок, прибутки з якого мали йти на меценатство. Спорудження храму велось протягом осені 1898 р. – січня 1902 рр. Воно дещо затяглося через смерть Соломона Когена 16 листопада 1900 р. Однак і після смерті його благочинна діяльність не припинилася, адже в своєму заповіті він наказав виділити на неї

25 тис. крб. : щорічно видавати на придане молодим караїмкам по 1 тис. крб. і забезпечити 2 безплатних ліжка для бідних у лікарні Маріїнської громади Червоного Хреста.

Не можна не згадати окремо й про Григорія Івановича Киселевського (1772–1841 рр.) – останнього київського війта (1826–1834 рр.) і одного з найзаможніших купців міста. Парадокс його діяльності полягав у тому, що він, з одного боку, матеріально підтримував найбідніші верстви городян, а з іншого боку, поряд з членами магістрату, безжально обкрадав казну керованої ним установи. 10 серпня 1834 р. його звільнили з посади, на майно наклали арешт і заборонили йому протягом 20 років обиратися до адміністративних органів [397, с. 140-168 ; с. 157-195 ; с. 597-622]. Як саме він діяв у окремих випадках, яскраво характеризує утримання ним пошти протягом 1817–1820 рр. Загалом станції в нього перебували в досить гарному стані, але він постійно мав “відбиватися” від домагань і здирництва чиновництва Казенної палати, поступатися в своєму бізнесі й терпіти грошові втрати на тисячі карбованців. Врешті-решт конфлікт загострився до того, що один з радників Казенної палати і навіть губернатор без будь-яких очевидних пояснень були переведені на посади в інші губернії [391, с. 141].

Щодо пошти Киселевського, то він перетворив її в досить прибуткову справу (на засадах підряду). Зокрема з Києва до Петербурга його кінна пошта йшла десять днів [287, Т.84, №2, отд.2, с.51]. У 1828 р. між Києвом і Петербургом (дорогою через м. Житомир) було запроваджено “екстра-пошту”, що прискорило доставку пошти в обидві столиці майже в двічі. В 1835 р. купець отримав дозвіл на самому вищому рівні на заснування “Конторы первоначального заведения дилижансов и транспортов”. Його дилижанси відправлялись до Москви та Петербурга двічі на тиждень. При цьому проїзд для однієї особи до Петербурга в першому класі коштував 213 крб., в другому – 90, а до Москви – відповідно 125 і 75 крб. Коли врахувати той факт, що середньостатистичний урядовець отримував на той період платню від 15 до 20 крб. сріблом щомісяця, то вартість квитка на

проїзд слід розцінювати як дуже високу. Фактично за проїзд однієї версти в другому класі брали по 7 коп., у той час як у простій поштовій кареті це коштувало всього 3 коп.

Неординарною постаттю серед київського купецтва кінця XIX - початку XX ст. слід вважати й Володимира Аполлоновича Бондарьова, який покінчив життя самогубством. Своїм заповітом від 6 лютого 1902 р. він так розпорядився власними коштами (понад 400 тис. крб.) : братам Сергієві залишив 30 тис. крб., а Іванові - 20 тис. крб., сестрі Мар'ї - 20 тис., іншим родичам - ще 30 тис.; Харківському університету - для заснування стипендій, “без различий национальных, сословных, вероисповедания”, імені своєї першої дружини – лікаря за фахом М. Лутковської, уродженої Каразіної – родичі засновника цього вищого навчального закладу В. Каразіна, – близько 116 тис. крб.; Ялтинському та Судженському благодійним товариствам і санаторію в Криму – 54 тис. крб. Правда, друга його дружина, якій було визначено 20 тис. крб., не вдовольнившись таким розподілом коштів, вирішила оскаржити чинність заповіту, незважаючи на офіційне затвердження цього документу 20 березня 1902 р.[350; 351].

Долучалися київські купці й до загальноімперських політичних подій, підтримували революційно налаштованих діячів. Яскравий тому приклад Василь Микитович Пиріжков. Він народився 1768 р. у Києві, в купецькій родині. Назвали його на честь діда. Професійною діяльністю почав займатися в кінці XVIII ст., а на початку XIX ст. він вже мав крамниці біля Нікольського монастиря на Печерську та в Гостинному дворі на Подолі. Збагатившись, Василь Микитович безкорисливо допомагав бідним грошима та продовольством, організовував групи робітників для спорудження оборонних споруд у межах Печерської фортеці. За це, а також допомогу армії, Пиріжкова нагородили в 1816 р. бронзовою медаллю на стрічці ордена Св. Анни. З початку 20-х років простежуються його безпосередні зв'язки з декабристами та їх рідними. Так, він позичав гроші та виручав у складних ситуаціях майора В. Андрєєвича – рідного брата декабристів Якова й Гордія.

Його послугами користувалися рідна сестра декабриста В. Давидова – Софія Львівна та її чоловік генерал – лейтенант Бороздін, граф Трубецький та інші особи. Василь Микитович був досвідченим колекціонером зброї турецького, персидського, англійського та вітчизняного виробництва; збирав пістолети, шаблі, кинджали, шпаги, рушниці тощо. Зберігав у себе в будинку велику кількість картин і естампів голландських, французьких, італійських і російських майстрів, а також цінну нумізматичну колекцію й підбірку іноземних медалей[415].

Неабияк київські купці проявили себе в загальноукраїнському суспільно-політичному русі. Причому вони нерідко спільно діяли з росіянами, поляками, євреями, представниками інших національностей. Часто негоціанти виступали єдиним фронтом з поміщиками, військовими, медпрацівниками, освітянами і т.д. під гаслом “об’єднання слов’ян”. Так, на початку ХІХ ст. у місті стала досить відомою діяльність масонської “Ложі з’єднання слов’ян” (виникла 1818 р.). Її безпосередніми засновниками і керівниками були ліберально налаштовані поміщики, поляки за походженням, Валентин Росцишевський, Франц Харлінський і Пилип Олізар. На початку 20-х років у ній налічувалося вже понад 70 членів. Серед них росіяни: головний лікар шпиталю Іван Кнот, підполковник Юлій Лебедев, колезький асесор Олександр Бакунін, учитель математики гімназії Абрамов, майбутній декабрист, генерал-майор Сергій Волконський та інші. А українців репрезентували : маршалом (предводитель дворянства) Переяславського повіту Василь Лукашевич, поміщик Савицький, поручик Микола Павловський і багато інших осіб (професори, вчителі, чиновники, лікарі...). Досить помітною в ложі слід визнати діяльність купців Івана Оринка та Івана Лепогра. Її члени розвивали ідеї єднання росіян, поляків і українців.

Таким чином, окрім основної професійної діяльності – торгівлі та підприємництва київські купці активно займалися багатогранною і корисною для суспільства громадською роботою, були значними меценатами й міськими управителями. Незважаючи на те, що вони наживали власні

капітали незавжди законними або “чесними” методами, велика частка з них йшла на благодійні заходи : заснування лікарень і притулків для бідних, підтримку незаможних студентів, спорудження храмів тощо. Причому, такий вид діяльності проводився незалежно від національності чи віросповідання кожного з них, хоча і мав певну специфіку (наприклад, у випадку пожертв караїмській громаді, на будівництво синагоги євреями і т.п.). Нерідко меценатством займалися й купецькі дружини, що також накладало специфічний відбиток на соціально-економічне й культурне життя городян. Благодійність мала різні форми і методи, зокрема одноразові чи довготривалі пожертвування, виплати грошима або постачання продовольством, одягом, постільною білизною тощо. Окремі негоціанти відіграли помітну роль у розвитку місцевої архітектури, пошти, транспорту, освітянської справи. Їх діяльність зосереджувалася не лише в межах Києва, а й поширювалося на інші міста України, Росії й зарубіжжя. А їхні цінні колекції згодом стали надбанням усього суспільства.

На відміну від сучасної ситуації, коли столичні ринки України здебільшого знаходяться в приватному володінні, в XIX ст. вони належали місту й давали йому досить великі доходи. Практично, за своїми об’ємами, на кінець століття прибутки від них посідали друге місце в надходженнях до бюджету (після так званого “оціночного збору” за приватну нерухомість). Від початку XIX ст., розуміючи важливість таких зборів, царський уряд все частіше звертав увагу на необхідність впорядкування фінансової системи та господарства в губернському місті. Цим доводилося займатися навіть особисто імператорам і видавати відповідні розпорядження. Зокрема йдеться про “контракти”, куди з’їжджалося надзвичайно багато людей, а гроші, за виразом сучасника, наче “сипалися з рогу достатку”. З цією метою відкрили профільні установи, створили спеціалізовані комісії, щоб вони керували місцевими надходженнями та витратами. При цьому, на певному історичному етапі, провідну роль відігравали війт і представники від магістрату, купецького та міщанського “товариств”. Незважаючи на всі

урядові заходи, а також через численні зловживання влади на місцях, дефіцит коштів у казні Києва перманентно зростав. Не змогли налагодити цю справу й чиновники з Сенату. Тому Київське губернське правління час від часу мусило видати *персональні дозволи* на влаштування крамниць, а на інші “накладати арешти”. особливо великі зловживання спостерігалися в так званих питних відкупах, де щорічні прибутки становили сотні тисяч карбованців. Кримінальні ж розтрата посадовців міста тільки за першу половину XIX ст. перевищили 1 млн. крб.

Скасування магдебурзького права в Києві іменним указом 1835 р. слід розцінювати як остаточне підпорядкування його загальноімперським законам. Хоча період, який настав після того, безпосередньо для купецтва принаймні не єврейської національності, слід вважати в цілому сприятливим як в економічному, так і соціальному аспектах. Зокрема помітно активізувалася видача офіційних документів на відкриття шинків, крамниць, складів тощо. Важливим заходом стало заснування контори Комерційного банку (1840 р), щорічні оборудки якого вже через десять років перевищили 10 млн. крб.

Водночас конкуренція між купцями весь час посилювалася, інколи набуваючи найгрубіших форм і проявів. Особливо виразно це проявлялося в незаконному намаганні витиснути єврейських негоціантів. Щодо цього уряд проводив двоїсту політику, а тому обмежував їхні економічні потенціали лише до певної межі (коли це було вигідно саме йому). Через що він і не пішов на повну заборону участі купців-євреїв у “контрактах”, як на тому наполягали київські торговці. Інколи право торгувати викупувалося на спеціально влаштованих аукціонах і перемагав на них той, хто пропонував сплачувати більшу оренду. В результаті конкурентної боротьби, оплата за деякі місця на базарах зростала від кількох сотен до тисячі карбованців на рік. При цьому помітно збільшувалися й обсяги постійної торгівлі, що знову ж таки у вигляді податків наповнювали київську казну, а також кишені

начальства. Протягом другої половини століття вона впевнено витісняла ярмаркову торгівлю.

Висновки і конкретні здобутки дисертанта

– Аналіз спеціальної літератури однозначно засвідчив, що більшість аспектів теми, яка вивчалася, ще не були об'єктом комплексного дослідження (кількісне зростання та джерела поповнення купецького стану м. Києва в ХІХ ст., його етнічний склад, процес денаціоналізації української групи, специфіка становища єврейського контингенту тощо). Лише часткове висвітлення знайшли такі питання, як повсякденне життя та благодійна діяльність торговців – професіоналів.

У результаті наукового пошуку виявлено та опрацьовано близько 250 неопублікованих джерел у 13 фондах 2-х державних архівних установ України (всього понад 100 описів). Вибір архівів зумовили насамперед географічні рамки роботи. Зміст більшої частини одиниць зберігання в них мав принципове значення при розв'язанні завдань, визначених у вступі. А тому дозволив сформулювати деякі концептуальні положення щодо неоднозначності цілей меценацтва, привілейованості російських і іноземних негоціантів порівняно з корінними кадрами, ролі жінки – купчихи в галузі торгівлі, клановості й т.п. Приблизно 85% залучених опублікованих документів і матеріалів (законодавчі акти, статистичні відомості, листування, спогади, різного характеру історичні нотатки та хроніки) відзначаються вагомим вмістом і достовірними даними. В цілому ж всі вони надали можливість всебічно змалювати соціо - професійний портрет київського купця у визначний період. Методологічні засади й основи наукового пошуку базуються на залученні здобутків серійно-статистичного аналізу й етнографічних досліджень, із використанням методів соціальної психології, політичної й історичної антропології, культурології. Специфіку їх застосування зумовив міждисциплінарний підхід, бо тема перебуває в площині перетину вивчення об'єкту власне трьох наук: історії, економіки та права.

– У процесі студіювання вдалося виявити, що на початковому етапі становлення гільдійського купецтва (XVIII ст.) його фіскальні зобов'язання ще не залежали від обсягів власних капіталів і прибутків. Хоча вже відтоді формувалася урядова ідея стосовно сплати ними недоїмок за малоїмущих і неїмущих міщан. Така тенденція, але в більш виразних проявах, існувала протягом усього XIX ст. Водночас в Україні й зокрема в Києві юридичне оформлення статусу різних категорій купців дещо “відставало” порівняно з центральними регіонами Росії, не кажучи вже про Західну Європу.

– Для першої половини XIX ст. у галузі внутрішньої політики царського уряду, як це вдалося встановити на підставі законодавчих актів, стало характерним те, що пільги купцям надавалися здебільшого за географічним принципом і переважно з урахуванням етнічної належності та віросповідання. Разом з тим, саме законодавство в цьому аспекті ще не мало чітко визначених принципів і норм, а тому періодично відповідним чином впорядковувалося (в залежності від зміни умов і потреб уряду та населення). Важливу роль, коли і не головну, тут відігравав особистий фактор : погляди на проблему імператорів, які нерідко відвідували Київ, їхніх міністрів, губернаторів й інших офіційних осіб.

– Обґрунтовано принципове положення про те, що протягом означеного періоду навіть досить високий встановлений майновий(будинки і інша нерухомість вартістю від 3-х до 20 тис. крб. і вище) та грошовий ценз (у межах 2-16 тис. крб.. у кінці XVIII ст., 8-50 тис. крб. на початку XIX ст. від 50-х років XIX ст. 30-90 тис. крб.) не зміг перетворити купецтво в замкнутий стан. Його поповнення “кадрами” забезпечувало, в першу чергу, збагачення міщан і селян, яким дозволялося записуватися в гільдії, а вихід з нього зумовлювали, насамперед, банкрутства чи бажання переселитися в інші населені пункти. Найчастіше це мало місце в середовищі негоціантів самої численної 3-ї гільдії, капітали й торгові операції яких були найбільш обмеженими. За нашими підрахунками, на початку століття “ рухливість ” київського міщанства – основного джерела їх поповнення – досягала майже

45%. Високі коливання в цьому контексті спостерігалися протягом усього століття, а особливо масово в другій половині (за рахунок розкріпаченого селянства, фактично самоліквідації чумацтва тощо).

– На підставі документального матеріалу простежено, як поступове зростання податкового тиску породжувало значні проблеми в цілої маси купецтва й зумовлювало порівняно швидке збільшення її заборгованості через нездатність виплати всіляких зборів. Водночас помітно розширила потенційні можливості середнього міського купецтва реформа міністра фінансів Є. Канкріна 1824 р. Причому, її позитивні вплив і наслідки відчувалися ще впродовж кількох десятиліть. Вона фактично вивела з тіньової економіки сімейні капітали, що тривалий час оформлялися так, щоб уникати сплати податків. Практично в неоднозначній суспільно - економічній ситуації перебували негоціанти – євреї, юридичний статус яких періодично то погіршувався, то стабілізувався, але майже ніколи принципово не поліпшувався. Чим далі вони зазнавали все більшої дискримінації з боку різних рівнів влади й персонально від чиновників. Встановлено, наприкінці XVIII ст. замість подушного оподаткування купці мали сплачувати всього 1% з наявного в них капіталу, від 1812 р. – вже 4, 75 %, а в другій половині XIX ст. цей збір номінально зріс у декілька разів. Причому, оподатковувалися значною мірою вже не наявні капітали, а купецькі прибутки.

– В дисертації проводиться ідея про те, що соціально–економічні умови діяльності купецьких родин (“кланів”) перетворили більшість з них на окремі професійні “фірми”, члени яких були пов’язані між собою не тільки “кривими” вузами, а й спільними матеріальними інтересами, котрі запри вирішенні справ часто “виходили” на перше місце. При цьому, юридично не оформлені права й обов’язки кожного з членів, тим не менш не впливали на, так би мовити, традиції : глава – керівник, молоді родичі – виконувці його волі. Лише в разі отримання спеціального свідоцтва про гільдії останні могли відокремитись і заснувати власну справу.

– Докладно показано як розбудова міста, матеріальний добробут, або сімейні чи економічні негаразди позначалися на повсякденності торговців – професіоналів. Специфікою ж столиці стало те, що наявність тут великої кількості росіян, поляків і євреїв часом спричиняли гострі побутові непорозуміння, суперечності, а то й конфлікти, як між ними, так і корінними українцями. Імперська влада за будь-яких обставин намагалася зденаціоналізувати життя в місті, поширити загальноросійські порядки та мову.

– На загальноімперському тлі відображено бурхливі зрушення в економіці Києва та розвиток капіталістичних відносин. На конкретних прикладах показано як вища і місцева влада сприяла появі порівняно потужних підприємств з масовим застосуванням праці вільнонайманих робітників і кількісному зростанню буржуазії. Царське законодавство юридично забезпечило розгалуження й зміцнення системи банків і кредитування, поліпшення транспортування товарів, заміну старих форм реалізації продукції на нові тощо. Внутрішні економічні процеси та відповідні урядові заходи призвели до того, що на території Києва вели постійну торгівлю на початку століття всього кілька десятків, а в кінці вже понад 4,6 тис. закладів.

– Грунтуючись на значному фактичному матеріалі першоджерел і спеціальній літературі, авторові вдалося встановити кількісні показники щодо поетапного збільшення київських купців. Узагальнено воно має такий вигляд : “справжніх” (гільдійських) купців налічувалося в 1785 р. ледь до 40 осіб, або 0,7 від сумарного числа дорослих городян; 1811 – близько 50; 1835 р. – трохи більше 600; 1845 р. – 1300; 1861 р. – до 1400 осіб. Перепис 1874 р. зафіксував наявність у місті 4,4 тис. купців, які вже становили майже 3,5 % від усіх жителів. У 1897 р. до складу торгової буржуазії було записано близько 30 тис. чоловіків і жінок. Тобто, з кінця XVIII ст. до кінця XIX ст. кількість представників буржуазії, залученої в процес купівлі – продажу товарів, зросла в 750 разів.

– На наш погляд, у сучасних умовах суспільно-політичного й економічного життя столиці України можна було б використати тогочасний досвід облаштування й розміщення ринків, зокрема і тимчасових торгових місць, боротьби проти правопорушень у цій сфері, здійснення заходів, спрямованих на поліпшення санітарного стану. А головне, враховуючи особисту зацікавленість і увагу до київської торгівлі самих російських імператорів, важливо, щоб нині ініціатива щодо її покращення виходила від найвищих посадовців держави, а не “замикалася” на корпоративних інтересах місцевого чиновництва та власників ринків, магазинів, ларків і т.п.

Додаток.

Термінологічний словник

Акциз (від лат. Accido – обрізую) – в буржуазному суспільстві вид непрямого податку (одного з основних), що включається в ціну предметів масового споживання, або наданих послуг. Оплачується покупцями чи споживачами.

Акція – цінний папір, який свідчить про внесення певної суми грошей у капітал акціонерного товариства й надає право його власнику на отримання відповідного прибутку (дивіденду).

Бюджет міста – грошовий вираз збалансованого кошторису доходів і витрат на певний період – рік, квартал, місяць.

Вексель – письмове боргове зобов'язання суворо встановленої форми.

Гаряче вино – горілка.

Гільдія – купецький союз (“товариство”, спілка), оформлений законодавством головним чином зі заможних городян з метою протистояння конкурентам у галузі торгівлі.

Городничий – до початку 60-х років XIX ст. призначений владою начальник виконавчої поліції. Посада ліквідована 1852 р. у результаті реформування поліції.

Городовий – поліцейський страж у губернських і повітових містах.

Губернський секретар – цивільний чин XII класу (відповідно “Табелю про ранги”), відповідав статусу поручика чи сотника.

Гужовий – тягловий, вазовий. Здійснюється на возах, на санях з участю живої тягової сили.

Денаціоналізація (в контексті теми) – усунення національних прерогатив купецтва та протекціонізм стосовно російських негоціантів.

Дисконт (від англ. Discount: рахувати) – облік векселів банками чи приватними особами з вирахуванням відсотків за термін, якій лишився до визначеного угодою часу.

Індекси (в економічній статистиці) – відносні показники, які відображають розвиток (зміни) економічних явищ (в обсягах продукції, рівні продуктивності праці, коливанні цін тощо).

Кормчество – історична назва в Російській імперії будь – яких незаконних обладунків зі спиртними напоями, тютюном і “монополізованими” товарами.

Конкуренція – боротьба між приватними товаровиробниками чи торговцями за найбільш вигідні умови діяльності.

Мануфактура – друга стадія розвитку капіталістичної промисловості, що перебувала машинному виробництву.

Монопольна ціна – вартість товарів, яка відхиляється від ціни виробництва.

Надвірний радник – цивільний чин VII класу (відповідно “Табелю про ранги”), відповідав статусу підполковника.

Непрямі податки – грошові збори з населення у формі підвищення на товари переважно першої необхідності (хліб, цукор, сіль, чай і т.п.).

Обіг капітала – процес перетворення грошей у товарну форму і з товарної в грошову.

Поліцеймейстер (поліцеймейстер) – Начальник міської поліції в дореволюційний період.

Порто-франко – історична назва вільних митних зон у портах. На них не поширювалися загальнодержавні правила зовнішньої торгівлі й обміну валют. До Києва мало відношення в контексті транзиту товарів Броди-Одеса.

Привілейовані українські губернії: Волинська, катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська.

Сальдо (від італ. saldo : розрахунок) – залишок (дебетовий чи кредитний) при здійсненні розрахунку.

Справник – представник поліцейської влади.

Статський радник – цивільний чин V класу (відповідно “Табелю про ранги”).

Таємний радник – цивільний чин III класу. Відповідав статусу генерал-лейтенанта і віце-адмірала.

Титулярний радник – цивільний чин IX класу. Відповідав статусу капітана й осавула.

Список використаних джерел і літератури

Джерела

1. Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАУК)

Ф.193 Київське намісницьке правління

оп. 2.

1. Спр. 196. Про зарахування казенних селян, підсусідків, козаків, міщан і купців міст Кременчука, Курська, Чернігова та ін. до купецького й міщанського товариств м. Миргорода. 1785 р. , арк. 1-2.

Ф. 204 Чернігівське намісницьке правління

оп. 5.

2. Спр. 1530. За рапортом Зелковського городничого магістрату чи приймати із числа куплених у графа Разумовського та прийнятих до числа казенних людей у міщани, чи купців. 1785-86 р. , арк. 1-12.

Ф. 274 Київське міське жандармське управління.

оп. 2.

3. Спр. 1. Відомості про товари привезені до Києва на Крещенський ярмарок. 1830 р. , арк. 154-156.

Ф. 442 Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора

оп. 1. Поліцейська частина.

4. Спр. 474. Список купців Києва та їх капітали. 1835 р. , арк. 112-115, 124-125 зв.

5. Спр. 475. Рапорт Київського магістрату 1829 р. військовому губернатору. , арк. 14 -15; Відомість цивільного губернатора про кількість приїжджих до Києва в контрактний час поміщиків і купців зі зазначенням суми реалізованих товарів. 1829 р. , арк. 258 - 258 зв.

6. Спр. 1204. Про дозвіл губернському секретарю І. Яценку та купцю Ф.Кіреєву відкрити в Києві аукціонний зал і контору комісіонерів. 27 лютого 1832 р. – 11 жовтня 1838 р., арк. 1-4.

7. Спр. 1376. Відомість про кількість прибулих на Контрактовий ярмарок у Київ 1833 р., арк. 15.
8. Спр.1815. Про сприяння чиновнику подільського банку А.Добровольському, відрядженого до Києва в комерційних справах. 1834–1835., арк. 1-4.
9. Спр. 1816. Листування київського військового губернатора з офіційними особами про Контрактовий ярмарок. Відомість про прибулих.1835 р., арк. 1-6.
10. Спр. 2805. Розпорядження київського губернатора київській поліції про заходи щодо спекуляції продуктами. 1839 р., арк. 1-5.
11. Спр. 3117. Відомість про рух товарів і кількість купців, поміщиків і селян на Контрактовому ярмарку в 1840 р., арк. 1-2.
12. Спр. 4336. Відомість про рух товарів, грошових обігах і кількість прибулих на Контрактовий ярмарок. 1842 р., арк. 1-14.
13. Спр. 4337. Про дозвіл на в'їзд до Києва й торгівлю іноземним купцям на Контрактовому ярмарку.1842 р., арк.1.
14. Спр. 4831. Відомість про рух товарів, грошових обігах і кількість прибулих на Контрактовий ярмарок. 1843 р., арк. 1-23.
15. Спр. 4996. Про заснування “Київського зібрання почесних громадян і купців”. 1843 р., арк. 1-7.
16. Спр. 5239. Відомість про рух товарів, грошових обігах і кількість прибулих на Контрактовий ярмарок. 1844 р., арк. 1-15
17. Спр. 5979. Відомість про рух товарів, грошових обігах і кількість прибулих на Контрактовий ярмарок. 1845 р., арк. 1-14.
18. Спр. 6487. Про відмову на прохання київських купців заборонити євреям торгувати на київських “контрактах”. 19 грудня 1845 р. – 13 лютого 1847 р., арк. 1-6.
19. Спр. 6880. Про порядок видачі паспортів купцям і міщанам “на отлучки”. З циркуляра генерал-губернатора від 1 серпня 1847 р., арк. 16.

20. Спр. 7557. За скаргою київського купця Барського про усунення його від посади бургомистра за нанесення побоїв купцю Смородінову. – 21 грудня 1848 р.- 26 січня 1850 р., арк. 1-14.
21. Спр. 7822. По донесенню купця Р. Дасни щодо відкриття книжкового магазину підчас київського Контрактового ярмарку. Листопад 1849 р. – січень 1850 р., арк. 1-4.
22. Спр. 8563. Про дозвіл купцям Царства Польського брати участь у Крещенському ярмарку. Січень – грудень 1855 р. – Київ., арк. 1-121.
23. Спр. 9030. Про присвоєння звання “статечного громадянина” київському купцю Козловському. 1852 р., арк. 1-10.
24. Спр. 9477. Зі звіту подільського губернатора про кількість купців у губернії. 1852 р., арк. 27.
25. Спр. 9800. Про призначення купця Літова комісіонером імп. Публічної бібліотеки та Румянцевського музею. 1852 р. – Київ., арк. 1-3.
26. Спр. 9933. Про продовження купцю Пинкусу та міщанину Москверу терміну перебування в Києві у торгових справах. 1852 р., арк. 1-8.
27. Спр. 10436. Про антисанітарні умови та продаж неякісних продуктів на Печерському базарі. 1853 р., арк. 1-74.
28. Спр. 11909. По скарзі громадянина Тифлісу Маркозова на Київську міську думу за неповернення грошей – завдатку за торгове місце в Контрактовому будинку. 11 січня 1854 р. – 14 січня 1857 р., арк. 1-21.

оп. 32. Поліцейська частина

29. Спр. 125. За скаргою купця 3-ї гільдії Івана Рудника за погану охорону київської Греанської поліції його власності. – 14 травня 1855 р., арк. 1-7.

оп. 33. Поліцейська частина

30. Спр. 13. За рапортом Чайсинського Земського Суду, про селянина вчинившого самогубство з Ометинцю Івана Хомишина. – 10 січня 1856 р. – 26 квітня 1856 р., арк. 1-5.
31. Спр. 19. По відношенню Бесарабського генерал-Губернатора про доставлення міністерству внутрішніх справ відомостей про число жителів в

м. Окнах подільської губернії. – 11 січня 1856 р. – 28 березня 1858 р., арк. 1-16.

32. Спр. 26. Представлення київського губернатора про дозвіл канівському купцю 3-ої гільдії Брайнову приїхати до Києва на період Крещенського ярмарку. 14 січня – 16 лютого 1856 р., арк. 1-3.

33. Спр. 257. Про нагородження купця Літова срібною медаллю. 1856 р., арк.1-3.

34. Спр. 1319. Про “Великий чумацький шлях” з Черкас через Київ до Новоросійського краю. 1856 – 1859 рр., арк. 20-28.

оп. 35. Поліцейська частина

35. Спр. 700. На прохання купця І.Шеліхова про дозвіл влаштувати розпродаж з аукціону товарів з його галантерейного магазину. 1858 р., арк. 1-3.

36. Спр. 1403. Про продаж у Києві “Свода законів” за підвищеними цінами комісіонерами 2-го відділення імп. Канцелярії купцями Долтиковим і Литовим. 2 вересня 1858 р. – квітень 1859 р., арк.1-33.

37. Спр. 1561. Про заборону євреям м. Києва (крім купців 1-ої гільдії) брати участь у покупці речей. 1858-1859 рр., арк.1-6.

оп. 36. Поліцейська частина

38. Спр. 1466. По відгуку посланця Імператорського Двору про дозволення прибуття трупи акторів для вистав в Києві. – 5 січня 1859 р. – Арк.1-10.

оп. 38. Поліцейська частина

39. Спр. 403. На прохання групи купців про продовження Онуфріївського ярмарку в Києві. 1861 р., арк.1-13.

оп. 39. Поліцейська частина

40. Спр.170. Про відкриття комісіонерської контори купцем Карвін – Красинським у домі поміщика Галагана на Хрещатику без дозволу Міністерства внутрішніх справ. 7 лютого 1862 р. – 18 травня 1866 р., арк. 1-95.

оп. 40. Судна частина

41. Спр. 185. Про розгляд скарги аудитора 9 класу Тарлинського на київського купця Гернера, який не заплатив йому за поставлену на завод глину. 1834-1835 рр., арк. 1-6.

оп. 45. Поліцейська частина

42. Спр. 159. Лист київського губернатора від 27 травня 1866 р. про дозвіл купцям – євреям брати участь у виборах до Київської міської думи., арк. 2.

43. Спр. 461. Про нагородження київського купця І. Толлі орденом св. Анни 3-ого ступеня за благодійну діяльність. 30 вересня 1866 р. – 20 листопада 1871 р., арк. 1.

Оп. 46. Поліцейська частина

44. Спр. 44. Про відкриття комісіонерської контори “Теунер і Чеснок” у Києві 1867 р., арк.1-4.

45. Спр. 310. Про відкриття в Києві комісіонерської контори М.Шульгіним. 1867-1868 рр., арк.1-10.

оп. 47. Поліцейська частина

46. Спр. 24. Про Крещенський і літній Онуфріївський ярмарки в Києві. 1868р. – Арк. 1-22.

оп. 49. Поліцейська частина

47. Спр. 134. На прохання купця 1-ї гільдії єврея Талаковського про дозвіл йому придбати у Києві садибу на Хрещатику. – 15 травня 1870 р., арк. 1-7.

оп. 51. Поліцейська частина

48. Спр. 15. Про дозвіл київському 1-ої гільдії купцю Банкану записатися на 1872 р. у київське 2-ої гільдії купецтво. 1871-1872 рр., арк.1-4.

49. Спр. 372. Про нагородження київських купців Батухіна та Толлі за матеріальну підтримку “Київського товариства допомоги бідним”. 1872-1875 рр., арк.1-22.

оп. 53. Поліцейська частина

50. Спр. 255. По скарзі відставних солдатів єврейської національності, котрі проживають у Києві, за не дозвіл торгувати. 18-27 червня 1874 р., арк. 1-8.

оп.56. Поліцейська частина

51. Спр. 293. Про перезapis купця м. Києва Скловського з 1-ої в 2-гу гільдію. 1877 р., арк. 1-3.

оп. 65. Поліцейська частина

52. Спр. 30. Про заставу будинку київського купця Подгайного за не поставку провіанта в казну. 1833-1834 рр., арк.1-32.

53. Спр. 42. Про орендування купцем Линовським Контрактового будинку. 5 березня 1833 р. – 22 липня 1838 р. – Київ., арк.1-153.

оп. 66. Поліцейська частина

54. Спр. 123. За клопотанням Київського приказу громадської опіки про дозвіл на угоду доставки товарів з купцями Ороб'євим і Соловйовим. 1834 р., арк.1-12.

оп. 67. Поліцейська частина

55. Спр.162. Про дозвіл купцю Гуревичу влаштувати гойдалки на хрещатинській площі в Києві. 1835 р., арк.1.

56. Спр. 303. На прохання купця Топалера про надання йому місця під склад дров на Подолі в Києві. – 1835 р., арк.1.

57. Спр. 510. По представленню Київського губернського правління про видачу купцю Квятковському грошей за поставлені для тюрми дрова. 1835 р., арк.1.

оп. 71. Господарська частина

58. Спр. 66. По представленню Київського цивільного Губернатора про пошкодження водою Радомянського моста. – 1836 р., арк.1.

59. Спр. 166. По представленню Київського губернського правління про сплату купцям Спиридонову та Гальперину грошей за постачання одягу. – 1838 р., арк.1-2.

оп. 77. Господарська частина

60. Спр.359. На прохання купців Курської губернії Бессонова та Чернігівської губернії Чибмова про запис їх до купецького стану по м. Києву. 1844 р., арк.1-2.

оп. 78. Господарська частина

61. Спр. 126. На прохання австрійських підданих про дозвіл торгувати в Києві привезеними з-за кордону товарами. 11 квітня – 8 червня 1845 р., арк. 1-3.

оп. 80. Господарська частина

62. Спр. 34. По відношенню міністра внутрішніх справ з припровадженням подання Київської казенної палати стосовно запису міщанина В. Котичрева в купці. 1847 р., арк.1-6.

63. Спр. 266. По відношенню міністра внутрішніх справ з представленням Київської казенної палати про порядок запису в купецтво по Київській губернії. 1847 р., арк.1-3.

оп. 81. Господарська частина

64. Спр. 41. За представленням Київського Губернаторського Правління про пристрій меблів для покращення судів київської Губернії. 14 лютого 1848р., арк. 1-4.

оп. 82. Господарська частина

65. Спр. 7. Про запис жителів Київської, Подільської та Волинської губерній в купецький стан. 1849 –1850 рр., арк.1-2.

66. Спр. 46. Те ж саме, арк.1.

67. Спр. 110. Те ж саме, арк.1-2.

68. Спр. 137. Те ж саме, арк.1-2.

69. Спр. 488. Те ж саме, арк.1-2.

70. Спр. 614. Те ж саме, арк.1-2.

71. Спр. 622. Те ж саме, арк.1-2.

оп. 83. Господарська частина

72. Спр. 601. По представленню Київського губерньського правління про збір з купців при переході до вищої гільдії. 1850-1851 рр., арк.1-4.

оп. 84. Господарська частина

73. Спр. 65. Про переходи жителів Київської, Подільської та Волинської губерній в купецький стан. 1853 р., арк. 1-2.
74. Спр. 79. Те ж саме., арк. 1-3.
75. Спр. 133. Те ж саме., арк. 1-2.
76. Спр. 146. Те ж саме. 1852 р., арк. 1-3.
77. Спр. 174. Те ж саме. 1851 р., арк. 1-2.
78. Спр. 182. Те ж саме.
79. Спр. 190. Те ж саме.
80. Спр. 201. Про запис київського міщанина М. Левенсона в смоленське купецтво. 1851 р., арк. 1-33.
81. Спр. 250. На прохання поміщика Чернігівської губернії Миклашевського про його запис у купці 1-ої гільдії Києва. 1853р., арк. 1-8.
82. Спр. 261. Про перехід у купецький стан. 1851 р., арк. 1-2.
83. Спр. 291. Те ж саме. 1852 р., арк. 1-2.
84. Спр. 292. Те ж саме. 1853 р., арк. 1-2.
85. Спр. 350. Те ж саме.
86. Спр. 390. Те ж саме. 1851 р., арк. 1-2.
87. Спр. 419. Те ж саме.
88. Спр. 441. Те ж саме. 1853 р., арк. 1-3.
89. Спр. 482. Те ж саме.
90. Спр. 500. Те ж саме. 1851 р., арк. 1-2.
91. Спр. 502. Те ж саме.
92. Спр. 564. Те ж саме.
93. Спр. 577. Те ж саме.
94. Спр. 643. Те ж саме. 1852 р., арк. 1-2.
95. Спр. 644. Те ж саме. 1851 р., арк. 1-2.

оп. 86. Господарська частина

96. Спр.67. По відношенню міністра внутрішніх справ, унаслідок представлення Київської казенної палати, про виключення з купців у міщани єврея П. Китайгородського. 1855 р., арк.1-18.

оп. 89. Господарська частина

97. Спр. 41. На прохання М. Сивоконя про дозвіл йому влаштувати рундук для торгівлі на Крещатинському базарі. 1858 р., арк.1-9.

98. Спр. 43. По скарзі тифліського купця Рамазова за вимогу надмірної оплати місця в Контрактовому будинку. 1858 р., арк.1-2.

оп. 99. Господарська частина

99. Спр. 240. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 7 лютого 1866р. про не стягнення з осіб, які отримали гільдійські свідоцтва без права купецького звання зборів., арк.16.

оп. 101. Господарська частина

100. Спр. 77. Про заходи щодо усунення негараздів на базарах Києва та монополії на продукти. 1868 р., арк.1-6.

101. Спр. 202. Циркуляр Департаменту поліції від 2 травня 1868 р. про правила торгівлі іноземцями., арк.17-18.

оп. 138. Судна частина

102. Спр. 113. По скарзі покровського 3-ої гільдії купця Прокоф'єва на київську поліцію за не стягнення боргу з київського купця Маптюка.1833 р., арк.1

103. Спр. 362. Про розгляд скарги колезького регістратора Булкіна, який проживає в Києві, на купця Червинського, за продаж тим його борошна та солоду. 1833 р., арк.1-10.

оп. 140. Судна частина

104. Спр. 79. За представленням в.о. київського цивільного губернатора про вимогу паризьких книготорговців Лекуєнта та Доре згоди на продаж книг померлого купця Лендаря. 1834-1835 рр. – Київ., арк. 1-21.

105. Спр. 706. По скарзі купчихи Марковой на Київський Магістрат и Губернского Прокурора задовготривале нероз'яснення її прохання щодо задачі в найм будинку померлоко купця Разенталя. 1844 р., арк.1-3.

оп. 141. Судна частина

106. Спр. 101. По карзі відставного солдата Павлова про несплату йому київським купцем Крамалем зароблених у нього грошей. 1834 р., арк.1-2.

оп. 142. Судна частина

107. Спр. 43. По скарзі купців Дуйкіна та Прокоф'єва на Київський магістрат за повільне вирішення справи про стягнення боргів. 1835-1836 рр., арк.1-16.

108. Спр. 813. На прохання київської мешканки Моровської про виплату їй заборгованих купцем Козловським грошей за коня. 1835 р., арк.1-12.

оп. 146. Судна частина

109. Спр. 599. Справа про розгляд скарги міщанина Каца Л. на купця Серебрейського, напавшого на нього по дорозі в м. Бар Подільської Губернії і захопившого його хліб. 23 листопада- 30 грудня 1837 р., арк. 1-4.

оп. 147. Судна частина

110. Спр. 171. Про розшук у Києві маєтку померлого купця Розенталя для продажу з метою повернення його боргів кредитором. 1838 р., арк.1-10.

оп. 148. Судна частина

111. Спр. 379. По скарзі Іцка та Мойши Герзонів на київського купця Ходунова за неустойку на поставку сала. 1839 р., арк.1-3.

оп. 150. Судна частина

112. Спр. 210. На прохання відставного полковника Безуса про арешт купця Натенсона, який знаходиться в Києві, за невиконання підряда. 1841 р.– Арк.1-7.

оп. 151. Судна частина

113. Спр. 581. По доносу арештованого за крадіжку З. Ємельянова в крамниці купця Смородинова контрабандним товаром. 1842 р., арк.1-8.

114. Спр. 617. Переписка з Київським Губернським управлінням і Київською казеною палатою про опис майна власника Канівської питної контори Виноградова А. за борги колезькому асесору Каменцькому. 15 червня – 22 листопада 1844 р., арк. 1-10.

оп. 152. Судна частина

115. Спр. 493. Про звільнення купцями Смородиновими купця Афончикова з посади прикажчика та про невиконання йому платні. 1843 р., арк. 1-3.

116. Спр. 622. На прохання австрійського підданого Натензона та Каллера про повернення їм боргу дочкою померлого купця Левенберга Клейн. 7 жовтня - 11 березня 1847 р. – Київ, арк. 1-24.

117. Спр. 856. На прохання австрійських підданих Райха та Штерина про повернення боргу спадкоємицею померлого купця Левенберга. 16 грудня 1843 р. – 10 жовтня 1862 р. – Київ, арк. 1-13.

оп. 153. Судна частина

118. Спр. 49. Скарга московського міщанина Костякова на незаконний продаж його книг купцем Литовським. 1844 р. – Київ, арк. 1-2.

119. Спр. 593. Листування з Київським Губернським управлінням та Київською казначею палатою про опис майна власника Канівської питної контори Виноградова А. за борги колезькому асесору Каменцькому. 15 червня – 22 листопада 1844 р., арк. 1-10.

оп. 155. Судна частина

120. Спр. 172. За скаргою варшавського купця С. Бергмана на арешт його товарів у Києві під час Хрещенського ярмарку. 1 березня 1845 р. – 15 липня 1852 р., арк. 1.

121. Спр. 502. За скаргою купецького сина Івана Бабкіна на київського купця Аникия Воробйова за несплату простелю коштів та не повернення паспарта його. 1845 р. 5 листопада, 4 арк.

оп. 157. Судна частина

122. Спр. 5. Листування з Волинським губернським правлінням про розгляд справи про побиття статського колезького ремстретера Дмитреєва,

проживаючого в м. Олик (Олика ?). Відписано у Волинській губернії, ротманом Ольчискої ратуши І 5 січня – 12 листопада 1846 р., арк.1-6.

123. Спр. 103. Листування із Сенатом та Київським губернським правлінням про розгляд скарги Київського громадянина Лакерда А. Київське губернське правління, котрі стягували з нього гроші на поповнення витраченої київським міським магістратом сумми, отриманої за продаж з торгів маєтку купців Бильцових. 28 лютого- 10 грудня 1846 р., арк. 1-35.

124. Спр. 160. Листування з Подільським губернським правлінням та громадянським губернатором про розгляд скарги купчихи Кам'янць-Подільської губернії Китаєвої Х. на титулярного радника Комаєвського, котрий завдав їй побої. 19 березня – 1846 р. – 11 червня 1847 р., арк. 1-5.

125. Спр. 203. Листування з Волинським губернатором про нанесення побоїв службовцем канцелярії Волинського губернатора Олицьким писареві купальського однодвірського товариства у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії Чеховському К. 2 квітня – 3 червня 1846 р., арк.1-6.

126. Спр. 240. Супровідна волинському громадянському губернаторові до скарги відставного полковника Штамма на старшого чиновника особливих доручень при волинському губернаторі Спаського, котрий його образив. 20 квітня 1846 р., арк.1.

127. Спр. 329. Листування з Таращанською міською поліцією про нанесення дворянину Одинському Т. побоїв таращанським міським головою Яцевським Є. 22 травня – 26 червня 1846 р., арк.1-3.

128. Спр. 556. Представлення київського губернського правління про притягнення до судової відповідальності колишнього маклера Києво-Подільського відділення поліції Машковського за засвідчення фальшивого векселя, складеного вчителем першої Київської гімназії Гейманом від імені князя Кудашева. 23 липня 1846 р., арк.1-3.

129. Спр. 576. Відомості справ судної частини канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора, котрі не були завершені через ненадання Волинським губернським правлінням та київським

губернатором необхідних даних. 22 липня 1846 р. – 25 квітня 1847 р., арк. 1-15.

оп. 158. Судна частина

130. Спр. 1092. Листування з київським губернатором та іншими особами про розгляд прохання удови полковника Бражникової про утримання з купця м. Києва Надсона С. грошей за порушення умов контракту про винайм її будинку. 21 січня 1847 р. – 3 липня 1857 р., арк.1-196.

оп. 159. Судна частина

131. Спр. 117. За скаргою купця Абрама Бродського на Київську поліцію на помилковий/хибний арешт його коней. 28 лютого 1848 р. – Арк.1.

132. Спр. 446. По скарзі московського купця І. Шеліхова на прикажчика його по торгівлі в Києві О. Шеліхова. 8 червня 1848 р. – 30 грудня 1864 р., арк. 1-92.

133. Спр. 572. На прохання вдови київського купця А. Самохоцької про призначення її дітям утримання з маєтку її колишнього чоловіка. 1848 р., арк.1-2.

оп. 160. Судна частина

134. Спр. 188. За проханням купця Меєра Милиневського про помилковий/хибний арешт його у Києві згідно претензії до нього купця Лейзора Епельбойма. 29 березня - 14 липня 1849 р., арк.1-7.

135. Спр. 582. За проханням міщанки Жидівки Хаї Гитлі Абрамовичевої та дочки її Гиті Бейли Молдованової про помилкове/хибне утримання з них вдруге штрафа за переховування двох дезертирів. 10 вересня 1849 р. – арк. 1-2.

оп. 162. Судна частина

136. Спр. 35. За наказом Урядуючого Сенату із супроводом справи за скаргою київського купця Терехова на Київське губернське Правління стягнення з нього Юридичних издержек ? , сплачених йому поміщиком Шимоновським за квартирування в будинку його, Терехова. 9 січня – 27 лютого 1851 р.

137. Спр.358. По відношенню московського генерал-губернатора про оголошення київським громадянкам А. Лавровій і П. Молчановій відповіді на їх прохання в справі про спадщину. 1851 р., арк.1-2.

138. Спр. 516. По скарзі купця Смирнова на повільність київської поліції при стягненні грошей з купця Мінцова. 1851 р., арк.1.

оп. 163. Судна частина

139. Спр.739. На прохання дружини бердянсько купецького сина О.Сукровою про спонукання київської поліції до відібрання в київської купчихи Бугайової білета Одеської контори Комерційного банку на 7150 крб. 25 вересня 1852 р. – 17 квітня 1855 р., арк.1.

оп. 168. Судна частина

140. Спр. 81. На прохання спадкоємниць київського купця М. і А.Новицьких зі скаргою на дії Київського сирітського суду та опікуна. 1855 р., арк.1-3.

оп. 169. Судна частина

141. Спр. 313. На скаргу сестер Курляндчикових на братів Курляндчикових за невиконання духовного заповіту батька. 30 травня 1856 р. – 28 серпня 1859 р. – Київ., арк. 1-38.

оп. 170. Судна частина

142. Спр. 94. По доповідній київського старшого поліцмейстера про скаргу купця Каневського на колезького асесора Сальникова за неповернення 2700 штук рафінадних глиняних форм. 1857 р., арк.1-2.

143. Спр. 266. На скаргу купчихи Тартаковської на київську поліцію за “невірний” арешт по голослівному доносу єврея Мижирицького в її сина шкір, куплених у купця Кобича. 1857 р., арк.1-2.

оп. 171. Судна частина

144. Спр. 29. За проханням спадкоємців Київського Зі Гільдії Купця Давидова зі скаргою на дії Київського Сирітського Суду з управління/керування спадковими маєтками. 25 січня – 12 лютого 1858 р.

145. Спр. 288. На прохання гамбурзького купця Бенгоуера про повернення борга київським купцем Унгером. 1858 р., арк.1-2.

146. Спр. 766. По скарзі київського купця 3-ої гільдії Д. Бостунова на квартального наглядача Двірцевої частини Копитовського за опечатування його кондитерських підприємств. 1858 р., арк.1-2.

147. Спр. 803. Про не стягнення з київського купця Р. Дехтерьова 400 крб. недоплачених за куплений у кримського міщанина Порошина і доставлений з м. Брянська до Києва товар. 1858 р., арк.1-11.

оп. 173. Судна частина

148. Спр. 632. Листування з київським губернатором з приводу скарги голандського підданого київського купця К. Стростмана. 10 вересня 1860 р. – 17 березня 1864 р., арк.1-12.

оп. 175. Судна частина

149. Спр. 54. На скаргу вдови київського купця Л. Розмитальської на свого повіреного купця Г.Виленга за отримання ним її грошей у Київській і Полтавській конторах Державного банку та витрату їх. 1862 р., арк.1-23.

150. Спр. 570. На прохання купця 3-ої гільдії О. Михайлова про його борг Київській конторі Комерційного банку 3600 крб. 1862 р., арк. 1-2.

оп. 176. Судна частина

151. Спр. 2. За повідомленням австрійського підданого Гринера про неправильний запис у купці єврея Данцера та підробне отримання купцем Моргулісом грошей у Київській конторі Держбанку. 1863-1865 рр., арк.1-13.

152. Спр. 414. За наказом Урядуючого Сенату з проханням Надвірного Радника Забугіна про невидачу йому Київським Губернським Управлінням (про невидачу йому) спрямовуваних грошей з сум підрядника Рапопорта. 3 жовтня 1863 р.

оп . 178. Судна частина

153. Спр. 45. Листування з тимчасовим комендантом Крещенського ярмарку в Києві полковником Грибовським про прохання купців затримати

уманського купця Гросмана, який взяв товари в кредит на 16767 крб. 1864 р., арк.1-2.

154. Спр. 148. По скарзі брянського купця М.Азарова за накладення секвестру на придбаний ним у купця Г. Лаврова ліс. 1864 р. – Київ. – Арк.1-4.

оп. 190. Судна частина

155. Спр. 142. На прохання статського радника М. Личкова про встановлення опіки над майном його батька – київського купця С. Личкова. 1876 – 1877 рр., арк.1-20.

оп. 191. Судна частина

156. Спр. 36. Про призначення опікунства над майном київського купця С. Литова, котрий збожеволів. 1877 р., арк. 1-9.

оп. 517. Поліцейська частина

157. Спр. 47. Про нагородження київського купця Ф. Вольсона за благодійну діяльність золотою медаллю “За усердие”. 1879 р., арк.1-15.

оп. 518. Поліцейська частина

158. Спр. 56. Про нагородження срібною медаллю купця Києва Дитятини за громадську діяльність. 7 березня 1880 р. – 8 червня 1884 р., арк.1-22.

оп. 519. Поліцейська частина

159. Спр.163. Про нагородження київського купця Фоломіна срібною медаллю за благодійну діяльність.14 жовтня 1881 – 18 листопада 1883 р. , арк.1-26.

оп. 525. Поліцейська частина

160. Спр. 109. За всепідданішим проханням Олени Яблонської про надання їй покровительства у справ про розірвання шлюбу. 28 липня 1887 р. – 19 вересня 1888 р., арк. 1-13.

161. Спр. 117. Про подання на нагородження золотою медаллю купця Б. Коробкіна. 1887 р. – Київ., арк.1-3.

оп. 529. Поліцейська частина

162. Спр. 61. Про дозвіл потомственному почесному громадянину м. Києва Бродському прийняти та носити орден, вручений йому персидським шахом за продаж цукру в Персії. 1891 р., арк. 1-9.

оп. 537. Поліцейська частина

163. Спр. 63. На клопотання київського купця С. Грайнома про дозвіл йому відкрити в Києві комісіонерсько-довідкову контору. 1884 р., арк. 1-21.

оп. 540. Поліцейська частина

164. Спр. 124. Про італійського підданого Галліко, який торгує в Києві лікерами. 3-23 липня 1887 р., арк. 1-3.

165. Спр. 226. Про відкриття в Києві купцем І. Рафаловським комісіонерсько-довідкової контори., арк. 1-18.

166. Спр. 227. Про заходи в боротьбі з підмінною торгівлею євреїв у Києві й інших містах Південно-західного краю. 12 листопада 1887 р. – 21 лютого 1891 р., арк. 1-132.

167. Спр. 234. За скаргою дружини купця Марії Лазаревої на неморальні (неблаговидные) вчинки чоловіка її Дмитрія Лазарева. 7 грудня 1887 р. – 9 квітня 1888 р., арк. 1-11.

168. Спр. 243. За скаргою селян Костянтина Горожуна та Йосипа Савинки на оманюючі дії жида Еля Чернобильського. 16 грудня 1887 р.

оп. 543. Поліцейська частина

169. Спр. 163. За скаргою Колезького Асесора Савельєва на повіреного Ромуальда Добронинського. 10 березня 1890 р.

170. Спр. 167. На прохання фірми “М. і І. Мандль” у Відні про відкриття в Києві магазину. 6 квітня 1890 р. – 24 червня 1894 р., арк. 1-2.

оп. 544. Поліцейська частина

171. Спр. 1. Циркулярне повідомлення Київського товариства сільського господарства про заснування в Одесі комітета з продажу хліба. 1891 р., арк. 1.

172. Спр. 53. Про перехід євреїв з “товариства” ремісників у київське 1-ої гільдії купецтво. 24 квітня 1890 р. – 9 вересня 1893 р., арк. 1-2.

оп. 561. Поліцейська частина

173. Спр. 157. По доповідній записці старости Київського купецького товариства Чоколова про заходи щодо розвитку російської торгівлі в Києві. 25 липня 1891 р. – 9 квітня 1893 р., арк.1-46.

оп. 622. Поліцейська частина

174. Спр. 482. - Ч.1. Про розміри торгових обігів київських купців і кількість у них прикажчиків. 1892 – 1906 рр., арк.1-729.

оп.623. Поліцейська частина

175. Спр. 144. Список київських купців 1-ої та 2-ої гільдій. 1897 р., арк. 33-84.

176. Спр.207. Про надання купцю Д. Марголіну звання комерції радника. 1893 р. – Київ., арк.1-9.

177. Спр. 338. Листування з київським губернатором про нагородження київських купців золотими медалями.1893 р., арк.1-4.

оп. 627. Поліцейська частина

178. Спр. 295. Про відмову Київською казенною палатою васильківському міщанинові Кустову про зарахування його повторно в першогільдійське купецтво.1897 р., арк.1-3.

179. Спр. 446. На скаргу провізора Айзенштадта на Київську казенну палату за відмову зарахувати його до київського купецтва 2-ої гільдії.1897 р., арк. 1-5.

оп. 629. Поліцейська частина

180. Спр. 256. Про зміну статусу “Київського російського купецького зібрання”. 1899 р., арк.1-5.

181. Спр. 541. Про дозвіл представникам австрійської торгової фірми “М. Вейнреб і К^о” у м. Лемберзі здійснювати торгові операції в Москві, Києві, Одесі.12 листопада 1899 р. – 14 листопада 1900 р., арк.1-8.

182. Спр. 580. Про встановлення дійсних власників торгових закладів “Оборот”, “Вена”, “Модный свет” у Києві. 24 червня 1899 р. – 27 січня 1902 р., арк.1-4.

оп. 630. Поліцейська частина

183. Спр. 2. Про пожежу в книжковому магазині купця Рябошапки в Києві. 1 серпня 1900 р., арк.175.

оп. 631. Поліцейська частина

184. Спр. 5. Листування з комендантом Київської фортеці з питання дозволу роздрібної торгівлі на її території.1901 р., арк. 27-40.

оп. 633. Поліцейська частина

185. Спр. 2. Про випадки, що трапилися по Київській губернії. 15 січня 1903 р. – 1 лютого 1904 г., арк. 1-582. У 2-х част.

оп.794. Таємна частина

186. Спр. 97. – Ч.1. Про створення комісіонерських контор для продажу та купівлі будинків, маєтків, товарів тощо.1844 р. – Київ., арк.1-2.

оп. 800. Таємна частина

187. Спр. 322. Відомість про кількість купців і їх капітали в Київській губернії за 1850-1851 рр., арк.1-2.

оп. 803. Таємна частина

188. Спр. 294. Про приїзд до Києва для торгівлі австрійських підданих. 1853 р., арк.1-2.

оп. 806. Таємна частина

189. Спр. 7. Повідомлення Міністерства фінансів київському військовому, подільському та волинському губернатору про заборону вивозу за кордон м'яса. 1855 р., арк.1.

190. Спр.78. Повідомлення міністра фінансів київському військовому, подільському та волинському губернатору про дозвіл вільного вивозу за кордон хліба і т.п. 1856 р. , арк.1.

191. Спр. 101. Про видачу паспортів поміщикам Балтського повіту на проїзд в Одесу і Київ на ярмарок.1856 р., арк.28.

192. Спр. 120. На прохання київського купця Б. Ференбаха про дозвіл приїхати в Київ баденським підданим для спільної роботи в магазині. Травень 1856 р., арк.1.

оп. 807. Таємна частина

193. Спр. 24. Листування з київським цивільним губернатором і старшим поліцмейстером про прибулих на Хрещенський ярмарок. 1858 р., арк.1-2.

оп. 808. Таємна частина

194. Спр. 10. Про дозвіл бродському купцю 1-ої гільдії Н. Калліру приїхати до Києва на Хрещенський ярмарок. 1858 р., арк.1-2.

195. Спр. 105. Листування з III відділенням та київським губернатором про дозвіл дворянину Трубецькому С., котрий проживає в м. Києві, виїхати до м. Варшави. 30 травня – 18 жовтня 1858 р., арк. 1-10.

оп. 809. Таємна частина

196. Спр. 168. Про дозвіл бродському купцеві та банкіру Н. Калліру приїхати до Києва на Хрещенський ярмарок, а в 1861 р. – Київську, Харківську, Херсонську та Полтавську губернії по торговим справам. 1 грудня 1859 – 30 вересня 1860 р., арк.1.

оп. 810. Таємна частина

197. Спр. 9. Про Крещенський ярмарок у Києві. Списки осіб, які приїхали на нього. 1860 р. – арк.1-37.

оп. 811. Таємна частина

198. Спр. 105. Про дозвіл бродському купцю Зіярману приїхати до Києва та Бердичева у справах “мануфактурних домів”. 1861 р., арк.1-4.

оп. 829. Таємна частина

199. Спр. 269. Листування з київським губернатором про висилку сина купця Полева М., з м. Києва за пияцтво та бродяжництво. 14 липня – 16 серпня 1879р.

оп. 834. Таємна частина

200. Спр. 60. Повідомлення київського губернатора від 2 листопада 1884 р. про видачу свідоцтва С. Басину на право купівлі книжкового магазину в дворянина Білевича., арк. 202.

оп. 847. Таємна частина

201. Спр. 328. Представлення київського губернатора від 4 жовтня 1897 р. про прохання торгового дому “Генрі Сміт і К^о” у Києві на отримання з-за кордону устаткування для електричного освітлення., арк. 84.

Ф. 486 Київська палата цивільного суду

оп. 1.

202. Спр. 15520. Повідомлення Васильківського повітового суду ревізору повітових судів Київської губернії та одеській поліції про розгляд справи щодо неспроможності купців Д. Глінсберга та Ш. Дубинського. 1872 р., арк. 113-114.

оп. 5.

203. Спр. 507. про надання в Палату для засвідчення доручення вдови купця Д. М. Коципинської на управління музичним магазином у Києві. 1867 р., арк. 182.

204. Спр. 508. Про надання в Палату для засвідчення доручення В. Барщевського київському купцю В. Соколову на управління бібліотекою та книжковим магазином. 1867 р., арк. 124 зв.

оп. 9.

205. Спр. 424. Про вирішення грошової суперечки між купцем 3-ої гільдії Києва Желтовим і купцем 1-ої гільдії м. Єйськ Горячкіним. 19 березня 1862 – 6 жовтня 1865 р., арк. 1-24.

Ф. 533 Канцелярія київського військового губернатора

оп. 1.

206. Спр. 33. Рапорти київської міської поліції про незаконне скошення трави у селян, про повернення вкрадених речей та по інших питаннях. 27 листопада., арк. 1.

207. Спр. 91. Рапорт київської поліції від 29 січня 1802 р. про стягнення грошей з купця Зулідова на користь вдови Татарінової. – Київ., арк. 6-9.

208. Спр. 116. На прохання київського купця Варшаура про повернення йому купцем Пацом пшениці. 1803 р., арк. 1-2.

209. Спр. 120. Справа за рапортом київського городничого губернатора з прикладеними копіями про прошення Аврумовича Богуслава про нанесення йому побоїв Есиновим шефом Северського драгунського полка. 3 січня. 1803 р., арк.1.
210. Спр. 193. На прохання відставного сержанта Савіна про несплату йому прибулим до Києва бранським купцем грошей., арк. 1-2.
211. Спр. 224. Про дозвіл саксонському підданому Кестнеру торгувати в Києві. 1803 р., арк. 1-2.
212. Спр. 453. Справа за прощенням мешчанина Бойнова зі скаргою на купця Родионова про направлення сина під його нагляд. 15 лютого. 1804 р.
213. Спр. 476. Справа за відношенням довіреного купця Лейзеровича Х.М. про гроші які йому повинен купець Груцкий по векселях грошей. 10 березня 1804 р.
214. Спр. 514. Справа за відношенням міністра юстиції князя Лопухина про дозвіл справи дворянина Кильчевського по скарзі його до купця Овчинникова. 15 квітня. 1804 р.
215. Спр. 539. Листування з київської поліцією про арешт купця Рибальченка за наявність у нього кількох паспортів., арк.1-2.
216. Спр. 541. Справа за відношенням відставного майора Ефремова про поділ будинку, який залишився після загибелі батьків, між ним і братом. 20 травня. 1804 р.
217. Спр. 614. Справа за відношенням колежського асесора Барінова про боргових йому купчихою Пошехової грошей за векселем. 23 червня. 1804 р.
218. Спр. 636. Листування з Київським магістратом через скаргу іноземних купців за ненадання їм крамниць у Києві. 1804 р., арк.1-2.
219. Спр. 768. Повідомлення київської поліції від 14 квітня 1804 р. про несплату купцем Ризою за квартиру священнику Воскресенської церкви Левицькому., арк. 36.
220. Спр. 782. Те ж саме, арк.162.

221. Спр. 854. Справа за відношенням графа Самойлова про те, що міщанин Лейсахович несправедливо подав скаргу на Марка Абромовича який удержував 200 крб. 7 березня 1805 р.
222. Спр. 884. Справа великолуцького купця Личкова про намір втекти із нинішнього міста з дружиною купця Ефремовим. 30 квітня 1805 р.
223. Спр. 945. Справа про односторонній претензії купця Радіонова на дружину свою, та останньої на чоловіка. 24 червня 1805 р.
224. Спр. 1085. Справа за відношенням здешньої міщанки Козелецької на те, що купець Слюсаревський виторгувавши у неї будинок і не заплатив їй усіх грошей вигнав її із будинку с малолітніми дітьми, причинивши при цьому їй побої. 28 листопада, 1806 р., арк. 1-2.
225. Спр. 1088. По скарзі брянського купця Чапракова на Київський магістрат за не стягнення грошей, заборгованих йому київськими купцями Гальченком та Стрельбицьким. 1806 р., арк.1-2.
226. Спр. 1229. Відомість про кількість купців і міщан, що мешкають у Києві. 1811 р., арк.18-19.
227. Спр. 1236. Повідомлення Київського губернського правління від 4 вересня 1811 р. про арешт палатки київського купця Смородина., арк.90.
228. Спр. 1259. Справа про від командування радника губернського правління Кириченко, для проведення різних справ у різні повіти Васильківський, Богуславський и Черкаський та про повернення із відрадження. 4 березня – 11 вересня, 1811 р.
229. Спр. 1377. За відношенням опікунів маєтку та нащадків київського купця Варшаура міста Махновки, поміщика Вебера и Билинського, про повернення до маси утриманих у київському магістраті 180 р. грошей. 5-9 липня, 1811 р.
230. Спр. 1521. На прохання купців Києва про дозвіл збудувати кам'яні крамниці на Двірцевій площі. 1812 р., арк.1.

оп. 2.

231. Спр. 356. Про прийняті заходи в боротьбі з спекуляцією в м. Києві. 1828 р., арк.1-5.
232. Спр. 458. На прохання сина купця М.Бланка про перевод його з київського міщанського товариства в одеське. 26 січня 1829 р. – 15 січня 1830 р., арк.1-8.
233. Спр. 500. Відомість про прибулих у Київ у контрактний час.1829 р. – Арк. 258; розпорядження Міністерства внутрішніх справ київському цивільному губернатору про заходи щодо заборони неказенної торгівлі в місті особам єврейської національності. 14 травня 1829 р., арк. 394-398.
234. Спр. 674. Розпорядження київському поліцмейстеру надати відомості про торгові угоди в присутствених місцях, 1830 р., арк.1-2.
235. Спр. 859. Доповідна пристава Києва міській поліції про знайдену в крамниці купця Сивоєва “гнилої” ікри, 1831 р., арк.1-2.

оп. 3.

236. Спр. 582. Про розгляд київського метрополіта Євгенія щодо заборони міщанам і купцям продавати воскові свічки в підрив доходам церкви. 9-17 червня 1830 р., арк.1-6.

оп. 5.

237. Спр. 1028. Справа за відношенням шляхтича Звенигородського повіту Григорія Креповського їх скаргою на радників земського суду, 1803 р.
238. Спр. 1225. Про стягнення з маєтку київського купця Сухоти грошей. 27 січня 1828 р., 14 грудня 1831 р., Київ., арк.1-31.
239. Спр. 1288. Про виплату курському міщанину Воеводину спадкоємцями померлого купця Смородинова за 14 –річну службу грошей.1828 р., арк.1-17.
240. Спр. 1295. Справа за відношенням Раславського поміщика майора Мицького із скаргою на київське губернське правління, яке не повідомило йому про втечу від нього селянина Федорі Риженко, який записався у міщани, 1804 р.
241. Спр. 1393. Про стягнення з київського купця Данкевича коштів, заборгованих дружині одеського купця .1829 р., арк.1-2.

242. Спр. 1414. Про стягнення з київського купця Марковича 5000 крб., заборгованих дійсному статському раднику Дунаєву. 1829 р., арк. 1-14.

243. Спр. 1415. Про стягнення з одеського купця Ноткіна грошей, заборгованих колезькій радниці Розенберг і дружині радзивіллівського купця Заквасовій. 1829 р., арк. 1-13.

244. Спр. 1439. Про стягнення з київського купця Бухтеєва за брак при виготовлені лафетів. 1830 р., арк. 1-7.

245. Спр. 1491.

246. Спр. 1757. Про розгляд прохання золотоніського купця Белицького щодо стягнення грошей, заборгованих переяславським купцем, який переховується в Києві. 1831 р., арк. 1-7.

Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора

оп. 1.

247. Спр. 182. Про легалізацію Купецького товариства в м. Києві. 1906-1907рр., арк. 63.

Ф. 707 Управління попечителів Київського учбового округу

п. 87.

248. Спр. 6666. Циркуляр Міністерства народної освіти від 15 червня 1885р. з поясненням що книжкова торгівля і видання товариств “Суспільна користь” і “Народна користь” різні, арк. 17.

Ф. 884 Комісія для опису губерній. Київський учбовий округ

оп. 1.

249. Спр. 18. Про укладання контракту з київським купцем Должніковим на продаж видань комісії. 12 березня 1852 р. – 18 жовтня 1857 р. арк. 1-59.

Ф. 1336 Малоросійське губернське правління

оп. 1.

250. Спр. 3643. Про вислання до міст осіб, приписаних до міщанства та купецтва, але які проживають у селах. 1799 р., арк. 1-49.

Ф. 1627. Управління слобідського українського тимчасового військового губернатора

оп. 1.

251. Спр. 1. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 25 лютого 1834 р. про порядок нагородження медалями осіб купецького стану., арк.198.

Державний архів м. Києва.**Ф. 90.****оп. 1. Особисті справи**

252. Спр. 1241. Церковний староста домової церкви Алешин.

253. Спр. 1243. Почесний блюститель Бродський Лазарь Ізраилевич.

254. Спр. 1275. Почесний блюститель Л. Б. Шизбург.

255. Спр.1276. Почесний блюститель Шицбург Володимир Гораціевич.

256. Спр. 1277. Почесний блюститель Гальперин М. Б.

257. Спр. 1291. Почесний блюститель М. П. Дегтерев.

258. Спр. 1408. Почесний блюститель Слиннь Андрій Петрович.

Ф. 165.**оп. 31.**

259. Спр.112. Про відмову місць у городі для продажу у інші міста сбитнього та квасу, арк.15.

2. Опубліковані документи

260. Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под ред. Г.Н.Шмелева. – М.: Издание московских выших женских курсов, 1907. – 160с.

261. Высочайше утвержденное Положение о государственном промысловом налоге, 8 июня 1898 г. // ПСРЗИ. – Собр. 3. – Т. 18. – отд. 1. – №15601. – С.489-515.

262. Высочайше утвержденное Положение о доходах и расходах губернского города Киева, о управлении оными, и о квартирной повинности, 17 сентября 1831 г. // ПСРЗИ. – Собр. 2. – Т. 6. – отд. 2. – №4803. – С. 30-45.

263. Высочайше утвержденное Положение о евреях, опубликованное 31 мая, 13 апреля 1835 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 10. – отд. 1. – №8054. – С.308-319.
264. Высочайше утвержденное Положение о подчинении евреев в городах и уездах общему управлению, с уничтожением еврейских кагалов, 19 декабря 1844 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. –Т. 19. – отд. 1. – № 8546. – С. 887- 890.
265. Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов, 1 января 1863 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 38. – отд. 1. – №39118. – С. 3-15.
266. Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов, 9 февраля 1865 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 40. – отд. 1. – №41779. – С. 157-175.
267. Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // ПСЗРИ. – Собр. 1. –Т. 22. – №16188. – С. 358-384.
268. Из истории Киевского политехнического института: Сб. док. и мат. / Под ред. А. С. Плыгунова (отв. ред.) и др.; Сост.: Э. М. Бондаровская и др.– К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – Т. 1. (1898-1917 гг.). – XVI, 368 с.
269. Иллюстрированный сборник материалов к истории возникновения Киевского политехнического института: Памяти Виктора Львовича Кирпичова, посвящает Киевское политехническое общество инженеров и агрономов. – К., 1914. – 144 с.
270. Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / Сост. А. Андриевский. – К., 1882. – Вып. 1. – 211 с.
271. Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / Сост. А. Андриевский. – К., 1882. – Вып.2. – 214 с.
272. Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / Сост. А. Андриевский. – К., 1886. – Вып. 10. – 244 с.
273. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – СПб., 1902. – Т. 2. – Ч. 1.

274. К истории театра в юго-западном крае: Переписка каменец-подольских актеров с духовной католической властью по поводу воспрещения последней спектаклей на время Великого поста и произнесенного на актеров и актрис церковного отлучения // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – №7. – С. 458-476.
275. Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Е.Ф.Канкрин. – Спб., 1880. – 162 с.
276. Мердер А. Мелочи из архивов юго-западного края [1.Проект выселения евреев из сел и деревень Киевской губернии; 2. К борьбе с холерою в 30-х годах] // Киевская старина. – 1902. – Т.76. – №2. – отд. 2. – С. 92-93.
277. О взимании с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 7 ноября 1851 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 26. – отд. 2. – №25714. – С. 91-92.
278. О взимании сборов с купцов на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 24 декабря, 4 декабря 1852 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 27. – отд. 1. – №26836. – С. 750.
279. О взыскании с купцов недоимки, по земским повинностям числящейся: Сенатский, 2 июля 1828 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 3. – №2124. – С. 660.
280. О воспрещении евреям заниматься с 1857 года продажей питей в двухверстной городской черте: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 13 июня 1855 года., опубликованное 13 июля // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 30. – отд.1. – №29407. – С. 419.
281. О восстановлении Волочинской таможни: Высочайше утвержденный доклад министра коммерции, 22 июля 1802 г. // ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.27. – №20338. – С. 198-199.
282. О восстановлении городского положения и грамоты данной городам: Манифест, 2 апреля 1801 г. // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 26. – №19811. – С. 602.

283. О высочайше дарованных разным сословиям милостях, по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою: Манифест, 17 марта 1775 г. // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т.20. – № 14275. – С. 82-86.
284. О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, привилегиях и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий: Манифест, 1 января 1807 г. // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 29. – №22418. – С. 971-979.
285. О дозволении евреям купцам 1 гильдии брать откупа в Харьковской губернии, городе Киеве, военных поселениях и Азовском казачьем войске: Сенатский, 9 сентября 1848 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.23. – отд.1. – №22567. – С. 572-574.
286. О дозволении евреям-купцам 1 гильдии Царства Польского приписываться в купечество 1 гильдии по всем городам Российской империи: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 января 1860 г., опубликованное 27 января // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 35. – отд.1. – №3517. – С. 21-22.
287. О дозволении жителям присоединенных от Польши губерний вывозить за границу поташ чрез Рожеямпольскую пограничную заставу: Высочайше утвержденный доклад Сената, 30 мая 1801 г. // ПСЗРИ. – Т.26. – №19895. – С. 662-664.
288. О допущении некоторых облегчений по части гильдийских повинностей: Именной, данный Сенату, 11 июля 1826 г. // ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.1. – №458. – С. 685-686.
289. О доставлении из всех мест в Штатс-Контору денег, взысканных с купцов за рекрут: Сенатский, 30 января 1778 г. // ПСЗРИ. – Т.20. – №14702. – С. 591-592.
290. О записке крестьян в купеческое звание; о переписке купцов из города в город; о даче купцам паспортов на случай отлучек их по коммерции и о взыскании недоимок: Сенатский, 19 августа 1820 г. // ПСЗРИ. – Т.37. – №28389. – С.420-423.

291. О льготах купечеству города Киева: Именной, данный Сенату, 8 марта 1835 г. // ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.10. – отд.1. – №7931. – С.211.
292. О льготе купцам и мещанам Западных губерний: Именной, данный Сенату, 24 декабря 1841 г. // ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.16. – отд.2. – №15145. – С. 132-133.
293. О мерах к уменьшению государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин: Манифест, 2 февраля 1810 г. // ПСЗРИ. – Т.31. – №24116. – С.53-60.
294. О наблюдении губернским правлением, чтобы сборы процентных денег с купеческих капиталов поступали в казну в свое время бездоимочно: Сенатский, 10 декабря 1800 г. // ПСЗРИ. – Т.26. – №19683. – С.432-433.
295. О некоторых облегчениях по гильдийским повинностям: Именной, данный Сенату, 21 декабря 1827 г. // ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.2. – №1631. – С.1088-1090.
296. О обращении взыскания за злоупотребления или упущения в причислении купцов и мещан на льготу, не только на Магистраты и Думы, но и на места, коими таковое причисление утверждено будет: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 19 мая 1825 г. // ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.40. – №30345. – С. 273-274.
397. О перелитии польской медной монеты в Киеве для продажи оной меди в слитках и о воспрещении употреблять польскую монету в торговом обращении: Высочайше утвержденный доклад Сената, 28 мая 1801 г. // ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.26. – №19895. – С. 660-662.
398. О платеже купцам и мещанам, пользующимся крестьянскими землями, податей по обоим состояниям: Сенатский, 19 декабря 1796 г. // ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24. – №17667. – С.245-246.
299. О платеже податей казенными поселянами, записавшимися по городам в купечество и мещанство, по обоим состояниям: Сенатский, 28 февраля 1810 г. // ПСЗРИ. – Собр. – Т.31. – № 24136. – С.74-76.

300. О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Харьковской...; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам, по общим государственным узаконениям: Именной, данный Сенату, 3 мая 1783 г. // ПСЗРИ. – Собр.1. – Т. 21. – №15724. – С. 907-911.

301. О построении шоссе по дороге от Киева до Бровар: Именной, данный Сенату, 16 декабря 1832 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 7. – №5831. – С. 909.

302. О предписании всем казенным палатам, чтобы купцы и причисленные к семейным капиталам родственники, после смерти их, не были исключаемы в мещанство и чтобы мещане, переписывающиеся в купечество, платили подушную подать за умерших их родственников по числу душ, а не по раскладке: Сенатский, 8 июня 1826 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. 1. – №396. – С.542.

303. О преобразовании Комиссии погашения долгов: Манифест, 11 февраля 1812 г. // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 32. – №24992. – С. 181-195.

304. О правителях города Киева: Именной, данный Сенату, 23 декабря 1834 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т.10. – отд. 2. Прибавление. – №7694 а. – С. 47.

305. О распространении указа 1794 года июня 23 о собрании с купечества, в гильдиях записанного, единовременно по одному проценту со ста с объявленных капиталов, и на купцов евреев, и о взыскании с них податей вдвое против людей христианского исповедания: Сенатский, 29 декабря 1796 г. // ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24. – №17694. – С.256-257.

306. О сборе с купечества единовременно в казну с объявленных ими капиталов по одному проценту со ста; о возвышении капиталов, объявляемых для вступления в гильдии и взыскании в доход казны с купеческих капиталов, переходящих к наследникам, единовременно по

одному проценту: Именной, данный Сенату, 23 июня 1794 г. // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 23. – №17223. – С. 531-532.

307. О сборе с купцов, вместо подушных, по одному проценту с объявленного капитала, и о разделении их на гильдии: Сенатский, вследствие Именного, 25 мая 1775 г. // ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.20. – № 14327. – С.145-147.

308. Об отсрочке высылки из Киева евреев, имеющих недвижимую собственность: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром внутренних дел 15 апреля 1830 г. // ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.5. – отд. 1. – №3609. – С. 338-340.

309. Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний: Дополнительное постановление, 14 ноября 1824 г. // ПСЗРИ. – Собр.1. –Т. 39. – № 30115. – С. 588-609.

310. Об участии купцов евреев в платеже подати за неимущих мещан: Сенатский, 22 октября 1831 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 6. – отд. 2. – №4876. – С.141-142.

311. Общий свод данных по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи. – СПб., 1905. – Т.1. – С.28.

312. Результаты базара – гулянья “Сорочинский ярмарок” // Киевская старина. – 1904. – Т.87. – № 10. – С.30 (Документы, известия и заметки).

313. Российское законодательство X-XX веков: В 9-ти т. – М: Юрид. Лит., 1987. – Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. – 528 с.

314. Сведения о судноплавстве по Днепру // ЖМВД, 1847. – №17.

315. Свод законов Российской империи. – СПб., 1899. – Т.9. Законы о состояниях. – 412 с. + 791 с. (Особое приложение).

316. Сообщения очевидца о великом пожаре в Киеве на Подоле 1811 г. (Из донесения деректора гимназии Мышковского правлению Виленского университета от 31 июля 1811 г.) / Сообщил П. Голубовский // Киевская старина. – 1896. – Т.55. – №12. – С. 72-75.

317. Список городских поселений Российской империи. – Спб., 1901.

318. Статистические сведения о контрактах 1835–1852 гг. // Москвитянин. – 1851. – № 28; 1852. – №13.
319. 1808 года, ноября 9. О недостатке в Киевской губернии медной монеты // Архив Государственного совета. – СПб., 1878. – Т.3. Царствование императора Александра (1801–1810 гг.). – Ч. 1. – С. 450.
320. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804-1824 гг.) // Киевская старина. – 1884. –Т.9. – №7. – С.423-466.

3. Мемуари

321. Алексеев А. А. Воспоминания / А. А. Алексеев. – М., 1894.
322. Алексеев А. А. Воспоминания артиста императорских театров / А. А. Алексеев // Исторический вестник. –1892. – Т. XLVIII. – № 6. – С.675-677
323. Вертинский А. Дорогой длиною... /Александр Вертинский. – М.: Изд-во “Правда”, 1991. – 576 с., ил.
324. Вигель Ф. Ф. Воспоминания / Ф. Ф. Вигель. –М., 1864. – Т. 1. – 186 с.
325. Витте С. Ю. Воспоминания: В 3-х т. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 1. (1849-1894). Детство. Царствования Александра II и Александра III. – LXXXI, 555с.
326. Григор’ев Г. П. У старому Києві. Спогади / Г.П. Григор’ев. К.: Радянський письменник, 1961. – 357 с.
327. Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886-1902 гг. – М.: Изд. В. М.Саблина, 1912. – 837 с.
328. Долгоруков И. М. Дневник моего путешествия в Киев / И.М.Долгоруков // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1870. – Апрель-июнь. – Кн. 2. отд.II. Отечественные материалы. – С. 1-208.
329. Долгоруков И. М. Дневник моего путешествия в Одессу и Киев 1810 года / И.М. Долгоруков // Чтения в императорском Обществе истории и

- древностей российских при Московском университете. – М., 1869. –Июнь–сентябрь. – Кн. 3. – отд. II. Отечественные материалы. – С.171-352.
330. Записки Михаила Чайковского // Русская старина. – 1895. – Т. LXXXIV. – № 12. – С. 149-187.
331. Из записной книжки киевского гражданина Миславского // Киевская старина. – 1884. –Т. 8. – № 4. – С. 688-693.
332. Из записок Николая Николаевича Муравьева – Карского // Русский архив. – 1894. –Т. 3. – № 10. – С. 145-206.
333. Из исторических записок Иоанна Альберта Эренстрема / Сообщил Г.Ф. Сюннерберг // Русская старина. – 1893. –Т. LXXIX. – №7. – С. 1- 40.
334. Киев по воспоминаниям киевского пастыря [П. Г. Лебединцева] // Киевские епархиальные ведомости. – 1909. – №15. Часть неофициальная. – С. 346-357.
335. Из записок Николая Николаевича Муравьева – Карского // Русский архив. – 1894. –Т. 4. – №11. – С. 202-234.
336. Русова С. Мемуари. Щоденник . / С. Русова. – К: Полиграф книга, 2004. – 544 с.
337. Сулима С. Заметки старого киевлянина (Киев в 1812 и 1824 году) / С. Сулима // Киевская старина. – 1882. – Т. 4. – № 12. – 614 – 624.
338. Щербина В. Из семейного архива. I. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796-1874) / В.Щербина // Киевская старина. – 1892. – Т. 37. –№ 4. – С. 1-21.
339. Ярон С. Г. Киев в 80-х годах: Воспоминания старожила / С. Г. Ярон. – К., 1910. – 212с.

4. Періодичні видання

340. Журналы Комитета министров 1802-1826 гг. – СПб., 1888. –Т. 1. – 285с.
341. Журналы Высочайше учрежденной комиссии по вопросу об изыскании главнейших оснований для лучшей постановки женского образования в империи. – СПб., 1888. – 362 с.

342. Киевлянин. – 1880. – 14 июля; 15 июля.
343. Киевлянин. – 1896. – 17 марта.
344. Киевлянин. – 1900. – 3 января.
345. Киевлянин. – 1900. – 17 марта.
346. Киевлянин. – 1900. – №39.
347. Киевлянин. – 1900. – №61.
348. Киевлянин. – 1902. – 29 января.
349. Киевские губернские ведомости. – 1859. – 22 августа.
350. Киевское слово. – 1903. – 26 января (№ 5409).
351. Киевское слово. – 1903. – 4 февраля (№5418).
352. Комерческая газета. – 1838. – №40.
353. Комерческая газета. – 1840. – №153.
354. Северная почта. – 1816. – №9.
355. Смесь // Журнал МВД. – 1857. – №6. – С. 24-26.

5. Електронні ресурси

356. Гамоля Н., Мокроусова Е. Киевский торжок // [http. / www.kontrakty.com.ua /show/rus/rubric main/ 30200515. html](http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/rubric%20main/30200515.html).

6. Література

357. Аксаков И. Исследование об торговле на украинских ярмарках / И.Аксаков. – СПб., 1858. – V + 383 + IV с.
358. А. А. [Андриевский А]. Табачная контрабанда среди киевских мещан / А. А. // Киевская старина. – 1892. – Т. 35. – № 11. – 259-266.
359. Анисимов А. Киев и киевляне. Я вызову любое из столетий... / А.Анисимов. – В 2-х кн. – Кн.1. – К.: Курчъ, 2002. – 382 с.; К.: Курчъ, 2003. – 348с.
360. Антипович К. Праці В. І. Щербини з історії Київа / К. Антипович // Нові студії з історії Київа Володимира Івановича Щербини. – К.: Українська Академія Наук, 1926. – С. XXV-XXXIV.

361. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею / В.Аскоченский. – К., 1856. – Ч.2. – 566 с.
362. Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей оного. / М. Ф. Берлинский. – СПб. :Тип. Департамента Нар. Просвещения, 1820. – 204 с.
363. Богданович М.И. История царствования имп. Олександра I и Россия в его время / М. И. Богданович. – СПб., 1869. – Т.1. IV + 382 + 146 с.
364. Болгарська Т. Молчанов у Києві / Т. Болгарська // Український театр, 1987. – №2. – С. 29-30.
365. Болгарська Т. Щепкін і Мартинов у Києві / Т. Болгарська // Український театр, 1974. – № 2. – С. 31-32.
366. В. Г. [Горленко В]. Киевская публичная библиотека // Киевская старина. – 1888. – Т.22. – № 8. – отд.3. – С. 27-31 – (Документы, известия и заметки).
367. Борисенко В.Й. Нариси з історії України / В. Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1993. – 324 с.
368. Борисенко В.Й. Еволюція соціальної структури населення Лівобережної України. / В.Й. Борисенко. – К. : УДПУ, 1997. – 152 с.
369. Боваренко Д. До методології вивчення історії українського господарства / Д. Боваренко // Прапор марксизму. – 1927. – №7. – С. 90-93.
370. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально – економічні нариси і матеріали / І. М. Бровер. – Одеса, 1931. – Т.1. – 175 с.
371. Варадинов Н. История Министерства внутренних дел / Н. Варадинов. – СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1859. – Ч. 2. – Кн. 1. – 632 с.; Кн. 2. – 658 с.
372. Варнеке О. Залізничне будівництво на Україні 1860-х рр. / О. Варнаке // Записки Одеського при УАН товариства. Секція соціально-історична. – Одеса, 1927. – Ч.1. – С.7-10.

373. Вебер А. Рост городов в XIX столетии / А. Вебер. – СПб., 1903. – 276 с.
374. Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – К.: Вперед, 2010. – №4. – С. 156-169.
375. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
376. Вільшанська О. Л. Житло української інтелігенції Києва як відображення національної самосвідомості / О. Л. Вільшанська // Образ епохи: культурне середовище Києва кінця XIX – початку XX ст. – К.: Фонд Відродження культурного середовища Києва, 1995. – С. 33-34.
377. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Вільшанська. – К: Інститут історії України НАН України, 2009. – 172с.,іл.
378. Волобуєв М. До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – №2. – С. 56-62.
379. Гордуновський О. М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. / О. М. Гордуновський. – Черкаси,: Брама-Україна, 2010. – 320 с.
380. Горленко В. Киев в 1799 году / В. Горленко // Киевская старина. – 1885. – Т.11. – №3. – 622 с.
381. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст.. до 1861 року) / І.О. Гуржій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 207 с.
382. Гуржій І. О. Розклад феодально – кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Державне видавництво УРСР, 1954. – 449 с.
383. Гуржій І. О. Соціально–економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій // Український історичний журнал. – 1959. – № 5. – С. 36-52; його ж. Україна в

- системі всеросійського ринку 60-90 –х рр. XIX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1968. – 189 с.;
384. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О. І. Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 80 с.
385. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О.Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
386. Ернст Ф. Контракти та контрактний будинок у Києві (1798-1932) / Ф.Ернст. – К., 1923. – 100 с.
387. Житецкий И. Евреи в Южной России / И. Житецкий // Киевская старина. – 1901. – Т.72. – № 1. – Отд.1. – С. 57-80.
388. Захаров В. Н., Петров Ю. А., Шацилло М. К. История налогов в России. IX - начало XX в. – М: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 296 с.
389. Иванов П. Обзорение прав и обязанностей российского купечества и вообще всего среднего сословия / П. Иванов: В 2-х ч. / Реп. изд. 1826 г. – М.2006.
390. Игнатъева Т. В. Купецтво Правобережної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття : соціально-етнічний аспект / Т.В. Игнатъева // Наук. праці Кам'янець-Подільського ун-ту : Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С. 172-179.
391. Иконников В. С. Киев в 1654 -1855 гг. Исторический очерк / В.С.Иконников. – К., 1904. – 355 с.
392. История Киева : В 3-х т., 4-х кн. – К: Наукова думка, 1986. – Т.2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – 440 с.
393. Казьмирчук М. Г. Деякі аспекти соціальної діяльності ломбардів України на зламі XIX - початку XX ст. / М. Г. Казьмирчук // Наукові записки. – Вип.9. – Серія Історичні науки. Кіровоград, 2005. – С. 74-83.
394. Казьмирчук М. Г. До питання про створення ломбардів у місті Києві / М. Г. Казьмирчук // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. – К. : ВПУ Київ. Університет, 2005. – С. 71-74.

395. Казьмирчук М. Г. До питання про становлення міських ломбардів в Україні у 80-х рр. XIX ст. – на початку XX століття / М. Г. Казьмирчук // Наукові записки. – Вип.9. – Серія Історичні науки. Кіровоград, 2005. – С. 74-83.
396. Казьмирчук М. Г. Приватні ломбарди: становлення та діяльність в Україні наприкінці XIX ст. – на початку XX століття / М.Г. Казьмирчук // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 6. – Луганськ, 2005. – С. 72-80;
397. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву / И. Каманин // Киевская старина. – Т.21. – №5. – отд.1. – С.140-168; Т.22. – №8. – Отд.1. – С.157-195; № 9. – отд.1. – 622 с.
398. Карповская И. За три копейки на киевском базаре можно было купить модный детектив о похождениях Шерлока Хомса или килограмм картошки / И. Карповская // Факты. – 2004. – 25 сентября.
399. Киевский политехнический институт. Очерк истории. – К.: Наукова думка, 1995.
400. Ковалинський В.В. Київські мініатюри / В.В. Ковалинський. – Кн.1 – К.: Літопис, 2002. – Кн.1. – 320 с.
401. Ковалинський В. Київські мініатюри / В. Ковалинський. – К.: Київська книжкова фабрика, 2003. – Кн.2. – 416 с.
402. Ковалинський В.В. Меценаты Киева / В.В. Ковалинский – К.: Кий, 1998. – 528 с.
403. Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л.В. Кошман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 448 с.: ил.
404. Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму / Б.А.Кругляк // Український історичний журнал. – 1974. – №3. – С. 36-43; його ж. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века : на материалах Украины. – Самара, 1992. – 191 с.; його ж. Торговельна буржуазія

- в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С.72-81.
405. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В.В. Крутіков. – Дніпропетровськ.: ДДУ,1992. – 171 с.
406. Лавров Д. Контракти... і балет із Мадріда. Культурне життя Києва в першій половині XIX ст. / Д. Лавров // Молода гвардія. – 1986. – 24 січня.
407. Лазанська Т. І. Соціально-економічний і адміністративно-політичний розвиток міста / Т.І. Лазанська // Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн. – К.:Наукова думка, 1986. – Т.2. – Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – С. 112-126.
408. Лазанська Т. І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892 - 1914 рр.) / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Вип.ІІ. – К., 2001. – С. 24-41.
409. Лебединцев П. Киев за 60 лет перед сим [1833 г.] / П. Лебединцев // Труды КДА. – 1909. – №2. – С. 312-330.
410. Левицкий О. Тревожные годы (Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и Юго-западного края) / О. Левицкий // Киевская старина. – 1891. – Т.35. – №10. – 1- 21; №11. – С. 169-194.
411. Лелеко В. Д. Пространство и повседневность в европейской культуре. – СПб., 2002. – 234 с.
412. Лепша І. “Думка” Ференца Ліста: Про перебування Ф. Ліста в 1848 р. в Києві / І. Лепша // Вечірній Київ. – 1980. – 26 квітня.
413. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко Харків: Вид-во Харків.у-ту, 1970. – 204 с.
414. Лугова О. І. Соціально-економічний розвиток та адміністративне управління міста / О. І. Лугова // Історія Києва : В 3-х т., 4-х кн. – К.:Наукова думка, 1986. – Т.2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – С. 180-197.
415. Лякина Р. Не разгаданная тайна коллекций киевского купца / Р. Лякина // Зеркало недели. – 2008. – 12 декабря.

416. Макаров А. Н. Киевская старина в лицах / А. Н. Макаров. – К.: Довідка, 2005. – 878 с.
417. Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины / А. Н. Макаров – К.: Довіра, 2002. – 558 с.
418. Молчанов В. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.) / В. Молчанов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.
419. Николаев Н. И. Драматический театр в Киеве : Исторический очерк (1803 – 1903) / Н. И. Николаев. – К.: Я. Б. и Н. И., 1898. – 107 с.
420. Оглоблін О. Нариси з історії каталізму на Україні / О. Оглоблін. – Харків; Київ, 1931. – 216 с.
421. Оглобин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблін. – К.: Госиздат Украины, 1925. – 234 с.
422. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – 631с.
423. П. Л. [Лебединцев П.]. Население Киева в прошлом столетии // Киевская старина. – 1884. – Т.8. – №2. – С. 352-354. (Документы, известия и заметки).
424. П. Т. [Тимошок П.] К истории польского театра в Киеве // Киевская старина. – 1890. – Т.29. – № 6. – С. 533-540. (Документы, известия и заметки).
425. Полуянская Н. Картинки старого Киева / Н. Полуянская // Рибаків М.О. Хрещатик відомий і невідомий. Красознавчі нариси. – К.: Кий, 2003. – С.450-471.
426. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П.Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – С. 3-22.
427. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX-початок XX ст.) / О.П.Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
428. Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / М.О.Рибаків – К.: Кий, 1997. – 374 с.

429. Рибаків М. О. Хрещатик відомий і невідомий: Краєзнавчі нариси / М.О. Рибаків. – К.: Київ, 2003. – 504 с.
430. Рудченко І. Я. Исторический очерк обложения торговли и промышленности в России / И. Я. Рудченко. – СПб., 1893.
431. Рындзюнский П. Г. Гильдийская реформа Канкрин 1824 года / П.Г.Рындзюнский // Исторические записки. – М.: АН СССР, 1952. – Т.10. – С. 110-139.
432. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России во второй половине XIX века / П. Г. Рындзюнский. – М.: АН СССР, 1983.
433. Сакович Л.Т. Жилая застройка Киева первой половины XIX в. / Л.Т.Сакович – Автореф. ... канд. архитектуры. – К.: Академия архитектуры, УССР, 1955. – 19 с.
434. Сакович Л.Т. Жилая застройка Киева первой половины XIX в. / Л.Т.Сакович – Рукоп. дис. ... канд. архитектуры. – К.: Академия архитектуры, УССР, 1954. – Ч.1-2.
435. Саприкіна Л. Невідомі гастролі європейських музикантів/ Л.Саприкіна. – К., – 1987. – № 3. – С. 174-175.
436. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1853 год / А.Семенов. – СПб.: Типография II-го отделения собственной его имп. вел. Канцелярии, 1859. – Ч.2. – 376 с.
437. Семенов П. Киев // П. Семенов. Геогр. – стратег. словарь Российской империи. – СПб., 1865. – Т.2. – С. 624.
438. Сенявский А. С. Повседневность как методологическая проблема микро и макроисторических исследований (на материалах российской истории XX века) / А. С. Сенявский // Материалы Интернет конференции” История в XXI веке: историко – антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества // портал. auditorium.ru.

439. Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого / Л. Синицкий // Киевская старина. – 1893. – Т.40. – №2. – С. 274-292.
440. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел та його роль у соціально–економічному розвитку України XVIII- першої половини XIX ст.) / І. С. Слабеев. – К.: Наукова думка, 1964. – 138 с.
441. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М. Є. Слабченко. – Б. м.: Держ видав України, 1925. – Т. 1. – 278 с.
442. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР / С.Струмилин. – М.: Наука, 1966. – 514 с.
443. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX ст.: Біогр. довід. / В. Тимофієнко – К.: НДІТІАМ, 1999. – 477 с.
444. Фоменко К. Киев во второй половине XIX века / К. Фоменко //Киевские епархиальные ведомости. 1909. – №17. – Часть неофициальная. – С.393-397.
445. Фундуклей І. Статистическое описание Киевской губернии / И.Фундуклей. – СПб, 1852. – Ч.1. – 549 +18 с; Ч.3. – 572 + 5 с.
446. Циппеліус Рейнгольд. Юридична методологія / Рейнгольд Циппеліус / Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнута. – К. : Вид-во “Реферат”, 2004. – 176 с.
447. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. –К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 427 с.
448. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В.С. Шандра. – К.: Гол. архівне управління. Укр. держ. ін. –т архівної справи та документознавства. – 1999. – 144 с.
449. Шелгунов Н. В. Очерки русской жизни / Н.В. Шелгунов. – СПб., 1895. – 126 с.

450. Шульгин В. Я. Юго-западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – №5. – С.5-32; №6. – С. 90-131.
451. Щепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: проблемы торгово-промышленной политики / Л. . Щепелев. – Ленинград: Наука,1981. – 192 с.
452. Щербина В. І. Нові студії з історії Києва / В. І. Щербина. – К.:УАН, 1926. – 208 с.
453. Якимович С. Чумак Іван Коломієць / С. Якимович // Україна. – 1929. – С. 106-109.
454. Яницкий О. Н. Расширение исторического горизонта / О. Н. Яницкий // Социологический журнал. – 2008. – №4. – С. 149-152.
455. Ясієвич В. Є. Київський зодчий П.Ф. Альошин / В. Є. Ясієвич. – К.:Будівельник. – 1966. – 67 с. – (Видаєт. зодчі України).
456. Brackweel W. L. Modernization and Urbanization in Russia / W.L.Brackweel // The Citi in Russian History: Universiti Press of Kentycky, 1976. – 156 S.
457. Ulaszyn Henryk. Kontrakty Kijowskie. Szkic historyczno-obyzajowy / Henryk Ulaszyn. – 1798-1888. – Peterburg, 1900. – 108 S.